

ЯКУБ
ЕРМОЛОВИЧ

АКОПЫ
НЕ ПАЗВАРАСТАЛІ

якуб
ермаловіч

АКОПЫ НЕ ПАЗАРАСТАЛІ

А П О В Е С Ц І

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1985

Бел 2
Е 72

Рэцэнзент Алесь Кучар

Ермаловіч Я.
Е 72 **Акопы не пазарасталі: Аповесці.— Мн.:
Маст. літ., 1985.— 256 с.**
У пер.: 1 р. 30 к.

Гэта кніга пра людзей сучаснай беларускай вёскі, хаця па ходу справы аўтар не раз вяртаецца і ў далёкае і не зусім далёкае мінулае. Чытач стане сведкай незайздроснага лёсу мацёрага адшчапенца — «Чорны» і пасляваеннага аднаўлення ўшчэнт разбуранай калгаснай гаспадаркі — «Акопы не пазарасталі». Пазнаёміцца чытач і з крутымі паваротамі ў жыцці сельскай інтэлігенцыі — «Рэкі ўпадаюць у мора». Усе аповесці напісаны аўтарам за апошнія гады.

Е 4702120200—099 13—85
M302(05)—85

ББК 84Бел7
Бел2

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1985.

ЧОРНЫ

— Пастукайце там. Мне тут злазіць.

Нехта з тых, што сядзелі на перакавой лаўцы паўз самую кабіну, забарабаніў кулаком у фанерыны кунал кабіны, і грузавік, збочыўшы з магістралі, спыніўся.

Так, калісьці гэта была магістраль, роўна выкладзеная дзе бітым, а дзе нябітым дробным каменнем, пасыпаная жарсцвяком, і машыны па ёй каціліся з лёгкім шархаценнем, не дрогаючыся, не пятляючы ў бакі. Можна было цешыцца яздой па такой дарозе, і цешыліся, пакуль не пачалася вайна.

Мар'я цераз задні борт злезла на дарогу і, трымаючы ў руцэ свой хатуль, падышла да кабіны:

— Ну, шафёр, вялікае дзякуй. Плаціць няма чым, бо еду я ўжо казалі адкуль. Во! — яна развяла ў бакі рукамі і з іроніяй глянула на ўсю сваю апратку, ад грудзей і да ног.

Шафёр, малады і бесклапотны, штосьці сказаў, усміхнуўся, ляснуў дзверцамі кабіны і крануў грузавік.

Мар'я развітальна памахала рукой пасажырам, якія ехалі далей, яны ёй памахалі.

Жанчына прагна аглядала наваколле. Яна прыехала дамоў! З душагубкі, з пекла. Шчасліва вам даехаць, дабрацца, дайсці! У кожнага свой парог, свае думкі, свае планы.

Мар'я яшчэ раз паглядзела, стоячы на пясчанай узбочыне шашы, у той бок, куды пайшла машына. Там было прыгожа — луг, масток цераз невялікую рэчку, сасновы лес, дарога паднімалася ўгору, быц-

цам каб не заблудзіць у бары, і прападала за ўзгоркам.

У той бок, адкуль ехала, не глянула. Так, кінула вокам, каб не трапіць часамі пад машыну, перайшла на свой, левы, бок дарогі і зноў спынілася. Усё. Яна дома. Кут мой родны, лясочкі вы мае зялёныя, травічка мякешькая! І як жа... як жа ўсё гэта так атрымалася?.. Суджана ёй жыць і вярнуцца дамоў, убачыцца з роднымі і аднавяскоўцамі. Што яны ведаюць пра яе, яна пра іх? Нічога. Нібы яна была на тым свеце, яны — на гэтым.

Яна пачала пільна ўзірацца вакол сябе, кагосьці шукаць вачыма, упікаючы сябе за сваю няўдумлівасць — як гэта яна не разабралася дасюль, што яна ўжо ў сваёй, як кажуць, мясцовасці? Павінен жа хто-небудзь знаёмы сустрацца ёй?

З шашы сышла на добра ўезджаную калёсамі дарогу, не надта пясчаную, але без глыбокіх каляіц. Грунт тут быў цвёрды, не праразаўся коламі, акутымі ў жалезную шыну. Такой гэтую дарогу Мар'я памятае з дзяцінства. Злева — уплясканая нагамі, як гладкі гліняны ток плескачом, сцяжынка, ліпкая на цяньках, трошкі шорсткая на сонцы, але ўсюды аднолькава гладкая і роўная, зусім добра і лёгка ісці па ёй улетку босымі нагамі.

«Трэба разуцца», — падумала і паглядзела вакол — дзе лепш прысесці. Напалавіну ўросшы ў зямлю — плоска-пакаты, пакрыты шызым кароценькім мохам камень, вакол — мурава, акурат як босыя ногі паставіць. І тут жа востра, неяк адразу, адчула, што яны ў яе, ногі, сапрэлі, здушкаваліся, іх бы выслабаціць і праветрыць, добра пагрэць на сонцы. Села па камень, палажыўшы на зямлю хатулёк, разбэрсала сырамятны шнурок аднаго юхтавага чаравіка, тады другога, здзела адзін, тады другі.

Шкарпэткі, перавернутыя пятамі ўгару, на пальцах папрадзіраліся, змакрэлі. Мар'я садрала іх з ног і, глянуўшы ўжо на выкасаныя, шыбанула ў кусты, далей ад дарогі, каб не псавалі нічыёго вока. Цяпер яна пойдзе босая, навошта ёй такія шкарпэткі? Чаравікі — не, чаравікі кідаць не будзе. Яны яшчэ добрыя, мяккія, толькі цяжкаватыя. Праўда, пошаныя.

Хто іх пасіў? Эт, бог ведае, хто пасіў іх. Цяпер не дойдзеш, чыя на кім вопратка. На станцыі, дзе

пагружалі іх, гэта значыць такіх, як Мар'я, людзей, наш лейтэпант абвясціў: «Таварышы, хто мае патрэбу ў абутку і вопратцы, ідзіце і падбірайце сабе», — і паказаў пальцам у той бок, дзе ляжала куча розных чалавечых апратак. Там Мар'я знайшла сабе такія чаравікі і ўсё астатняе, што зараз на ёй (мужчынскі пінжак з плісавым каўняром, велікаватая сукенка і пад ёй цёмныя, да самых костачак, штаны).

Ногі абрадаваліся свежаму паветру і сонцу. А сонца было добрае, ласкавае, рахманае, сваё. І ні адна хмурынка на блакітным небе не перашкаджала яму грэць сваю зямлю. І паветра было не менш прыемнае — пахла сасновай ігліцай, гаркавым лісцем, якімісьці краскамі. Дзіва што, пачынаўся чэрвень, пара самага бурнага росту расліннасці.

Мар'я падкасала штаны вышэй каленяў і з аса-лодай выцягнула перад сабой голыя ногі — хай адпачываюць, загараюць.

Машыны па шашы ішлі, але не спыняліся, каб высадзіць каго на гэтым перакрываванні, дзе высаджвалася яна, Мар'я. Што ж, пойдзе адна. Да Восаўкі адсюль, ад шашы, тры кіламетры, а там — пяць кіламетраў да Бярозаўкі, і Мар'я дома.

Ногі яе прыемна ўгрэліся, цеплыня ад іх пайшла ў плечы, у шыю, вочы пачалі самі прыжмурвацца, каб адпачыць ад дарожнага пылу і доўгага ўгляда-ня. «Прылягу на мінутку. Калі і задрамлю, дык невялікі страх, аўчарак не напусцяць», — падумала. І стала з каменя на ногі, здзела і паслала падкладкай угору пінжак на траву, адкруціла з галавы мультановую, карычневага колеру хустку і, падлажыўшы пад патыліцу хатулёк, выцягнулася на спіне.

Падпяла павекі і ўбачыла: нейкія босыя ногі мільгалі па сцежцы. Не шлёпалі і не шархацелі, нібы не датыкаліся да зямлі. «Жапчыца», — паспела скеміць: матлялася на нагах пяпэўнага, якогась шэрага колеру спадніца.

Не палягчэла, не. Наадварот, галава пацяжэла, не хацелася нічым кратаць. У вачах стала рэзацца.

Колькі ж яна спала? Нехаця павярнула ўбок галаву, каб глянуць, ці знізілася сонца. Здаецца, не знізілася. Адкуль грэла, адтуль і грэе. Можа, ледзь трошкі схінулася з таго месца, дзе было.

І раптам у лесе, зусім педальёка ад дарогі, такое

выразнае, круглае, мяккае: ку-ку, ку-ку, ку-ку... Мар'я страпянулася ўсім нутром, усміхнулася, нібы глядзела ў вочы такому знаёмаму, якога рада ўбачыць. «Зязюля...» — паўтарала яна ў думках. Колькі ж разоў?.. Э-э-э, не палічыла Мар'я, не дайшло да галавы, што трэба лічыць. Трэба было лічыць. Падцягнула ногі, села. Падумала: «Навошта лічыць? Нічога не задумала, не загадала, не папрасіла зязюлю, каб яна ёй палічыла. Жыць колькі? Цяпер пра гэта ніхто не скажа. Жывая — і дзякуй богу». У Нямеччыне не чула зязюлек, не ведае, ці ёсць яны там. Не да зязюлі было.

Нешта як працяла Мар'і мазгі, сэрца, і яна зараз жа падхапілася на ногі, абсоўваючы штаны на лыткі, скалачваючы на сабе плацце, быццам упікаючы сябе за тое, што зрабіла сабе гэты прывал.

Палажыўшы на левую руку пінжак і хустку, а ў правую ўзяўшы хатулёк і чаравікі, пайшла памаленьку босымі нагамі па той сцежцы, па якой толькі што прайшла якаясьці жанчына. Бок дарогі быў цепенявы, і ісці было прыемна.

Тая самая зязюля, якая толькі што кукавала амаль пад самай Мар'інай галавой, цяпер ужо кукавала ўперадзе, цераз дарогу справа. Тая самая. Мар'я была ў гэтым пераканана. Кукуй, зязюля, кукуй, лічы гады маладым, зыч ім шчасця...

Калі браць па гадах, дык і яна яшчэ не старая. Што гэта: якіх пяць гадоў, як замуж ішла. А ішла маладая, семнаццаць гадоў было. Ды двое дзяцей закапала, вайна, Германія. Не верыцца, што былі тыя вясёлыя дзясвочыя гады, вечарынкі і танцы да зморы, песні летнімі купальскімі вечарамі, прыпеўкі пад гармонік, жніво на калгасным полі, сенакосная пара каля рэчкі, дзе авадзі і жабы, але дзе і шыракалістыя гладышыкі, белыя лісеі, пах аеру. Усяго, калі адкінуць якіх пяць гадоў, калі не было вайны і калі ніхто пра яе і не думаў, што яна магла быць. Маладыя і не ўяўлялі нават, што такое вайна. Чулі ад старэйшых пра яе жахі, але чуць і перацярапец далёка не адно і тое. Ды і што верыць старэйшым? Яны часта згушчаюць фарбы, каб напалохаць маладых і трымаць пад страхам. Маладым жыццё — свята, а праца — гульня на гэтым свяце. Праца для маладых не перашкода для веселосці, наадварот, яна

гуртуе людзей у адно месца, каб яшчэ весялей было ім праводзіць сваё свята.

Ішла, ішла і не заўважыла, задумаўшыся, масток. Ды і які масток: два палены-брусы цераз ручай, а на іх паложаны плашкі. Называецца гэта месца Воўчы Лог. Гушчэча паўз ручай, вада, і тут людзі часта бачылі, як ваўкі перабягаюць дарогу.

«Воўчы Лог»,— падумала Мар'я і спынілася на мастку. Вада пад ім цякла чыстая, пясочак і каменьчыкі на яго дне былі відаць, як у люстэрку, і зажадалася папіцца з яго, хоць пра ніякае пітво да гэтага ёй не думалася. Яна збочыла з дарогі, лягла жыватом на зямлю, абшпіраючыся рукамі, каб папіцца. П'ючы, памачыла не толькі губы, але і лоб, і кончык носа. Вада была сцюдзёная, прыемная на смак, з пахам не то парэчак, не то якіх іншых ягад. «Крыніца»,— уголас вымавіла Мар'я, нібы ўпершыню адкрыла для сябе яе, гэтую крыніцу, хоць яшчэ да вайны добра ведала, што бруіцца яна тут, піла з яе ваду, мыла рукі, ногі, калі даводзілася ісці гуртам па гэтай дарозе і была патрэба асвятляцца ў спёку. Закасала па локці рукавы сукенкі, памыла ступні ног, рукі, твар і шыю, нават пагладзіла мокрымі рукамі коратка стрыжаныя валасы. Выцірацца не было чым, стаяла з растапыранымі рукамі і адчувала, як сцякае вада па іх, а таксама па носе, шчоках і барадзе і як пабегла з шыі па голым целе. Спачатку было нібы зябка, нават уздрыгнулі плечы, але зябкасць умомант знікла, і Мар'я адчула ў сабе пруткасць. У хатульку якраз ручнік быў сярод сякой-такой нескладанай і выпадковай жаночай пераменкі, ды не хацелася развязаць яго, нямыты, запылены, забруджаны за некароткую дарогу.

Адкуль пі вазьміся, заскварліся ў кустоўніку шпакі. Крыкі неміласэрна рэзкія, хрышліва-вострыя, патрабавальныя. Было ясна, маладыя, якія толькі што абраслі і пакінулі гняздо, просяць у бацькоў яды. Стары шпак нешта даваў з сваёй дзюбы маладому, а той, шырока разявіўшы свой жоўты рот, дрыжэў растапыранымі, яшчэ не чорнымі, а хутчэй бурымі крыльцамі.

Шпакі прывялі сваіх дзяцей сюды, далей ад шпакоўняў, каб паказаць, навучыць іх самім здабываць ежу, карміцца. Сквірчанне сціхла, але чамусьці за-

сталася ў Мар'інай свядомасці, выклікаючы пэўныя асацыяцыі.

Капешне, дзеці і ў яе былі. Двое. Але ці паспела яна з імі па-сапраўднаму адчуць, зведаць сілу мацярынства? Ці шкадавала яна іх? Ці ведалі яны, што яна іх маці? Ці расстаўлялі яны перад ёй вось так рукі, як маладыя шпачаняты развіналі крылцы і разывалі дзюбы перад старым шпаком?

І Мар'я зразумела, што толькі нарадзіць — гэта яшчэ не мацярынства. Яна толькі парадзіла была сваіх дзяцей, можна сказаць, ані не гадавала іх, тым больш не выгадавала, і не магла ўдыхнуць ім сваю чалавечую павуку, зрабіць іх пэйкім чынам працягам у жыцці самой сябе. Віны тут яе, можа, і няма, але засталася ледзь улоўнае, незадаволенае трапятанне души, нябачнае для людзей, вечна шчымлівае для яе самой. Нейкая асечка, нейкая прамашка, няўдача лёсу.

Зорак па пебе многа, а адна ўпадзе і патухне. Астатнія свецяцца. Свецяцца, і ніякай ім справы пяма да той, што ўпала. Але падыдзе час, і яны пагаснуць, памруць...

І яна, Мар'я, памрэ, як паміраюць усе людзі, хто раней, хто — пазней. Але ж во пакуль што яна жыве, вырвалася з сцен той вар'яцкай фабрыкі, дзе выраблялі адну смерць. Дзіўна, чаму яна там ніколі не думала пра смерць? Нават пераступаючы цераз мёртвых, сплючы побач з халодным целам чалавека, які ўжо нічым не кране. Глядзела з надзеяй на ўсход, адкуль узыходзіла сонца, і верыла, што выжыве.

Выжыла, дыхнула родным паветрам.

Цяпер родная зямля вяртае яе да звычайнай чалавечай годнасці. У души, у галаве пачынаецца абуджэнне...

Рукі, ногі, твар пасля мыцця абсохлі, шпачыная сям'я не вярталася (хацелася, каб яна зноў аб'явілася дзе-небудзь паблізу), і Мар'я, узяўшы ўсё, што ў яе было, на руку і ў руку, пайшла.

Сцежка была роўная, часамі ліпкая для босых ног, і ісці па ёй памалешку, пасля доўгай дарогі на цягніках і машынах амаль цераз усю Еўропу, было проста прыемна. Тым больш нікога не боязна. Праўда, яна зраня нічога не ела, але гэта апошні яе га-

лодны дзень. Цяпер жа ўжо яна будзе есці кожны дзень колькі захоча і чаго захоча — хлеб, бульбу, малако, сала, шчаўс, гуркі, капусту, буракі... У-у-у, колькі ўсякай яды!

Сала, малако? Ну, сала, малака, можа, і няма, а астатняе ўсё ёсць. Абы было астатняе і была соль, каб можна было яго пасаліць, аздобіць цыбуляй, часнаком. А можа, і малако ёсць, і здор які вядзецца — тут людзі другі год жывуць без немцаў. Не сядзяць жа яны склаўшы рукі? Варушацца і нешта за гэты год прыдбалі. Толькі ці жывая хоць маці? Ці стаяць хаты, ці не згарэла Бярозаўка? Ці ўдалела яе, Мар'іна, хата? Як свякруха?

Дарогу пераляцеў вялікі пярэсты дзяцел і чамусьці, сядячы недалёка ад дарогі на высокую сухабокую сасну, зачырыкаў, быццам папярэджваючы кагосьці, што ў ваколіцы чужы і невядомы чалавек. Калі Мар'я перайшла тое месца, дзе пераляцеў дарогу дзяцел, пачула ззаду: дзяцел тукае дзюбай-кляўцом у дрэва, глуха, але рытмічна і прыгожа: тук-тук, тук-тук-тук.

Не маглі не заўважыць свежага чалавека і сарокі. Яны цекалькі разоў перапырхвалі дарогу злева ўправа і наадварот, то вешаючыся ў густым вецці прыдарожнага буйналістага бярэзніку, то качаючыся ніжэй сучча сасонніку па імшыстай зямлі.

Раптам злева высветлілася палянка. Круглая, засеяная жытам. Мар'я пазнала яе, яна памятае гэтую палянку. Яе кожны год засявалі леснікі. То аўсом, то бульбай, калі — грэчкай. Вакол палянкі на заваротах было шмат сунічніку, і, калі ішлі сюдой, на тройцу, пад тройцу, а калі трошкі пасля тройцы, у залежнасці ад цёплай ці няцёплай вясны, елі суніцы. Чырвоныя, салодкія, са сваім сунічным пахам, яны смачней былі за самыя салодкія цукеркі. Іх было не наесціся. Цяпер па палянцы — жыта. Колас у колас, сіняе, пруткае. Ні адна сцяблінка не зламалася, не нахілілася. Дзіва што: тут зацішак, лес. Вецер ідзе вузь угары, па вершалінах дрэў.

Мар'я спынілася і дзівілася з палянкі. «Ды яно красуе ўжо!» — зразумела, убачыўшы па каласах лёгкія жаўтаватыя махорчыкі. І прыкінула ў думках: «Два тыдні красаваць, два палівацца, два спець, і можна жаць. Будзе повы хлеб».

Новы хлеб. Ён пахне краскамі, але смачны-смачны. Не нямецкі эрзац, спечаны бог ведае з якой брыдоты. У нас гарбузнік свіншні не хочуць есці, а цемцы яго ў бляшанкі і ў якасці пайка выдаюць. О-о-о, такая гародніна, самая спажыўная, не гаворачы пра вітаміны ў ёй!

Мар'я звярнула з дарогі і пайшла памаленьку паўз жыта вакол палянкі, высока паднімаючы босыя ногі і ўважліва выглядаючы, дзе ступаць, каб не накалоцца на якую патарчаку. Паўз сухі пень каўзанулася гадзюка. Прапаўзла метры два ў траве і спынілася, чакаючы, што далей будзе, каб потым, калі чалавек пойдзе, зноў вярнуцца на ўгрэў каля сухога пня, ад якога тхнула цеплынёй.

«Можа, і ўкусіць»,— падумала Мар'я і пачала стоячы надзяваць на босыя ногі чаравікі. Потым адышла назад, павесіла на сук хатулёк і пачала выглядаць палку, каб забіць гадзюку. Адзін доўгі канчар — прыціснуць, другі, карацейшы,— каб біць гадзюку. Калі знайшла палкі і вярнулася назад, убачыла, што гадзюка трошкі змясцілася ўбок і ляжала, стаіўшыся. Толькі Мар'я пачала цэліцца ў яе палкай, як шэрая пляцёнка каўзанулася і знікла ў бярэзніку.

Так, сунічнік тут быў. Каторы яшчэ цвіў белым цветам, каторы адцвіў — на ім завязаліся ўжо зяленухі. Суніцы сяголета будуць. Трошкі пазней, акурат як Мар'я адпачне, крыху ўсталюецца дома і адчуе, што да яе вярнуліся ранейшыя сілы.

А кветкі, бог ты мой міласэрны! Што ж гэта такое? Паўз самае жыта і на яго ўскрайку — васількі, баранчыкі, званочки, чырвоныя галоўкі дзікай кашошыны, белагаловая махрыстая дзяцеліна! А колькі дробнай жаўцізны! Як на падбор! Стаяла і любавалася. Як жа ўсё ў суладдзі з жытам, якое ўжо красавала, з лесам, які з усіх бакоў абступаў палянку, было прыгожым!

Зрабіць букет і паставіць дома ў гладышык з вадую? Не, не трэба. Хай усё расце і цвіце, як расло і цвіло. Навошта парушаць лясную прыгажосць? Можа, і гладышыка дома няма, можа, і хаты...

Сашчыкнула васілёк і пачала парамі вышчыкваць пялёсткі кветачкі.

Пара, дзве, тры, чатыры — адзін лішні. І так не-

калькі разоў: чатыры пары — адзін пялёстак лішні. Закон? Хто яго ведае.

У баранчыкаў пялёсткі пераважна парамі. Трапляецца адзін лішні, але радзей, чым парамі. Па во сем, па дзевяць, па дзесяць пар. Вакол жоўтага сонцайка белыя, зманліва прывабныя пялёсткі, часамі ў два паверхі — адзін круг, а тады яшчэ адзін.

Звапочкаў не чапала. У іх зусім не было пялёсткаў. Зубчастыя кубачкі з пералівамі ў сіні, з кволенькімі песцікамі ўсярэдзіне, у якія ледзь трошкі было дамешана сонца.

Сашчыкнула галоўку капюшыны, вышчыквала з яе трубчастыя, мяккія шыпулькі і высмоктвала з іх мёд. Мёду там было хіба толькі пчале на хабаток, але ўсё ж такі язык адчуваў яго, і ў роце было прыемна.

Раптам ёй захацелася есці. Пагнала сліну. Так, яна згаладалася, трэба было нечага перакусіць. Праўда, галава не кружылася, у целе не было нямогласці, дайсці да Бярозаўкі дойдзе, уранні ж ела. Не трэба было смактаць канюшыну, не захацелася б есці, пра яду не падумала б.

У Восаўцы родная цётка. Зайсці да яе, пасядзець, пагаварыць? Яна, пэўна, ведае ўсё і пра Бярозаўку, і пра Мар'іну маці, і пра свякруху. Ніхто ж во на дарозе не трапляецца. Можа, пагарэлі Восаўка і Бярозаўка?

Мар'я схамянулася, сцэпанулася плячыма, нібы была да гэтага ў забыцці, і пайшла да дарогі, дзе віселі на сасне на суку яе хатулёк, пінжак і хустка.

Неўзабаве лес расступіўся, і перад ёй адкрылася поле, усё засеянае жытам. Жыта было, як і на палянцы, роўнае, не патаптанае, не паламанае, з адлівам у сіні, з высыпаным на кожнай сцябліне калоссем. На калоссі матляліся махрынкі: красавала!

Што ж гэта яна? Вунь і хаты, вёска. Не згарэла Восаўка.

* * *

Цётка Юстына пазнала Мар'ю, як толькі тая пераступіла парог у вялікія сенцы, застаўленыя розных памераў дзежкамі і скрынкамі.

— А Мар'ячка мая, дзіцятка маё, нябожчыца, з таго свету!.. Не думалі і не чакалі, што ты жывая.

Колькі ж ён, гад, людцаў пашых пагубіў і пама-рыў,— загаласіла роўным пывучым сваім голасам дётка, ідучы да Мар'і і ўважліва ўглядаючыся ў яе твар.

— Жывая, дётка, вярнулася во,— адказала Мар'я і абшчапіла дётку за худую, усю ў супіках, але цёплую і такую мяккую шыю, і пакаціліся з вачэй слёзы, і стрымаць іх пельга было.

Дётка Юстына сабе заплакала, дзелячы радасць сустрэчы з пляменніцай.

Доўга не выціралі мокрыя ад слёз твары, стоячы адна перад адной, нібы не ведаючы, што далей рабіць, пакуль старэйшая, дётка, не ачомалася першая:

— Чаго ты, Мар'ячка? Не трэба. Цяпер ужо не трэба плакаць. Вайце канец. Усе людзі радуюцца. Дзякаваць богу, вярнулася. Адгаравала сваё. Усе нагараваліся. І нагаладаліся. Калекамі парабіліся. А ў цябе і рукі, і ногі. Толькі худзенькая. Змарнела. Хадзі на лаўку. Сядай к сталу сюды бліжэй. Я табе есці дам. З дарогі ўтамілася.

Дётка Юстына закасала на палавіне стала абрус і паклала на стол хлеб. Бохан быў шырокі, плоскі, і Мар'я пачула яго пах. Даўно яна не ела такі, свой, з чыстага зерня хлеб.

Потым паставіла місачку малака, тварог, забелены пастаялкай. Паклала на стол і кавалак каўбуха. Ён быў, відаць, нядаўна пачаты, свежы, бо мяса ў ім яшчэ не пабякла, было прыгожае, чырвонае, прыправа ў ім (кмен, пятрушка, часнок) востра пахла, і Мар'і яшчэ больш захацелася есці.

— Сядай жа,— дётка адцягнула ад лаўкі стол і пасадзіла Мар'ю на покуце, як садзілі ў Восаўцы гасцей і нагул чужых людзей, калі была патрэба іх пакарміць.

— Можна, яшчэ табе што?..

— Што вы, дётка? Гэткая яда, ды і мала? Я і есці дужа шмат баюся.

— Не хвора я?

— Не хвора я, дётка, не. Калі б была хвора я, даўно б на свеце не было. Але так, з дарогі. Яда там не такая.

— Пачакай мінутку,— дётка Юстына паставіла перад Мар'яй далопь рукі, каб не бралася за яду,— ёсць у мяне, ёсць,— і пабегла ў сенцы.

Адтуль яна прынесла бутэльку, заткнутую драўляным коркам, і шукала вачыма па хаце, у што б уліць. Ні чарачкі, ні шклянкі не было, а кубак, алюмініевы, якім пілі ваду, быў занадта вялікі.

— Глыні з рыла, колькі табе трэба. І раз, і другі глыні,— рашыла цётка і аддала ў рукі пляменніцы бутэльку, трымаючы заткала ў правай руцэ і чакаючы, каб потым хуценька зноў заткнуць гарэлку.

— Свая? — здагадалася Мар'я.

— Гналі,— адказала цётка Юстына.— Ляксея чакаем.

— Ён у салдатах яшчэ?

— Можна, прыйдзе ўжо. Кажуць, што будуць выпускаць ужо такіх.

— Жывы?

— А, дзякуй божачку, жывы. Пісьмы піша. Раніла было, пісаў, у руку, ды не дужа. Доўга не ляжаў. Ён гэтым, што раненых падбіраюць. Санструктарам, во. Глытай, глытай. Во-во. Яшчэ разок глыні, Мар'ячка. Нічога, не бойся. Гарэлка чыстая. Нічога не мяшалі, сабе рабілі, не на продаж. Цяпер яна ў цябе пойдзе па жываце, і добра табе зробіцца, і ты пад'ясі ў ахвоту.

— Дзякуй.

— Цяпер еш. Каўбухом закусі спачатку. Чарвей няма ў ім, не прыглядайся.

— Я не чарвей гляджу, цётка. Я гляджу: такі ён добры.

— Ага, добры, Мар'ячка. Кабанчык быў невялікі, і каўбушок сам невялічкі, ды во ўлетку хоць у роце ё чым пасаліць. Мяска пакрышылі без плевак, пасалілі; прыправілі і крэпка-крэпка натапталі. Дык ён во такі акуратненькі.

— І смачны, цётка.

— А чаму ж, смачны. Чаму ж яму быць нясмачнаму? Не будзеш болей піць?

Цётка Юстына, заткнуўшы бутэльку, занесла яе ў сенцы.

— А Вера дзе?

— Нявестка? На рабоце. У сярэднім полі лён полюць. Цяпер у калгасе работы! Мужчын, можна сказаць, няма, дык усё робяць бабы. Дыхнуць ім, бедным, некалі.

— У вас хлопец, здаецца, быў?

— Хто? Едзька? Пабег. Будзе ён, ведама, дома сядзець! Не сядзіць. І страшна, каб дзе не падарваўся. Цяпер жа Аўдоцці, што ў Каменцы, сына на кавалачкі разнесла.

— Цяпер?

— Не, тады, як вайна пачалася.

— А-а-а, чула, — успомніла Мар'я.

— А то другой маёй дачкі, што жыла недзе аж за Слуцкам, у нейкіх Дарогах, як забралі бацьку немцы, сын павесіўся.

— Вялікі?

— Малы. Гадоў дванаццаць яму было. Ты кажаш, дзеці! Страшна. Набраў нешта во ў галаву сабе.

— Максіма забралі немцы?

— Забралі, зязюлька, былі. Аж у Магілёў былі ў лагер завезлі. Але яны ўцяклі. Забілі часавога і далі драла. Да нас заходзілі, як прабіраліся дамоў. Дома — за Ганну, за двух малых сыноў, і ў партызаны ўсе. І Едзька во недзе бегае, а ты пра яго думай. Прывяжаш?

— Гэта колькі яму ўжо?

— У спасаўку будзе сем.

— Сем. А здаецца, нядаўна жаніўся Ляксей. Колькі ў вас, цётка, усіх дзяцей было?

— Многа, любачка, чатырнаццацера.

Мар'я крутнула галавой.

Цётка Юстына працягвала:

— Што дзеці! Каб жа яны жывы былі. Два сыны ў тую вайну, маладыя, здаровыя, як дубы, ляглі. Мікіта і Міхей. Якава ў гэтую вайну забіла. Гарасіма ў Амерыцы ў шахце задушыла. Ганна, Аўдоцця, Ляксей — усе мае дзеці. А малыя як уміралі? Помню, як у аднаго правалілася горла. Ёроў свішча ўгору, а ён глядзіць на мяне вочкамі, глядзіць, каб я яго ратавала. Я хустку з галавы і яму на горла. Шкода, шкода было.

У цёткі Юстыны пасыпаліся з вачэй слёзы. Выціраючы іх, яна села на лаўку побач з Мар'яй.

— Як пачую зязюлю, дык плакаць-плакаць хочацца. Не жартачкі: сямёра пахавала, можна сказаць, маленькіх, а траіх войны забралі. А тады, наверх, і мужык памёр, удавой засталася. Дваццаць пяць гадоў адна жыву. Аляксею шэсць гадоў было. Куды было дзецца? Гаравала. Дзякуй богу, не забілі

во, гаспадар мне на старасць. І ўнучыка гадую. Пацешны такі хлопец, як уюн, туды-сюды, ані не сядзіць дома, кажу. Прыйдзе дамоў, яшчэ дзеці будуць. Маладыя яшчэ.

— Ой, цётка, галава закружылася.

— Нічога, пройдзе. Гэта што ты галодная. Колькі ты там глынула?

Мар'я ела са смакам і неяк адразу адчула, што вочы яе сталі бачыць лепш. Хлеб чысты, добра зам'яшаны, ніводнага белага мучнога жвалка ў ім. На здрынкі ў ім былі маленькія, свяціліся гладзенькай жаўцізнай. А скарынка з глянцам, вязкая на зубах, з асаблівым пахам. Так, яна ўспомніла: іменна так пахла скарынка хлеба, спечанага ў сваёй печы, добра напаленай, з добра падмеценым сасновым памялом подам. Тады выгарнуць у чалеснік кожны бохан качаргой і разломаць парадачкам на слон або на лаўку і абліюць злёгка халоднай вадою, і разгладзяць ваду голай рукой па ўсяму бохану, і ўвесь хлеб запаруе, запахне, і скарынка зробіцца вязкай і бліскучай. Такі хлеб ела зараз Мар'я.

І ўбачыла кожнае бярвяно ў сцяне хаты, мох у пазах паміж бярвеннямі, зляжалы, спрасаваны ў камень цяжарам усёй хаты, гэткага ж жаўтавата-цёмнага колеру, як і само бярвенне, падобнае тут, у хаце, хутчэй на цьмяныя цвёрдыя косці, чым на мяккае дрэва. «Гэта яны такімі зрабіліся ад духу, які заўсёды стаіць у хаце», — падумала Мар'я.

І во толькі цяпер убачыла, у што апрагнута была цётка: мужчынская шэранькая сарочка, увабраная ў саматканую зрэбную пафарбаваную ў балотнай гразі спадніцу. І ўявілася балота, Клеюха, дзе бралі гэтую фарбавальную гразь — у вёдры, у цабры, у што хто мог. Афарбоўка была не вельмі моцная, пад колер сівалезага багунніку, але куды зручней, чым нефарбаванае, белае.

— У Клеюсе гразь бралі? — чамусьці спытала ў цёткі, паказваючы на яе спадніцу, хоць добра ведала, што нідзе тут паблізу няма больш такой гразі, апроч Клеюхі.

— У Клеюсе, — адказала цётка.

— Не спалілі, бач, Восаўку, як адступалі?

— Зязюлька, не было калі. Я дома была, усё бачыла. Нявестка з упукам у лесе начавалі, а я не

ўцякала. Бог ведае, думаю, заб'юць дык заб'юць. Пекаторых і ў лесе пабіла. Уведай, дзе тая куля ў цябе трапіць. Чуць стала на дзень займацца, застралялі, чую, у тым канцы, дзе школа. Я к акну. А яны, нашы ўжо, бягуць-бягуць па лагу, па сенажаці ў той бок, пад школу. Немцы ў школе былі атабарыліся. Машын там, казалі, сваіх кругом наставілі. Школа згарэла, а сялу пашанцавала. А ў вашай Бярозаўцы зусім не былі.

— Не згарэла? — абрадавалася Мар'я.

— Не, любка, нічога не згарэла.

— А мама як там? Не чуць было?

— Калі б намерла, пачулі б. А твайго ж, казалі, няма жывога.

Цётка Юстына глянула на Мар'ю спакваля і доўга не спускала з яе вачэй, гатовая на дапамогу, калі ў пляменніцы здарыцца абмарока.

Не было абмарокі. Што муж, Павел, загінуў, яна дапускала ў думках даўно, калі яшчэ была ў Германіі і чакала вызвалення, бо ў баях ён з першых дзён вайны, калі немцы ўсё і ўсіх знішчалі на сваім шляху і не разлічвалі, што акрамя іх яшчэ нехта павінен жыць на зямлі. Але то былі толькі думкі, здагадка, у якой верагоднасць занадта агульная (б'юць, а ён што: шчаслівае выключэнне?), а цяпер, глянуўшы ў вочы цётцы, — амаль тое, што ўбачыла яго смерць. Не, смерці мужа яна не ўбачыла, як не ўбачыць таго месца, дзе ён загінуў, не ўведае часу — уранні, увечары, удзень, уночы, зімой, летам, вясной, увосень, у якім годзе? — але адчула, як колішняя няясная думка, у сваёй няспытнай і неадольнай раскрутцы, зрабіўшы ўрэшце свой апошні круг, з разгону сцебанула яе ў грудзях у самае балючае месца. Цётка была з ёй, з насупленным і худым тварам, з сінімі, запалымі, але спагадлівымі і цёплымі вачыма, у старамодным чапцы, з-пад якога вытыркаліся зусім ужо сівыя валасы, радня, яна выдумляць не стане. Ды і што тут выдумляць, калі было з ваенкамата паведамленне? Канешне, шчаслівыя выключэнні бываюць. Хаця б яна сама. Колькі людзей яе лёсу паўміралі, а яна вась засталася.

Іншая думка, што паведамленні аб смерці салдата бывалі памылковымі (гэта яна ўжо чула за час вяртання з Германіі), мільганула ў галаве слабень-

ка, як ледзь улоўная вокам знічка ў начным небе, і зноў адсунулася кудысьці ўбок і не вярталася больш, пакуль Мар'я сядзела за сталом, адчуваючы боль у душы.

— Не бяры да галавы. Трэба жыць. Маладая яшчэ. Ты не адна такая. Можа, чалавека знойдзеш. Дзеці будуць,— загаварыла цётка.

«Ты не адна такая». Не адна, капешце. Але ці ім, не адным, лягчэй ад гэтага, што яны не адны ў сваім лёсе?

І чалавек, і дзеці, і другое жыццё — усё гэта не тое. Нешта істотнае адсеклі ад яе і адкінулі далёка ўбок. І яго не знойдзеш, і яго не прырасце, калі б і знайшоў, як не можа прырасці адсечаная пага або рука, таму і дажываюць такія людзі сваё жыццё ка-лекамі.

— Цётка, колькі табе было гадоў, як дзядзька памёр?

— Пяцьдзсят сем. Ды я была яшчэ дужая.

— А замуж чаму не пайшла?

— Ты што, Мар'ячка, здуршела? Як я магла пайсці? Меншаму было шэсць гадоў. А яшчэ большыя былі. Ад сваёй сям'і, калі б хто і браў?.. Ты ж адна, і на руках нікога. Як дзеўка.

«Чужое, чужое... — думала Мар'я. — І нават калі б дзеці былі, чужыя былі б».

Першае яе дзіця было ад Паўла — сваё, другое — чужое. Яно плакала есці, а яе душа крычала: «Чужое, чужое, чужое!» Яна нарадзіла яго пехаця, выпадкова, ад свайго ворага. Пераканалася ў гэтым тады, калі нарадзіла і глянула на яго твар і вочы. Гэта было савянё ў чужым гняздзе, таму і чужое. Чужое было дзіця! Да нараджэння яшчэ думала: «Можа, ад Якава?» Тады б была і бяда і не бяда. У вайну нарадзіць дзіця, ды яшчэ не ад свайго мужыка, было б таксама вар'яцтвам. Ды душа была б на месцы. Яно было б сваё. А гэта — чужое.

— Цётка!..

Так павышаюць голас, калі хочучь сказаць нешта значнае і апошняе, пасля чаго ўсякія пяпэўныя і раздвоенныя гаворкі губляюць усякі сэнс. Яе абурэнне вось-вось павінна было вырвацца на паверхню, тут, у цётчынай хаце. Цётка свая, яна нікому нічога не скажа. А калі і скажа... Не, не скажа. Цётка мае

права ведаць, якая яна, Мар'я. Свае, радня, усё павінны ведаць пра сваіх, пра радню. Тады радня становіцца яшчэ бліжэйшай і раднейшай.

Між іншым, цётка не сказала Мар'і: «Што?!» Не хацела разжалваць пляменніцу ці не звярнула ўвагі на незвычайную інтацыю яе голасу?

— Дзе вы там спалі? — запыталася цётка, быццам гэта было галоўнае ў Мар'інай п'яволі, а не тое, што звязана з небяспечным балансаваннем паміж жыццём і смерцю.

Мар'я была адразу выбіта з свайго цяжкага настрою і пібы абрадавалася такому простаму цётчынаму пытанню. Тут ніякіх сакрэтаў, гавары, што было, а што было — усе ведаюць.

— У свінарніку на столі, цётка, спалі. Пад намі свінні, а мы — над імі.

— Свінні? — здзівілася цётка і глянула бокам у акно на вуліцу. — Воўк бы іх паеў, яны ж пшыкаюць. Як гэта вы там дыхалі? — Зноў глядзела на Мар'ю, шкадуючы, што павінна была спаць на столі ў свінарніку. — Не смярдзела вам там?

— Смярдзела ці не смярдзела, не было калі прыслухоўвацца. Пякнеш, як сноп, за дзень нарабіўшыся, і нічога не чуеш.

— А зімой дзе жылі?

— І зімой там сама.

— Печ якая была?

— Ніякай печы.

— Калелі?

— У іх не хапала зімой, каб у сваіх хатах паліць, а то нас будуць грэць. Мы былі рабы. Шкадаваць нас будуць?

— А кармілі трохі?

— Трохі кармілі. Мы ж бы не рабілі, калі б не кармілі. Калі конь прыстане, яго падкормяць збольшага і далей паганяюць. Так і нас. Але яда не паша, цётка. Абед без хлеба. І вячэра без хлеба. А якая яда без хлеба? Усё праскоча праз цябе, што з'еў, і зноў галодны.

— Праўда. Я і сама: каб хлеб і скварка. Тады яно ў жываце трымаецца.

— Ого, каб скварок сала далі! Ураіні быццам адрэжуць скібачку хлеба, нават маслам пэцнуць для вока. І кава. Без цукру. А калі хутка з'ясі, крыўля-

юцца і кажучь: «Гунд». Гэта па-нашаму — сабака.

— Сабака?

— Ага. Хутка ясі, дык сабака.

— Ад'ясіся дома, не бядуй. Цяпер ужо ў людзей парасяткі завяліся. У таго-сяго кароўкі. Хлеб ё, бульба. У нас тут дзед Юрка жыве. Яму ўжо шмат гадоў. Ён старэйшы за мяне.

— А табе колькі, цётка?

— Болей як восемдзсят. Дык ён адразу сказаў: «чужынец». «І не будзе іх тут», — гэта пра пемцаў.

— Дзякуй богу, тым яно і скончылася. Але слухайце далей, цётка. Было ў іх, бюргераў, сем кароў, два кані, свінні, малатарня, сячка, сеялка, касілка. Работы — па вушы. А глядзелі, каб мы брочыны не вырвалі, не з'елі морквіны, бульбіны. Не дай бог, скупыя, цётка. А як пачулі, што іхняй арміі капут, што хутка пашы будуць у Германіі, палягоднелі. Бульбы наварым сабе асобна — маўчаць. Наадварот, нават загуткаюць, як удоды: гут, гут, гут. Гэта: добра, добра, добра. Во, цётка!

— Не бядуй, кажу. Абы жывая во вярнулася. Сыты галоднаму не спагадае. Яны думалі, што іх верх будзе, аж не.

У хату ўбег Эдзік і, не зачыняючы за сабой дзверы, закрычаў:

— Баба!

А тады, убачыўшы за сталом незнаёмую цётку, засаромеўся, схіліў на бок стрыжаную з квадратным лобікам галоўку. Шэрыя вочкі нібы прасілі ў чужой цёткі прабачэння — так ён абы-як уварваўся перад чужым чалавекам у хату, хоць хата была свая, а цётка — чужая.

— Не бойся, Едзька, не бойся. Цётка свая, радня нам, — супакойвала яго баба. — Хадзі сюды. Дзверы зачыні, а то мухі наляцяць у хату. Хлеба хочаш?

Ён хітнуў зверху ўніз галоўкай.

Баба адрэзала яму ладную скібку хлеба, ён вертануўся з ім у руцэ, бразнуў дзвярыма і затупаў босымі нагамі па цвёрдым двары на вуліцу.

— Гэтак во: ухопіць хлеба — і на вуліцу. Ладны кавалак з'есць.

— Жвавы, — сказала Мар'я.

— О, ён гэткі, — пацвердзіла Юстына. — А сарамлівы... Як хто чужы, тады адразу абвяце,

Сонца села за лес, прыемны летні змрок ахінаў хаты, агароды, лажкі, лажыўся на пыльную, стаптаную капытамі кароў, коней і самімі людзьмі вуліцу. Дрэвы, якія былі паўз вуліцу, — дзе ліпа, дзе таполя, — сцішыліся, не кратуючы ніводным сваім лістком, ніводнай галінкай, нібы разумеючы, што хутка людзі пасля шчырай дзённай працы будуць класціся спачываць.

Прышла з паствы карова. Сустракаць яе выйшла Юстына і разам з ёй — Мар'я. «Якая карова?» — цікава было Мар'і. Кароў яна бачыла там, у Германіі, кожны дзень, але для яе былі яны як за нейкай высокай загародкай, і не было ніякага задавальнення, глядзіш на іх ці не глядзіш. Чырвона-светлыя, белыя ногі да самых кален, белая шыя, белы канец хваста, рогі кружком угору, вушы не вельмі вялікія. На людзей глядзелі даверліва. У шкляных пукатых вачах ніякага перапалоху. Ад іх пахла не толькі поўсцю, але і сырадоем. З папятага вымяцыцкі тырчалі прутка, і было падобна, што з іх пырсне малако, калі жывёліну зараз жа не падаіць.

— Хай трошкі ачухне, — сказала цётка і загнала карову ў пушчу, вялікую, накрытую кулявой саломай.

Цётка Юстына павінна была ісці даіць карову, і Мар'я сказала:

— Ну, цётка, я пайду. Цяпер ужо будзем бачыцца часта.

— А можа, пачуй, Мар'ячка? — і цётка глянула цераз пэвысокі плот у той бок двара, дзе садзілася за лес сонца.

Мар'я не магла начаваць. Бо дом ёсць дом, куды заўсёды і ўсе спяшаюцца, хаця спраў пільных у яе там не было пакуль што ніякіх.

— Забягу яшчэ завідна, цётка, — адказала яна.

— Тады шчасліва, Мар'ячка. Ваўкоў цяпер, здаецца, не чуць.

— Што ваўкі! — засмяялася Мар'я. Яна ўспомніла недзе ўжо чулае: «Бойся не ваўкоў, а чалавека».

* * *

Пачалося вунь адкуль здалёку, калі яна з дзяўчынікі пачынала станавіцца дзеўкай, крадком ад мацеры ложкачы сабе на нос пудру, замазваючы на тва-

ры, перад люстэркам, пахучым жаўтавата-белым крэмам такія-сякія недасканаласці скуры, ну, і тым болей спачатку ў святых дні, а потым і кожны дзень пасля работы, перад тым як ісці ўвечары на вуліцу, мыцца ружова-малінавым мылам. Скажаць, што ў сям'і яна была на якіх выключных умовах, нельга. Быў яшчэ большы брат, потым брат пад ёй, гэта значыць маладзейшы, сястра была самая меншая ў хатце. Ды вылузвацца ў людзі, калі на цябе пачынаюць звяртаць увагу і нават працікацца пашанай, першай пачала яна.

Неяк так атрымалася, што Мар'я, адціснуўшы ўбок большага брата, стала ў сям'і як бы старэйшая. А раз старэйшая, ёй больш павагі з боку мацеры, веры больш і волі.

Іван быў не з брыдкіх вясковых хлопцаў: рослы, ёмкі ў плячах, і касец, і араты, любую работу, калі ўзахвоціцца, зробіць у момант. Спачатку пачаў паглядаць уважліва на Мар'ю, тады — усміхацца ёй пры сустрэчах, а потым спыняць і прытрымліваць за руку.

Маці ўведала і адрэзала дачцэ:

— Хіба пераступіш цераз маё мёртвае цела? Як ты думаеш?

— Ты пра што, мама? Гаворыш нешта страшнае.

— Во, страшнае, дачушка. Яны забілі твайго бацьку. Ды як забілі! Жывёлу так не забіваюць. А ты з ім балясы точыш. Можна, і цалуешся ўжо? Скажы, цалаваў ён цябе, не? — Маці, трымаючы ў правай руцэ тонкую драўляную качалачку, якой качала на сталі локшыну, уставілася злоснымі вачыма на Мар'ю, ссупіўшы ў гармонік лоб, і Мар'я разгубілася. Сапраўды: стукне ў гневе гэтай сухой палянякай.

— Мама! Чаго ты? Я нікога не ведаю. З кім я цалавалася? Я ні з кім не цалавалася. Хлопцы абі з кім цалуюцца. Чмокне ў шчаку сам, а гледзецца не паспееш.

— Не гавары, вочы твае сучышы. Бачу, што цалавалася, — маці пачала стукаць качалачкай па сталі. — Каб на гэтым канец! Хлопца знайшла. Ён і старэйшы за цябе на цэлых дзесяць гадоў, жаба жаўтаротая. Сказала: хіба цераз мяне пажывую пераступіш.

Мар'я не ступала цераз цела пажывой сваёй ма-

церы. Як можна? Іванаў дзядзька забіў Мар'інага бацьку.

— Хочаш, ідзі за Паўлу, калі ўжо табе так не церпіцца замуж. Ён у мяне пытаўся, казаў — узяў бы. Канешне, маладая, можна было б пачакаць. Але дзеўцы так: ідзі тады, калі бяруць, не капаюць нагой, як тую трухлую бабку ў лесе.

— А ён жа за Івана старэйшы?

— Старэйшы? То і добра, што старэйшы. Разумнейшы. Ён ведае, за што цябе бярэ. Жыць будзе. Памагаць табе будзе, работу рабіць.

— Іван на два гады за яго маладзейшы.

— Пра Івана мне ні слова! Хай Паўла прысылае сватоў. А то яшчэ пуза сабе пагуляеш. Я што тады буду рабіць? Без гаспадара, удава. Вось так, усё,— і маці, раскачаўшы апошні блін локшыны, палажыла качалачку на печ за комін.

Павел не пытаўся ў Мар'і, пойдзе яна за яго ці не, ніколі не праводзіў яе, не расчульваўся перад ёй, не выстаўляўся загаханым іменна ў яе, а проста, як і сказала Мар'іна маці, прыслаў сватоў. Сам у хату са сватамі не пайшоў, застаючыся недзе паблізу на двары, каб потым, калі сватам не адмовяць і скажуць: «Дзе жаніх і маладуха?», быць тут як тут.

Неўзабаве іх паклікалі. Гаворка была кароткай. Сват пытаў:

— Маці?

— Аддаю,— адказала яна як на якой знаёмай рэпетыцыі.

— Маладуха?

— Іду.

— Жаніх?

— Бяру.

— Вазьміцеся за рукі і хадзіце сюды, да стала,— гаварыў галоўны сват.

І адбыліся заручыны. Пілі гарэлку і закусвалі сырым, парэзаным на тонкія скрылікі салам. Застолле набралася поўнае. А пад вокнамі гарэзіла маладзь.

Пасля заручып маці сказала:

— Не ідзі дамоў, начуй у нас. А то яшчэ той дурань з-за вугла чым-небудзь стукне.

Было б яно так ці не было, але Павел ахвотна застаўся пачаваць у цешчы. У першай палавіне хаты

стаяў шырокі драўляны ложкак, ужо запасны пасля пахавання гаспадара, маці сама выцеліла на ім пасцель, падбіўшы не толькі дзве падушкі, але і сяннік у палатняным мяшку, і сказала:

— Лажыцеся тут.

Маці чула, як жаніх пачаў капошкацца ў той хаце, апрапаючыся, як рыпелі галяшкі хромавых ботаў, калі ён іх надзяваў, і як на дыбачках пайшоў да дзвярэй. Калі ж хада яго пачулася ўжо на двары, за вокнамі, яна выйшла ў сенцы, каб яшчэ раз заперці іх засаўкай. «Іван дзе-небудзь дома ўжо», — рашыла яна ў думках.

Аднак Павел не кінуў Мар'ю і, як ёй здалося, не ўсердзіўся. Наадварот, стаў яшчэ больш абыходлівым і кожны дзень хадзіў да іх у хату, выгляду не паказваючы, што ён калі-небудзь хоча застацца начаваць у іх на адным ложку з ёю.

— Прывыкнеш, — сказала ёй маці. — А я, думаеш, як ішла за твайго бацьку? Любіла? Так дзіка было! Во, дзякуй богу, і жылі добра, і вас чацвёра парадзіла. І жылі б, калі б... Чалавека любіш за што? Калі ён добры. Табе зычаць добрага. Вот пабачыш, які будзе гэты твой Іван-балван. Яны, ой...

Павел сваю работу дома рабіў (без бацькі ж быў, а большы брат даўно аддзяліўся, збудаваўшы сабе сваё гняздо і завёўшы сям'ю ў ім), на калгасную хадзіў і, як толькі выдарыцца вольная хвіліна, бег, каб памагчы цешчы. Там капу сена скласці, там палена дроў раскалоць, з якім не мог справіцца па-мужчынску яшчэ досыць жыдкі большы ў сям'і Мікола.

Вяселле было пяскура, у канцы лета, пасля спа-са, калі і ў калгасе, і ў сябе дома людзі ўсё пажалі і пакасілі, але надвор'е стаіць добрае, пахне лісцем багатай расліннасці, і гуркамі, і бручкай, і зусім спелымі яблыкамі-жытнікамі. І поч была цёплая і зорная, і прыемна было з сянец, дзе тапцавалі, выйсці на двор і праветрыцца.

Гармонік і скрыпка. Што ж яны выраблялі, як жа суладна бралі любы танец, любую мелодыю, і падымаючы так высока і мілагучна, аж дух займала. І людзям было весела-весела ад такой музыкі, ад такога мноства людзей, ад іх святочнай вопраткі і гоману, ад песень, якія спяваліся, вясельныя і невясельныя, ад добрага надвор'я, ад таго, што ў вы-

сокім цёмным небе міргалі зоркі, як бы памагаючы з такой вышыні весяліцца людзям на зямлі. Бадай, і застаўся б ад вяселля такі ясны настрой, калі б не павялі яе перад тым, як аддаць жапіху, на могілкі развітацца з бацькам і папрасіць блашлавення. Першая не вытрымала маці — загаласіла. І раптам, пачуўшы матчына галашэнне і ўбачыўшы яе слёзы, адчула і зразумела Мар'я, што жыццё — гэта не адна музыка, што пешта ў ім абрываецца і адыходзіць, каб ніколі не вярнуцца, як ніколі не ўстане з-пад горкі зямлі, абкладзенай дзёрацам, не вернецца бацька, толькі і будзе крыж з белым фартушком і шэры камень каля крыжа на грудзях у бацькі. І пешта зараз абарвецца ў яе жыцці, пасадзяць яе на чужы воз і прывязуць у чужую хату, і там будзе, замест мацеры, свякруха, яго маці, і трэба будзе называць яе мама, хоць яна ёй ніякая не мама, і жыць з ёй, не ведаючы яе звычак і характару. Спачатку Мар'я пастаяла крыху перад магілкай бацькі, гледзячы на камень і крыж, потым апусцілася на калені, не зважаючы на белае вясельнае плацце, парэшце ніцма ўпала на земляную горку, абшчаперыўшы яе з абодвух бакоў рукамі, нібы гэта была не халодная зямля, а жывы яе бацька, такі цёплы і блізкі, якім яна памятае яго з дзяцінства. Кветкі вянка тыкаліся ў пясок, парослы рэдкай травой, пружынілі і згіналіся, губляючы сваю педатыкальную прыгажосць, а слёзы сыпаліся і сыпаліся ў яго, нібы павінны былі прасачыцца да дамавіны.

Калі Мар'ю паднялі, трымаючы пад рукі, убачылі, што плацце яе было ў зеляньках і ў пяску. Пясок асцярожна стрэслі дзе хусцінкай, дзе рукамі, а з зелянькамі так нічога і не рабілі. Што ты зробіш з імі? Іх можна толькі з цягам часу адмыць, і то не вельмі.

І калі ішла ў натоўпе людзей ад бацькавай магілы, заўважыла адным вокам убаку, воддаль, Івана, і яе скаланула, нібы ён, насуперак падсвядомаму жаданню Мар'і, ніколі не павінен быў быць тут і наогул на яе шляху, а ён тут і глядзіць у яе бок. Ёй хацелася крыкнуць на яго, зняважыць, калі б не людзі, але яна сцялася, сціснулася ўся і больш не хацела глядзець на баках, каб не ўбачыць яго. «Што ж ён... Адкуль? Чаго?»

А дома старыя жанчыны заспявалі:

Сіротачка па магільніку хадзіла,
Сіротачка госпада бога прасіла:
«Разбі, божа, ды сасновыя ты дошкі,
Пастаў, божа, майго татачку на ножкі».

Кожны радок паўтаралі яшчэ раз, апошняе слова цягнулі доўга, на адной ноце, і здавалася, што гэтай адной самотнай ноце не будзе канца і будзе гуцаць вечна, нават тады, калі жанчыны перастануць спяваць. Песня была нагэтулькі шчырай, і галасы спявачак нагэтулькі чыстыя і пранікнёныя, што не далучыцца да яе, асабліва таму, каму яна спявалася, нельга было. У Бярозаўцы такія песні спявалі маладухам-сіротам.

Дагэтуль, да вяселля, Мар'я ніколі не думала, тым больш не адчувала, што яна сірата. Бацькава смерць даўно адсунулася ў далёкае мінулае, нібы і не было ні бацькі, ні яго пахавання, ні тых людзей, якія вінаваты былі ва ўсім. Раптам усё гэта вярнулася, аднавілася, зрабілася вастрэйшым і большым, каб павечна легчы мяжой паміж Мар'яй і тымі, другімі, чужымі. Як жа яна дагэтуль?..

Тады, на могілках, калі Мар'я ішла ад магількі бацькі ў вянку і вясельным плацці і заўважыла яго ўбаку, воддаль, ён быў чорны. Западта чорны і, як выдалася ёй, страшны... «Можа, са злосці пачарпеў?» — падумала яна, бо нечым вылучаўся ён сярод людзей, і не заўважыць гэтага, асабліва таму, хто яго ведаў, нельга было.

Во, гадзіны дзве таму назад, ідучы ад шашы цераз Воўчы Лог, мыючы ногі ў крыніцы і любуючыся шпачынай сямейкай, не ўспамінала, што ў гэтым Воўчым Лозе, у хмыразе, зусім недалёка ад дарогі, ён забіў двое яўрэйскіх дзяцей. Мар'я бачыла іх, гэтых дзяцей. У горадзе немцы дабівалі ўжо ўсіх яўрэяў, а ім, брату і сястрычцы (яму было гадоў дваццаць, а ёй менш), нейкім чынам пасчасціла выскачыць з смяротнага кола і, мінуўшы не адну вёску на сваім шляху, зімой, апранутым так-сяк, у нейкае рыззейка, у растаптаным абутку, дабрацца да Бярозаўкі. Яны шукалі паратунку, яны так даверліва глядзелі сваімі яўрэйскімі, шырокімі рыжаватымі вочкамі на людзей, калі гэта былі не немцы, што не пашкадаваць іх, не дапамагчы ім, маючы душу і сэрца, нельга было. Іх прывяла ў хату да сябе Мар'

іна маці, каб пакарміць і параіць, што ім рабіць далей. Мар'я пачула, што яе маці павяла да сябе яўрэйскіх дзяцей, і сабе пабегла паглядзець іх. Яны елі за сталом, са смакам, як, можа, ніколі не елі дома. Тварык у хлопчыка быў прадаўгаваты, носік худзенькі, з невялічкім гарблячком. Дзяўчынка была з непрычасанымі, незаплеценымі валасамі. Калі пад'елі, ім сказала маці:

— Лезце на печ, пагрэйцеся.

І яны ахвотна палезлі, высока, як на якое неба, у рай, і здавалася, што іх ніхто не кране, бо не дастане, і сядзець ім там, спачываючы, колькі захацаца.

— Разувайцеся,— сказала маці, і яны паздзіралі з ног свае змакрэлыя ад доўгай хады па снезе башмакі і мокрыя на ступнях, дзіравыя шкарпэткі і панчохі. Ногі іх босыя ад доўгага судатыкання з вільгаццю былі чырвоныя.

— Лажыце ўсё гэта сваё абуванне на чарэнь, сушыцеся. Куды вам казалі ісці?

Ім казалі ісці ў Цераболь, яшчэ далей за Бярозаўку, дзе пемцы яшчэ ніколі не былі, а паліцыя сваімі невялікімі сабачымі збежкамі даставаць не асмельвалася.

— У вас ёсць хто-небудзь там?

Дзіўна: хто ў дзяцей мог там быць? Нікога ў іх там ці знаёмага, ці свайго не было. Людзі, якія раілі ім ісці ў Цераболь і паказалі дарогу, ведалі, што ў Цераболі яшчэ савецкая ўлада, няма ні пямецкіх камендантаў, ні іх упраў, ні паліцэйскіх гарнізонаў.

Сагрэўшыся на печы, дзеці вельмі хутка заснулі, і людзі, якія былі сабраліся ў хату падзівіцца на іх, ціха, не тупаючы нагамі, не стукаючы дзвярыма, разышліся.

— Хай пачуюць,— сказала Мар'іна маці, бо час быў пасляабедзенны, а дзень у снежні які? Куды ім супраць ночы? Яшчэ з дарогі саб'юцца, заблудзяць, замерзнуць у лесе. На дварэ, можна сказаць, ужо сутонілася, неба было хмурае, мог з мінуты на мінуту пайсці снег.

Назаўтра ўранні не паспела Хадора ўправіцца па гаспадарцы, як каля двара спынілася фурманка, вараны конь у высокай дузе, карафашка.

— Іван, — убачыла Хадора ў акно. — Чаго б ён так рапа?

А тады ёкнула сэрца: «Няўжо ўведаў?»

Дзверы ў хату расчыніліся, і ўвайшоў ён самы, Іван, у кажусе, з паліцэйскай павязкай на рукаве, у вушанцы. Не прывітаўшыся, ён пратупаў кованымі нямецкімі ботамі ад дзвярэй да заполку і, глянуўшы на печ, сказаў, хіхікнуўшы:

— А, во, галубяты мае. Апранайцеся, апранайцеся. Хуценька! А то мне няма часу з вамі важдатца. Мне-такі кажучь: пачуюць у Хадоры. Праўда. — Ён махнуў левай рукой, каб дзеці злазілі з печы.

— Іван, ты здурнеў? Што яны табе? Гэта ж дзеці. Во паснедаем, і хай ідуць. Яны ідуць некуды. У іх там свае. Можа, іх пераправяць цераз фронт. Не іменна табе больш за ўсіх трэба, — пачала ўгаворваць яго, не баючыся, як свайго аднавяскоўца, Хадора.

Ён паставіў перад ёй рукі, аддаляючы ад сябе і ад печы, ход на якую жанчына загароджвала.

— Хай ідуць... Ты ведаеш, куды яны ідуць? Яны ўцяклі і, калі ты іх будзеш хаваць, табе па ваеннаму закону будзе тое самае, што і ім. Сваіх во пільнуй, не згубі, глядзі, — і паліцай павёў тварам на малых Валодзію і Галю, якія стаялі тут жа на падлозе, выйшаўшы з другой палавіны хаты.

— Хай хоць пад'ядуць...

— Нельга. Мой участак. Не павінны яны быць тут. Я іх зразу ж дастаўлю, як паложана, куды трэба. Хай іх там кормяць, пояць, апранаюць. Маё дзела служба.

Ён павёз іх у свой гарнізон, у Восаўку, а адтуль — у Вяззе, з Вяззя — у Воўчы Лог і расстраляў.

* * *

22 мая Мар'я радзіла, а праз месяц пачалася вайна, і Паўла забралі ў армію. Малое было ў сповітках, хоць на двары стаяла лета і было цёпла. Снавівалі дзеля таго, каб не акрывелі ногі, не вырас горб, не скрывіўся бок. Бацька гляпуў на яшчэ чырвоны тварык, на якім, акрамя маленькага, як гузічак, носіка і сніх-сніх, як дзве крынічкі, вочак, нічога не было, і сказаў Мар'і:

— Гадуў сына. Пакуль прыйду, каб вялікі вырас,— быццам чула душа, што прыйдзе няскора. Па выглядзе ж твару — звычайны жарт мужчыны перад жанчынай.

Мар'я не плакала ніколечкі, нібы гаспадар ішоў на якую работу з невялікай адлучкай з дому. Наогул на яе памяці ў Бярозаўцы не плакалі, калі хлопец ішоў у армію або на летнія ваенныя зборы ў лагеры. Чаго? Ён жа прыйдзе. Не ведала яна, як усе маладыя людзі яе ўзросту, што такое вайна і што яна нясе з сабой чалавеку, нават калі гэты чалавек не салдат, не на фронце, а стаіць далёка ўбаку. Трошкі збянтэжылася, трошкі разгубілася, быццам толькі з-за таго, што цяпер трэба будзе самой хадзіць з вёдрамі вады ў калодзеж, несці ў хату, калі паліць печ, ах-пак дроў... А сена карове хто пакосіць? На яе плечы цяпер ляжа ўся работа па гаспадарцы. Свякруха старая. Ну, карову ў хлеў зачыніць, ну, з дзіцем пабудзе, пакалыша яго. А колькі тая вайна працягнецца?

Паўла быў як конь. Што яму ўзваліш на плечы, тое і панясе: мяшок жыта, бульбы, капусных качаноў! Мар'я ані ніколі не калялася, што пайшла за яго — ёй было добра з ім і на рабоце і дома. Ён як клапатлівы бацька, які і пашкадуе, і ўсё зробіць за цябе, і за якога можна схавацца ў выпадку якой небяспекі, як за каменную гару.

Для бярозаўцаў, якіх не ўзялі ў салдаты, для старых, дзяцей і баб вайна пачалася на які тыдзень пазней, чым яна пачалася на граніцы. Самалёты, скідаючы бомбы, наводзілі на людзей жах, і трэба было выбірацца ў лес.

Да Мар'і прыйшла маці.

— Мікола пабег запрагаць каня, паедзем, збірайся. Чаго чакаць? Людзі вунь, як мурашкі, забегалі. А ты, свацця, што будзеш рабіць?

— Во гэтак, гаворыш. Чаго гэта я куды пайду? Хату сваю кінуць? Тут і куры, і свіння, і карова, і дабра якога трошкі. А тады як будзем жыць? — гаварыла Мар'іна свякруха, жанчына з выгляду досыць мажняя, але якую ўжо прыгнула старасць, павыпіраўшы скулы па твары, каля вялікіх пальцаў косткі на босых нагах і пязграбна адтапырыўшы назад клубы.

— Свацця, а калі перадавыя часці заб'юць? Яны ж, кажуць, ідуць як дурныя. Страх!

— Можка, захінуся дзе, калі каматніна пачнецца. У пуні ховашка ў нас ёсціка пад зямлёй. Так ужо і заб'юць. А заб'юць, дык мой ужо век усё роўна кароткі. Усіх не паб'юць.

— А як бомба пападзе ў хату? Па кавалачкі ўсё разпясе.

— Не іменна ёй пападаць у нашу хату.

— Як хочаш, свацця, каб тады не наракала на нас, што самі ўцяклі, а цябе пакінулі.

— Не буду, свацейка, не.

— Яды не бяры, мы ўсё возьмем. Кароў пагоняць сёння туды, на Востраў. Малако будзе там. Сягоння, свацця, каровы дамоў не прыйдуць, — закрычала Хадора, быццам свацця была зусім-зусім глухая. «Хай добра пачуе, а то яшчэ будзе ўвечары цягацца па вёсцы, шукаючы, чаму карова з паствы не прыйшла», — падумала яна.

— А калыску?.. — не ведала Мар'я, браць з сабой у лес калыску ці не браць. На руках з дзіцем і ў любым хмыразе прадзярэшся, а з калыскай?

— Вазьмі, — сказала маці. — На воз — і паедзем. На сук пачэпім. Як жа яно засне без калыскі? Камары, авадні, мухі... Не наадганяешся. А так вопінкай запнём, і ніхто не ўкусіць. Кінем тады, калі трэба куды бегчы будзе. Наўда вялікая — калыска.

Зрання, як выгнаная, вёска рушыла ў лес. Такога перапалоху і такога перасялення ніхто з яе жыхароў не помніў. Былі ў 1918 годзе немцы — не тое. Ніхто нікуды не высяляўся, не ўцякаў. У небе было ціха. Былі ў 1920 годзе белапалякі — таксама пельга па раўнаць з цяперашняй вайной, якая пачалася. Хапалі добра, сала, іншыя пабытак тыя і другія. У Восаўцы забілі матроса. За тое, што агітаваў за савецкую ўладу. Ён уцякаў, але немец палажыў вінтоўку на калена і папаў з другой ці трэцяй кулі. Некаторыя вёскі белапалякі папалілі — там былі свае партызаны і рабілі засады на ворагаў. Але дух, дух вайны быў не той.

Зараз загудзе ў паветры «драбіна» — дзве палкі побач і дзве пакрыж — і будзе кружыць і кружыць над палямі, лясамі і дарогамі, а потым выплывуць на чыстую гладзь неба звычайныя самалёты, зусім не

высока, і недзе нешта засвішча, закалоціцца і задрыжыць, аж зямля ўся пад нагамі скаланецца. Як жа не хавацца ад такога наслання, ад такой перварэзкі?

Дарога, якая вяла з вёскі ў лес у напрамку Вострава, прапусціла была ўжо асноўны папор людзей і фурманак, ды не вымерла яшчэ зусім, той-сёй ішоў па ёй, той-сёй ехаў, хто ў лес, а хто ўжо з лесу, каб забраць, што не паспеў або не мог за адзін раз забраць. І гэтага невялікага, рэдкага руху па ёй зусім было дастаткова, каб скінуць на яе некалькі бомб, прашыць некалькі разоў уздоўж кулямётнымі чэргамі. На полі нікога не забіла, толькі тры глыбокіх лункі недалёка ад дарогі, у жыцце, засталіся на гады, пакуль людзі, устаўшы на моцныя пасляваенныя ногі, не засыпалі іх бульдозерам. А кулі? Кулі ў зямлі, іх там не адшукаць. Ды і навошта яны каму?

А адна... адна куля, калі ўжо былі ў лесе, трапіла ў галоўку Мар'інага дзіцяці. Яна трымала яго на руках, седзячы на біле калёс і звесіўшы ногі. З галоўкі не выйшла. Калі б выйшла, магла б трапіць Мар'і ў руку або ў бок. Калі самалёт, скаланаючы паветра, гуў над лесам і трашчаў кулямёт, здавалася, што тут чалавеку няма чаго баяцца, што ўсё на сябе прыме лес, пават разрывы бомб і іх асколкі. Спачатку Мар'я, пачуўшы ў руках торгат і невялікі трэск, падумала, што аб яе, аб дзіця і біла калёс шархануўся якісьці сасновы сук, павярнула галаву назад і пачала шукаць вачыма, дзе той сук, а не знайшоўшы, глянула на тварык хлопчыка. На лобіку была кроў. «Чым жа? — падумала яна. — Камара, які напіўся крыві, расціснула?»

Які сук? Які камар? Вочы дзіцяці не міргалі, закаціліся пад лоб, зрабіліся вялікія, з аднымі бялкамі.

— Мама! Звярні, Мікола, набок, стой! Паглядзіце, што з ім такое.

Яна яшчэ не плакала, не зразумеўшы, што з сынам. У душы здрыганулася: душа заўсёды з хуткасцю малацкі падае чалавеку сігнал аб нядобрым, а розум, сляпы кот, нічога яшчэ не бачыў, таму нічога і не гаварыў.

Мікола звярнуў з дарогі на невялікую лясную прагаліну і спыніўся. Самалёт гуў недзе ўжо далёка, несучы ў сабе пад крыламі тоны смерці ў новыя мес-

цы, новым людзям. З калёс злезлі маці, меншыя дзеці. Мікола, трымаючы ў руках лейцы, каб конь, матаючы мордай перад камарынай чмурай, не пайшоў.

— Пакажы.— Маці ўзяла дзіця на свае рукі.— Дачушка, хіба ты не бачыш? Ён мёртвы. Куля яму лоб прабіла. Не бачыш? — Яна дакрапулася пальцам на лобіку вакол таго месца, куды трапіла куля, а сама паступова касцянела, нямела, нібы можна было моцным напружаннем думкі прыдумаць пешта, каб дзіця аджылося.

Іх абкружылі людзі, якія ішлі па дарозе недзе ззаду або былі ўжо ў лесе, але не спяшаліся на Востраў.

Сапраўды: што было рабіць? Назад ехаць у вёску, каб пахаваць дзіця на могілках? У вёсцы цяпер нікога няма. З кім цяпер там будзеш правіць хаўтуры?

Параілі ехаць, як і ўсе, далей, на Востраў. Уперадзе дзень. Там будзе відаць.

Коней выпрагалі, не даязджаючы да балота. На калёсах праз балота не пераедзеш. Коні, каровы яго пераходзяць часамі, вязнучы амаль па пуза, а воз не павязеш, хай і не цяжкі, калясо ўтопіцца з трубкай. На сабе неслі людзі на Востраў у мяшках або ў ношках такую-сякую вопратку, патрэбную для жыцця пад адкрытым небам, вёдры, чыгуны, кацельчыкі, запас харчоў, рыдлёўкі, тапары.

Дзед Міхалка, пахаджваючы каля замаскіраваных у ельніку, каб не відаць было з неба, калёс, улагоджваў мужчын:

— Дзеці, бабы хай ідуць. А нам, мужчынам, чаго на той Востраў? Ён, калі абмацае, дык і там і тут будзе адна пайка. Пяхота сюды не пойдзе. І машыны не пойдучь. Яны вунь па вялікіх дарогах, як шаша. Яны гарады будуць браць, станцыі. Навошта ім гэты лес?

Дзед сеў на вывараціну, дастаў з кішэні курыва, дыміў піпкай і час ад часу, задзіраючы галаву ўгору, усё паглядаў з-пад навісі яловых сукоў на сінія прасветы неба. З зямлі неба відаць, а з неба ці можна ўбачыць людзей у лесе?

— Тут каб толькі нічога не было беллага і дыму. Дым ён далёка бача. Коней папутаем у нізіне, на травяной мякаці, а хто захоча, хай сабе панач на Востраў вядзе. Эт, папрывязваем каля вазоў,— дзед

махнуў уніз, сам сабе, рукой.— За ноч збрысці могуць. Жывёліну ў почвы цягне да поля, да чалавечага жытла.

Дзед зняў быў кепку, але на лысіну пачалі садзіцца камары і ліпкія малепькія сляпні, і ён, шаргануўшы левай далонню па галаве, вярнуў кепку на сваё месца.

— А з дзіцем я не знаю, Мікола, трэба было неяк пахаваць. У вас дома якія дошкі ё? Каб на дамавіну.

Мікола ціскануў плячыма. Ён ніколі не думаў, ёсць у іх дошкі, з якіх можна зрабіць дамавіну, ці няма.

— Увечары з'ездзім. Знойдзем дошку. Палена па крыж. Струмент вазьму. Зробім тут, у лесе. Колькі яму дошкі той трэба?

Назаўтра зрання рабілі дамавіну. Дзеду памагаў Іван, і памагаў шчыра, спачувальна, нібы памёр пехта з яго радні. Дзед толькі замалёўваў і паказваў, а ён і габляваў, і адразаў, і цвікі забіваў. Мікола адно глядзеў, а калі ў чым і мог памагчы, дык спазняўся і быў як звязаны.

Дамавіна выйшла малепькая, кароценькая, як на малюнку, але сапраўдная, з сухіх сасновых дошак (дошку знайшоў дзед у сябе на гары, ведаючы, што яна там ёсць, там былі яшчэ дошкі сабе і бабе на выпадак смерці і кавалкі смалістага стрыжня на крыжы). І крыж зрабілі добры і напісалі на ім дзедавым сталярскім алоўкам, хто пахаваны, калі нарадзіўся і калі памёр.

— Ідзі скажы бабам, хай аббіваюць труну, калі ёсць чым, і дзіця хай нясуць сюды, увечары павязём схаваем,— сказаў дзед Міколу.

Так пахавала маці, некага і нечага баючыся, сваё першае дзіця. Здавалася, калі яно было жывое, ёй было яго і не шкада: ну, дзіця, і ўсё тут. Давала яму грудзі, пераспавівала, мяняючы мокрыя полкі на сухія, аглядаючы прэласці пад пашкамі і паміж ножкамі. Быў, здавалася, адзін клопат аб ім, ад якога нельга было пазбавіцца, калі б нават і хацеў, ці перадаць цалкам другому чалавеку. А гэта — грудзі ў яе распёрла, баляць, малако з іх яна павіпна была штохвіліны сцыркваць на якое лайно або проста на лясную зямлю, на траву, на лісце, галава цяжкая, не падняць, не павярнуць, у вачах рэзь, дзіва што: ноч не

задрамала. «Вот, выгадавала, вот і пахваляюся, як прыйдзе Павел дадому», — думала яна. Яна ведала, адчувала, што ў нечым яна вінавата. Яна не даравала сабе, але ў яе не было пэўнага бачання гэтай віны. Прынамсі, у чым канкрэтна была яе прамашка? Можна, каб яна не паехала, рассеўшыся паненкай на калёсах, у той час як магла лёгка бегчы з малым на руках? Так, падвода — большая мішэнь, іменна ў падводу ляцела куля, і калі б Мар'я ў гэты час была не на калёсах, куля б не папала ў дзіця. І была злосць на мацэру: чаго яна яе, Мар'ю, прыспешвала іменна ехаць? Немцаў пакуль што няма, пажару не было. Чаго было?..

Іван нібы сапраўды перажываў яе гора. Не толькі дамавіну памагаў рабіць, а ўзяў рыдлёўку і паехаў разам з імі на пахаванне дзіцяці. Маці, дзед Міхалка, брат Мікола і ён. Толькі гаворыцца — паехалі. Усе ішлі за возам, на вазу была дамавіна. Кіраваў канём, трымаючыся за лейцы, Мікола. Такі быў рытуал: за нябожчыкам трэба было ісці. Крыж нёс дзед, ступаючы за самым возам, за нябожчыкам. Потым, побачкі, ішла Мар'я і маці. Іван быў задні, трэшкі воддаль, каб не надта напіраць на пярэдніх і не выклікаць у іх хоць якой незадаволенасці. На плячы ў яго была рыдлёўка. Ён будзе капаць дол.

Дзед казаў:

— Палажы на воз.

Але Іван не палажыў, быццам баючыся, што нехта можа перахапіць у яго гэтую работу. Ямку павінен капаць ён, як самы дужы з усіх тых, хто тут ідзе.

Спачатку Мар'я быццам і не заўважала яго. Ён быў ззаду, а яна ў прыцемку летняй ночы глядзела сабе пад ногі, каб не наступіць на што, а тады, як прыехалі на могілкі і сталі выбіраць месца і яна пачала бачыць яго перад сабой з рыдлёўкай на плячы, ёй пачало здавацца, што ён тут лішні. Ён капаць узяўся спрытна, адразу, каб не марудзіць піводнай хвіліны, і не марудзіў, бо час быў вунь які, ваенны, калі не наляцяць самалёты, дык што-небудзь іншае, зусім непрадбачанае можа здарыцца.

Дзед толькі яму сказаў:

— Чорную зямлю ў ногі, а жоўтую сюды і сюды, па бакі.

«Ён рады, што маё дзіця памерла...» — падумала

Мар'я. Можа, быў і рады, хто яго ведае. Дзіця ж не яго, Паўлава, суперніка. Бадай, шкадаваў ён Мар'ю, хацеў хоць трохкі ўлагодзіць яе, дагадзіць ёй.

Ён быў цяпер амаль да пояса ў ямцы, і Мар'я пачала добра бачыць, як яго пастава то разгіналася, шыбаючы з рыдлёўкі пясок, то зноў нагіналася ў яму, выстаўляючы вышэй за ўсё горб. Абрыв яго галавы з чорнымі валасамі, цёмная скура на твары і чорныя вочы амаль цалкам зліваліся з ноччу, і толькі калі галава пачынала рабіць шлях з ямкі і ў ямку, можна было бачыць яе. «Хто яго прасіў?» — далей думала Мар'я, хоць на хаўтурах ніколі не адхінаюць таго, хто памагае хаваць нябожчыка. Смерць людзей мірыць, як бы гаворачы: «Усе памром», і Мар'я павінна была маўчаць.

— Э-э-э, хопіць. Што тут ужо капаць,— сказаў дзед Міхалка і выцягнуў руку, каб памагчы Івану вылезці з ямкі.

Іван тым часам, спачатку высунуўшы рыдлёўку, падцягнуўся на руках і, нібы падкінуты спружынай, выскачыў з ямкі. Калі ж стаў закопваць спушчаную на вярхоўках дамавіпу і зямля моцна забубнела аб яе, Мар'я здрыганулася і ледзь не крыкнула: «Звер, што ты робіш?» Ёй здавалася, што неяк больш акуратна можна было згарнуць пясок на дамавінку, а не з такой сілай і не такой злосцю. «Я ведаю, ён злы на гэтае дзіця. Вядома, дзіця не яго. Ён рады, што яно памерла». Мар'я не хацела верыць, што дзіця забіта. У яе свядомасці стаяла звычайная чалавечая смерць ад якой-небудзь хваробы. Тым больш — дзіця. Дзеці ўміралі толькі сваёй смерцю, іх ніхто ніколі не забіваў, ва ўсякім разе, яна не памятае, каб у іх вёсцы хавалі забітых дзяцей.

Пасля Івана горку над зямлёй падпраўляў дзед, і свіціў у начной цемнаце над гэтай жоўтай горкай белы невялічкі крыжычак. Мар'я разжалілася, пачала глыбока ўскліпваць, а тады ўздрыгваць, гатова была зараз жа загаласіць на ўсю сілу, як галосець на пахаванні над нябожчыкам, але маці ўзяла яе за падпашку і пацягнула ад могілкі, гаворачы:

— Не трэба, не падымеш. Ён яшчэ малы. Ноч. Бог ведае, хто пачуе...

Назад усе ехалі на капі. Конь ішоў роўнай ступой, ніхто яго не паганяў і не цургаў за лейцы — дарогу

ён сам ведаў. На небе песпакойна міргалі зоркі, наўкола стаяла цішыня. І маці, і Мар'я, і дзед Міхалка, Мікола і Іван — усе маўчалі, нібы асцерагаліся, каб ніхто не пачуў іх галасоў, не спыніў, не ўбачыў, адкуль яны едуць, і не ўведаў, што яны рабілі.

На полі ж, за вёскай, дзе была субалаціна, і такісякі хмыраз, не моўкла жыццё. Там дралі глоткі жабы, абы-як, карава, пепрыгожа, няўлад адна адной, толькі б перакрактаць сяброўку. Час ад часу квакала качка. Змоўкне — зноў рэзка заквакае. Ясна, у яе былі малыя дзеці, і нават уначы яна берагла іх, не спала і не адпачывала, каб толькі яны не распаўзліся, не чуючы голасу маткі. І недзе ў цемнаце падаваў камусьці сваё бляянне бяссонны бякас.

— Мала ім дня, — сказаў дзед Міхалка, седзячы на біле драбінкі, услед за Міколам. На супрацьлеглым біле сядзеў Іван, за ім Хадора. Мар'я сядзела на голым пасцельніку, спусціўшы ногі ўніз, назад па ходу калёс.

Дзед зноў загаварыў:

— Хто яго ведае: можа, яны сюды і не прыйдуць, але ж уласць будзе іх, і зробіць што захочуць.

Ён ведаў, што такое ўлада. Ён жыў пры царскай уладзе, пры нямецкай у 1918 годзе, пры белапольскай у 1919—1920 гадах. Не ведаюць гэтага Мар'я, Мікола. Мар'іна маці тое-сёе помніць. Іван нічога, можа, не помніць, малы ён яшчэ тады быў, бяштонька.

— Чаму, дзядзька, не прыйдуць? — загаварыла Хадора. — У раёне нікога ўжо няма, ніякай улады. Вакуіравалісь. Хто ж іх не пусціць?

— Я не кажу, не. Яны ідуць. Я кажу толькі пра фронт. Ён, можа, пойдзе міма нашай вёскі. А парадкі свае наводзіць будуць пасля.

Маладзейшыя, акрамя дзеда Міхалкі і Хадоры, не гаварылі нічога: яны нічога не ведалі ні пра іншую, акрамя савецкай, уладу, ні пра войны, якіх не бачылі, не перажылі, не перанеслі.

Мар'я толькі падумала: «Паўла пайшоў, а ён, во, Іван, дома. Разам позвы з ваенкамата давалі, і ў адзін дзень ішлі ў ваенкамат. Гэты дні праз два вярнуўся. Як ён вярнуўся? Хто яго адпусціў? Казалі, што быццам яго часць разбілі. Дзе разбілі? Калі? Ні ў якім

баі ён не быў. Як ён не папаў у армію?» Мар'і незразумела было, чаму Іван дома. Шчаслівы?

— Падцягни ногі, — сказала ёй маці, калі канчалася поле і пад'язджалі да лесу.

Мар'я зразумела, што сказала маці. На дарозе магло што-небудзь такое цвёрдае валяцца — карчавежнына, камень — і можна было стукнуцца аб іх пятамі. А ёй добра было так, спусціўшы з пасцельніцы калёс ногі і трымаючыся рукамі за біла, бачыць, як памаленьку адпльвалі са сваім цёмным узнёслым бярэзнікам могілкі, як пераязджалі лажок ад іх (калёсы па лажку каціліся мякка) і выехалі на вясковую вуліцу, мёртвую, з мёртвымі, цёмнымі вокнамі хат, як звярпулі педзе па сярэдзіне вёскі ўправа, у вулку, выгараджаную жардзяным плотам, якая выводзіла па вялікую дарогу, што ішла ў лес, як кончыліся гароды, засеяныя пераважна бульбай, якая ўжо цвіла дзе сінім, дзе белым цветам (Мар'я помніла гэты цвет і зараз, уночы, нібы бачыла яго), як уехалі ў жыта, якое пахла сваім моцным жытнёвым пахам... Тут педзе ўпалі бомбы. Во тут, з левага боку. У нос тхнула не адной глыбокай зямлёй, а як бы нечым гарэлым, непрыемным.

Падцягнуўшы ногі, Мар'я паставіла іх на пасцельнік калёс, абшчапіла рукамі, сцішылася і, схіліўшы к каленям галаву, сабралася ў адзін камяк, заснула. Лес пачаў вярнуцца набок, зараз зусім перавернецца, зямлёй угору, вершалінамі ўніз, і яна адарвецца ад зямлі і, бог ведае, паляціць у пустэчу, чорную і бязмежную. Яна пачала чапляцца пальцамі за траву, за папараць, тады за колкую ігліцу не то хвой, не то елак, за кончыкі бярозавага лісця, але ні за што не магла ўхапіцца моцна, трывала, каб утрымацца, і не ўтрымалася...

— О-о-ой... — глыбока прастагнала яна, нібы ўздых яе быў апошнім.

— Што з табой, Мар'я? — першай адгукнулася на яе стогн маці, паднялася з біла і апусцілася на пасцельнік, на якім сядзела Мар'я.

Тая працпулася, быццам яе спалохалася, а не чаго іншага.

— Што з табой, дачушка? — перапытала маці, думаючы, што першага пытання яна не чула. — Ты стагнала. Табе дрэнна?

— Стагнала?

— Ну.

— Ой, мама! Які я страшны сон бачыла. Зямля перавярнулася. А я адарвалася і лячу ў цемнату.

* * *

Павольна ішла Мар'я па вёсцы ў другі яе канец, дзе будзе дарога на Бярозаўку. Пінжак апранула, хатулёк — у левай руцэ. Хустку завязала не пад бараду, а на патыліцу. На пагах — юхтавыя чаравікі. У Восаўцы яна ведае ўсе хаты, і яны глядзяць на яе, знаёмыя, сваімі вокнамі, акенцамі ў шчытах. Глядзіць вёска на яе платамі, лажкамі, агародамі, ліпамі, таполямі, клянамі, рабіннікам паўз вуліцу. Глядзіць як свая, як на свайго чалавека, і на душы становіцца не страшна, можна сесці на любую лавачку, на любы валун на вуліцы, зайсці ў любую хату і напрасіцца панач, калі б трэба было, і пусцяць. Пусцяць! Пра гэта і думаць не трэба.

Людзей на вуліцы было мала, даілі кароў, мылі рукі, погі, рыхтаваліся вячэраць, вячэралі. То абмінуць Мар'ю, кудысьці спяшаючыся, то не дойдуць да яе, звярнуўшы ў які-небудзь двор.

Вось дзядзька вядзе на повадзе каня, глянуў на Мар'ю зверху ўніз, тады зноў ёй у вочы. Мар'і здалося, што ён заўважыў у ёй нешта знаёмае і нешта смешнае. Яна сказала яму:

— Добры дзень, дзядзька. Што вы так на мяне пазіраеце? Смешная?

Дзядзька спыніўся, наставіўшы руку каню, каб і конь стаў.

— Чаго: не, не смешная. Я гляджу: чалавек наш і не наш. Апратка не такая.

Вусы амаль белыя, твар паголены, загарэлы на сонцы, але ж не бледны, а ружовы, вочы глыбокія, сінія, дабрадушныя, уважлівыя, на галаве — пакамечаная, вынашаная кепка-наплёшка.

— Адтуль, дзядзька.

— Адтуль?

— Адтуль.

— Я і бачу, што не тое. Не наша. Рабства, мілая. Што ж ты думала. Трэба папімаць. Э-э-э, схуднела ты, схуднела. Толькі па вачах і пазнаў. Мікітава ты,

з Бярозаўкі. Дубалевічы ваша прозвішча? Праўду я кажу?

Голас яго быў — чысты тэнар.

— Праўду кажаш, дзядзька. І тое, што рабства, і тое, што я Мікітава з Бярозаўкі. Вы бацьку майго ведалі?

— Чаму, ведаў, мая мілая. А каго я там не ведаю? Усіх ведаю. З бацькам разам на польскім фронце былі. Ён тады ў партыю ўступіў. І лесніком яго пасля паставілі. Членам сельсавета быў. Дамоў ідзеш?

— Іду, дзядзька.

— Добра, што жывая засталася. Магла і не выжыць.

— Магла, дзядзька, магла. І не выжывалі.

— Ведаю,— хітнуў дзядзька зверху ўніз галавой.— Можна б, запачавала? Куды табе? Можна сказаць, дома ўжо.

— Дома, ды не ў сваёй хаце,— адказала Мар'я прымаўкай, як старая, бо гаварыла са старым чалавекам.

— Яно так,— згадзіўся дзядзька.— Хочацца хутчэй у сваю хату. Можна, да Юстыны заходзіла?

— Заходзіла.

— Перакусіла?

— Пад'ела.

— То і добра. Думаю, можа, галодная ідзеш. Я во бульбу на гародзе абганяў і вяду каня на канюшню. У другіх калгасах паразбіралі ў вайну, а ў нас — не, не разабралі. Я і казаў: не чапайце, прыгадзіцца. Во і прыгадзілася. Ё дзе коней паставіць.

Конь быў у хамуце, з падгузамі, аброць — вярчачая.

— І клуб ваш цэлы?

— Цэлы.

— Антэна, гляджу?

— А як жа. Радые. Толькі тут зараз не клуб, а школа. Школа наша згарэла. Новую будзем. Будзеш ісці — убачыш: зруб новы паставілі. На тым самым месцы, дзе была тая, што згарэла.

— Змяшчаюцца? — гаварыла Мар'я, кінуўшы на будынак клуба, насупраць якога яны стаялі.

— Як змяшчаюцца,— схіліў дзядзька на плячо галаву, быццам перад ім была якая задача.— У тры змены. Уранні, а тады ўдзень, а тады ўвечары пейкія

класы займаюцца. Туляцца неяк, але ж вучыцца трэба. Хай ужо мы выраслі сляпымі.

Клуб быў на лужку, на значнай прагаліне паміж дзвюма хатамі. Вакол была трава і пні. Ubачыўшы іх, Мар'я сказала:

— Прысады пассякалі?

— Яны, — адказаў дзядзька, маючы на ўвазе паліцэйскіх. — Тут жа была іх казарма.

— А ў школе не?

— Бачыш, школа з краю сяла, і яны, мусіць, баяліся. Канешне, баяліся. А тут — у сяле. Калі ўшчаць партызанам страляніну, людзі пацерпяць. Хаваліся за людзей, калі табе ад душы сказаць.

— Ну, дзякуй, дзядзька, пайду, а' то позна будзе, ноч.

— Праўда, ноч. А то начуй, — яшчэ раз прапанаваў ён Мар'і абначавацца ў Восаўцы. — Усё бывае.

— Было ўжо, дзядзька. Перажылі. Хужэй не будзе. Бывайце.

І яна пайшла, быццам апамятаўшыся, што трэба было ісці, а яна колькі во прастаяла з незнаёмым чалавекам, ведучы амаль непатрэбную гаворку.

Ды не: ёй і не патрэбна было спяшацца. Яна знарок вытрымлівала час, чакаючы прыцемку, каб стаць за вёскай на калені.

У канцы вёскі, направа, на тым месцы, дзе была школа, сапраўды стаяў новы зруб. Ён як бы свяціўся ў вячэрнім прыцемку, і Мар'і здалося, што на полі было святлей, чым у вёсцы. Зялёны авёс, якім было засеяна поле, відаць быў аж да лесу. «У-у-у, яшчэ зусім рана, — падумала яна. — Калі б махануць як след, можна было б да сапраўднай цемнаты быць у Бярозаўцы».

Яна абышла зруб вакол. Ад яго яшчэ пахла свежым сасновым бяровеннем, пакораным вясной, яшчэ ані не ўчаршлым. Будыніна была зрублена вельмі акуратна, паколькі магла зразумець Мар'я, палена ў палена, на гладкі вугал, з вялікімі праёмамі вокап і дзвярэй. Вакол параскідана было шмат нескарыстанага лесу, але ён, відаць, — падумала Мар'я, — пойдзе: брусы на падлогу, на асадку вакоп і дзвярэй, па кроквы. Ляжала некалькі куч каменя, большага і меншага. «На падмурак», — здагадалася Мар'я.

Зайшла ўсярэдзіну. Так, калідор будзе збоку. З яго — ход у кожны клас. Колькі ж класаў? Раз, два, тры, чатыры і адзін пакой маленькі. Гэта пастаўніцкая. «Чатыры класы — мала, — падумала Мар'я. — Зноў будучь заняткі ў дзве змены. Сямігодка! А бібліятэка дзе будзе? У школе павінна быць бібліятэка».

Месцамі на сценах слёзкамі пазасыхала смала, зрабіўшыся жоўтай. Мар'я дакраналася да празрыстых пухіркоў шыпушкамі пальцаў, — яны, пухіркі, акасцяпелі ўжо.

Дзіўна: што ёй было да школы? Яна ў яе хадзіць не будзе ўжо, хоць калісьці хадзіла ў восаўскую, скончыла там чатыры класы, тым не менш штосьці прагнулася ў ёй ад тых далёкіх гадоў, і яна, як малая, абрадавалася, убачыўшы новы зруб для школы, быццам таксама разам з дзецьмі пойдзе ўвосень вучыцца.

«І мае дзеці ў яе не пойдучь. Маладой аддала мяне мама замуж. Навошта гэта было? Во вайна, і ўсё, усё маё зламалася, і ні мужа, ні дзяцей, і як жыцця самога маладога не было», — і ёй стала сумна.

Яна выйшла на дарогу, зноў глянула на зруб, але ўжо без захаплення і дзіцячага замілавання. Калі б чалавек мог вяртацца назад, у свае пражытыя гады, у дзяцінства, і зноў пайсці ў школу... Ніхто не верне таго, што было, не пераробіць таго, што адбылося.

Яна яшчэ раз глянула на Восаўку, ці не ідзе, ці не едзе хто адтуль, можа, нават у самую Бярозаўку. Стаяла над полем маўклівая прадначная цішыня, той час, калі дзённыя жыхары, птушкі, казяўкі, людзі лажыліся спачываць, а начныя яшчэ не пачыналі свайго жыцця. Толькі купал неба колеру жалезнай акаліны ледзь прыкметна дрыжэў над зямлёй, ад чаго, здавалася, і мігалі не зусім яшчэ яркія зоркі.

Мар'я апусцілася на калені, перахрысцілася.

...Чамусьці наплыло, насунулася, нібы кашмарны сон, не такое ўжо і далёкае... Карціны мяняліся адна за адной...

...Прыехаў верхам на кані, у сядле і прывязаў каня на вуліцы каля плота. Конь варапы, блішчасты. Сам у храмавых ботах, у сініх галіфэ, у рудым фрэпчы, з нагапам пры боку, з партупеяй цераз плячо, з паліцэйскай павязкай на левым рукаве. «Якая ж шапка была ў яго?» Не памятае Мар'я яго шапкі.

— Добры дзень,— і казырнуў, як ваенны, дакрануўшыся кончыкамі пальцаў да шапкі.

Во, цяпер Мар'я ўспомніла: шапка ў яго была з цвёрдым стаячым акалышкам, цёмна-бурага колеру.

Спачатку хадзіў па хаце, заглядаючы на печ, на палаткі, дзе была пасцель свякрухі, на Мар'ін шырокі двухспальны ложка і пад ложка, нібы шукаючы нейкіх прыкмет або нават прычэпак, каб ёй, Мар'і, выгаварыць, ускінуць на вочы, паставіць яе ў нялоўкае, залежнае ад яго самога, становішча. Свякруха сядзела на прывалку каля зачынкі і ўсё сачыла за ім, акідаючы вачыма: ён пакуль што нейкая ўлада, раз яму далі зброю і апранулі досыць шыкоўна, а таму і маўчала. Яна памятае: баяліся стражнікаў і ўраднікаў, валаснога старшыні баяліся, паноў, упоцерак нічога ім не гаварылі. І гэтай новай улады трэба баецца і асцерагацца, бо ідзе яна не ад свайго народа, а чужая, хай сабе нават перад ёй Сцяпана Карначасын. Са Сцяпанам яна была амаль роўная па гадах, гады на тры, можа, ён быў старэйшы, але разам гулялі на ігрышчах, адначасова зрабіліся старымі. «Як жа бацьку цяпер глядзець на яго?» — падумала яна, і ёй зрабілася шкода свайго равесніка, а не Івана, не, які тупаў высокімі абцасамі хромавых ботаў па хаце і нешта важнае, а можа, нават і страшнае меўся сказаць ім, ёй і няестцы, калі зайшоў да іх і не спяшаецца выходзіць з хаты.

Нарэшце сеў на лаўку, палажыўшы руку на засланні белым вышываным настольнікам стол.

Мар'я сядзела на лаўцы таксама каля самага стала.

— Богу верыш? — спытаў ён не то жартам, не то ўсур'ёз, глянуўшы ў кут на ікону, пакрытую доўгім, з вышыванымі канцамі ручніком.

— Богу? — усміхнулася Мар'я.— Веру. Бачыш, ікона ў хаце.

— Дык кажы праўду, калі верыш, дзе твой палонны?

— Мой палонны? — не адразу зразумела яна.

— Ну, гэты, як яго... Узяла ж ты сабе?

— А-о, во ты пра што! Што табе да мяне, узяла я сабе каго ці не ўзяла? Ты — хлопец, я — баба. Шукай сабе дзевак.

— Ты не круці мне туды і сюды,— ён памахаў у

паветры ўправа-ўлева рукой.— Я — хлопец, ты — баба. Я не жартую. Я павінен ведаць, дзе што робяць гэтыя вашы прымакі. Баба, дзе ён спіць? З ёй? — кіўнуў галавой на Мар'ю.

— Во там на лаўцы за сталом, дзе ты сядзіш. Галавой у кут.

— Не маніш, баба? — Ён углядаўся ў твар Мар'інай свякрухі, ці не адаб'ецца на ім хоць якая-небудзь няшчырасць.

— Маню? — з вытрымкай глянула старая жанчына на смаркача, які так бесцырымонна мог гаварыць з ёй.— Ты не пытай мяне, калі ведаеш, што я буду маніць. Навошта ён ёй? У яе ёсць свой гаспадар. Прыйдзе, і будуць жыць як людзі.

— Баба, думаеш, што прыйдзе? Не прыйдзе. Магу аб заклад, што не прыйдзе. Я разам з ім быў. У ваенкамаце далі старшага, спіс яму ў рукі і сказалі, каб вёў па шашы да наступнага ваенкамата або якой-небудзь ваеннай часці, якая першай нам сустрэнецца. Ні абмундзіравання, ні вінтовак не давалі. А тады, за Вочапам, як наляцелі самалёты, дык я і не бачыў больш ні свайго старшага, ні Паўлу, ні тых, з кім ішоў. Што ж я, думаю, панясу свае косці на свет? Каля дому зручней, смялей, ведаеш, дзе захінуцца, дзе вады напіцца, дзе ноч пераспаць. Няма ўжо на свеце вашага Паўлы, а вы, хочаце верце, а хочаце — не.

Старая махнула рукой, выказваючы думку: «Гавары!»

— Ты ж яго смерці не бачыў. Ты толькі думаеш так. Цябе ж не забіла? — пачала разважаць Мар'я. А сама сабе падумала: «Уцёк з арміі і во сушыць мазгі другім».

— Не бачыў, але і бачыць няма чаго. Там каша, лямант, плач. Падводы, машыны, людзі, коні. Рэчка там, пераправа. Не верыце, не трэба. Баба, а ўночы ён з лаўкі на ложка да п'явесткі не прыходзіць на пальчыках, каб ты не чула? — і засмяўся.

Старая нічога не адказала зубаскалу. Ёй было не да жартаў. Склаўшы рукі на грудзях, яна глядзела ўніз, на падлогу, зусім, мусіць, дапускаючы ў думках, што дзе-небудзь, калі не ў тым месцы, дзе быў Іван, дык у другім, сын сапраўды мог загінуць. Вось так: пахавалі ўнука, і яна не бачыла, як пахавалі (хоць

бы свечку запалілі, і яна пасядзела б каля яго мёртвага), і можа не ўбачыць смерць сына і не ўведаць, дзе і калі загінуў, калі ўжо загінуў, і дзе пахаваны. А можа, і не будзе нікім пахаваны, калі было так, як яна зразумела Івана, пакуль не раскляюць штушкі, не расцягнуць звяры.

— Ну вот што табе да мяне? А калі б і перайшоў, дык варту паставіш? — імкнулася Мар'я захоўваць выгляд бесклапотнай салдаткі, не паказваючы ні свайго сапраўднага пачуцця, ні сваіх думак перад чалавекам, якога яна павінна была толькі ненавідзець.

— Варту? Варту магу паставіць. Толькі не тут, у другім месцы. Сам стану, калі трэба. Я, Мар'ячка, жартую, але ведай: магу! А хто я табе, ты ж ведаеш. Калі б не твая старая ведзьма, маці, вадалаз гэты брыдкі, мы б пажаніліся з табой і жылі б як людзі, і была б ты цяпер маёй жонкай, і не трэба б было глядзець нам адно на аднаго здалёку, як цяпер глядзім, і не думаў бы я, ці не спіць з табой нейкі чорт з свету, якога ты ўзяла ў хату. Ну, скажы: навошта ты яго ўзяла? Навошта ён табе спатрэбіўся? Ты ж замужам і верыш, што Паўла жывы і прыйдзе дамоў і табе трэба будзе з ім жыць. Што ты скажаш тады свайму законнаму мужу, калі ў цябе быў прымак? Не ведаем, чаму адзінокія бабы бяруць у хату розных валацуг, не пытаючы ў іх ні імя, ні адраса? Бяруць! І ты ўзяла.

— Няпраўда, я не ўзяла. Бригадзір прывёў... «Сям'і, — кажа, — няма, хай пабудзе ў цябе. Будзе хадзіць у калгас на работу. І табе што-небудзь паможэ. Увосень выпішам якіх прадуктаў». А ты чаўпеш, што ўзяла. Ён мне трэба, як ты.

— Я?

— Ты.

Ён пакруціў галавой. Яго і каб яна так не прызнавала?!

— А можа, калі прызнаеш?

— Не радня, і раднёй не будзем.

— А калі дзеці нашы парадняцца?

— Далёкая песня, салдацік. Іх можа не быць ні ў мяне, ні ў цябе.

— Іш ты яе: салдацік. Заб'юць, думаеш?

— Лепшы?

— Не лепшы. Ды ты паслухай. Пра майго дзядзь-

ку, што бацьку твайго забіў. Твой бацька знайшоў у лесе іх зямлянку. Ну, і падвёў міліцыю. Іх акружылі і забралі. Уцякаць некуды было. Пасадзілі на паравод і павезлі ў барысаўскую турму. Ён з парахода ныр у ваду, а пакуль канваіры агледзеліся ды зразумелі, ён выплыў на бераг і — у лес. Во смелы быў!

— Не хваліся. Лепш не прызнавацца к такой радні.

— Цяпер можна. Ён быў супраць савецкай улады. Але я да яго што? Якія адносіны я маю да яго? Яму бацька нічога не мог зрабіць. Я насіў яму тады-сяды яду ў лес. Скажуць занесці, я і занясу. Вінтоўкай дадуць мне паклапаць, затворам паклацаць. Вось хацелася мне застацца ў лесе з імі! Праганялі.

— Бач, сам прызнаўся: дух у табе такі нядобры змалку.

— Мар'я! Кажу, не тапчы,— і ён пастукаў костачкамі пальцаў па сталю.— Пакінем. Дзе ўсё ж такі сёння твой гэты самы?

— Арыштуеш?

— Як трэба будзе, тады. А сёння — не. Мне проста трэба было пабачыць яго, пагаварыць. Як-ніяк — супернік. Каб занадта не распасціраўся. Можа, каб к мацеры лепш ён перайшоў жыць? Ты, Мар'я, падумай. У гарачцы ўсё можа быць. Я хацеў яго папярэдзіць. Як яго завуць? Якаў?

— Якаў.

— Якаў — мякаў. Глядзі, каб не заплакаў. Дзе ён?

— Сказаць табе праўду, пайшлі з Міколам у Пойму сена касіць. Што нашым, а што мне.

Іван падпёр падбародак рукой, пастаўленай локцем на стол, і вывернутымі чорнымі сваімі вачыма пачаў вадзіць па досыць ужо счарнелай за доўгі свой век столі. Мар'я да гэтага часу не бачыла такімі яго вачэй. Зараз яны, вывернутыя ўгору і павернутыя ўбок, здаліся ненатуральна вялікімі, з непрыгожымі, у чырвоных прожылках, бялкамі, здольнымі налівацца ад злосці (так ва ўсякім разе здалося Мар'і) крывёю.

— Сена, кажаш, пайшлі касіць? — Ён прыняў руку — падстаўку з-пад падбародка, палажыў яе на стол і забарабаніў злёгка костачкамі пальцаў.— Дурная, навошта табе сена? — Вочы яго зрабіліся звычайнымі і ўважліва, пават крыху спагадліва і зай-

здроспа глядзелі на Мар'ю, якая была зусім блізка ад іх, усяго за другім канцом стала. «Мы даруем табе ўсё, ты нам падабаешся, ты толькі дай нам магчымасць заўсёды глядзець на цябе, і нам нічога болей не трэба, ні твайёй біяграфіі, ні радні і іх непрыязні да нас, ні твайго палоннага Якава»,— такое, здавалася, гаварылі вочы.

— Разумны: навошта сена? А карову чым карміць? Ты мне накосіш? Мне ж не дадуць нямецкага пайка, як табе. Есці чалавеку трэба? І яна во сядзіць. Старому, як малому, малако трэба,— сказала Мар'я пра свякруху.

— Накасіць? — спахапіўся Іван.— Чаго ты: я прывязу табе сена.— І, не ўпэўнены, што Мар'я яму верыць, пачаў, ківаючы галавой у такт кожнаму слову, паўтараць сказанае: — Прывязу табе гатовага сухога сена. І зімой буду вазіць. Разумееш, я магу!— Апошніяе слова ён вымавіў падкрэслена, з расцягам.

— Адчапіся ты! — сабе абурылася Мар'я.— Ён мне будзе вазіць сена. У старога бацькі возьмеш? Каб людзі на мяне абы-што гаварылі? Хочаш мяне абняславіць?

— Уночы прывязу, ну? Бачыць і ведаць ніхто не будзе. Што табе, дзе я вазьму?

Гаварыў ён быццам сур'ёзна. Быццам хоча зрабіць Мар'і незвычайны падарунак, дапамагчы ёй, раз яна засталася без гаспадара і мае патрэбу ў мужчынскай дапамозе.

А можа, толькі выхваляецца? Паказаў ёй сваю вопратку, узброенасць, каня пад сядлом, трошкі пастрашыў, трошкі пашкадаваў на словах, зноў тым самым падымаючы сабе цану (ведай, за каго не пайшла, а ён прыгожы, багаты і моцны) і паедзе, зыбаючыся ў сядле, упіраючыся нагамі ў жалезныя страмёны. Аднак Мар'я сказала яму, каб не думаў, што яна рада яго абяцанням:

— Не падумай пават, што ўночы будзеш мне пешта вазіць, стукаць-грымець, страх на людзей наганяць. Што гэта іголка, што ніхто не ўбача? Мы ў Пойме стог будзем кідаць. Там сена навалам. Толькі скасі. Заўтра з мамай пойдзем сушыць. Хлопцы будуць касіць, а мы насушым. На пагодзе во стала.

Ён недружалюбна, крыва і, як здалося Мар'і, з'едліва ўхмыльнуўся.

— Хлопцы, — паўтарыў ён. — Быццам і той і другі вашы, свае, значыцца. Так хутка прысвоіла? А можа, і той і другі ўжо даўно нашы? Нашы, Мар'ячка. Во! Абы мы толькі захацелі. Як трэба будзе. Табе ясна? — І ён падняўся з лаўкі, высокі, моцны ў плячах, чорны не толькі вачыма, валасамі і брывамаі, але і думкамі.

Мар'ю нібы скаланула, нешта мільганула ў яе галаве бліскучае, імгненнае, нібы малацка ў цёмным падхмар'і, пасля якой, як правіла, калатне зямлю і наўколле ўсеўладны і ўсемагутны, сіле якога няма меры, гром.

— Мура ўсё гэта, Мар'ячка. Хадзі ў сенцы, я табе там нешта прывёз.

«Так раптам ачах?» — падумала Мар'я.

* * *

Перахрысціўшыся, яна неяк машынальна рушыла ў бок Бярозаўкі...

У калені, хоць яна была ў штанах, пачаў пранікаць ад травы халадок: на зямлю лажылася раса. Да рання яе ападзе шмат, па кожнай травіне будзе вісець буйнымі халоднымі кроплямі.

Азірпулася на Восаўку. Што Восаўка! Яна напрацавалася за дзень і зараз спакойна спіць — каб які агеньчык. Трошкі ўбаку заржала тонкім сваім хліпкім галаском жарабя. Яму гучна, не зважаючы на ноч, адгукнулася яго маці-кабыла. «Коні на начлезе», — падумала Мар'я.

«Тур-тур-тур...» — заскрыпеў палявы мядзведзік. Ён жыве ў ямачках, у невялікіх вымоінах. Мар'я яго бачыла, карычневы, бухматы, нечым падобны на рака, толькі куды меншы. Мусіць, за колер і няўключнасць людзі назвалі яго мядзведзікам.

Злева на небе бліспуў і раз і другі — пражэктар. Мар'і памроілася, што недзе нешта гудзе. Не, нікога няма. Нямецкія самалёты даўно ўжо не былі ў нашым небе, бог ведае чаго ўздумалася гарэзліваму пражэктарысту ўскінуць пук сваіх зеленаватых праменьняў на такую вышыню.

А зоркі пачалі свяціць дружней і весялей, і не дрыжэла ўжо неба, было высокае і напяленае, і па ім

ясна вызначаўся шырокі Млечны Шлях, па якім ляцяць увосень птушкі ў вырай.

А ад лесу, правей дарогі, якая вяла ў Бярозаўку (там была субалаціна, Мар'я ведае яе), пачуўся дражны голас дзікай качкі. Зусім такі, як тады, у пачатку вайны, калі яны ехалі з могілак, пахаваўшы яе дзіця. Спачатку Мар'і здалося, што гэта была нават тая самая качка, толькі, мусіць, перабралася з бярозаўскага ўзлесся да восаўскага поля, гэта не так ужо і далёка, толькі цераз лес, для птушак такая адлегласць — дробязь. «У яе дзеці», — падумала. Час быў амаль такі, як тады. Не, тады было амаль на месяц пазней. Але дзеці ў птушак могуць з'явіцца на свет і раней і пазней, гэта ў залежнасці ад вясны, цёплай яна, ранняя і дружная або нехіцавая. Лес быў ужо блізка, ён яшчэ не пах, але чарната яго была ўжо відаць.

Мар'я паволі пайшла наперад. А куды, урэшце, ёй спяшацца? Ніхто ж не ведае пра яе вяртанне. Дык хоць вось так, уволю наслухаецца родных гукаў, надыхаецца родным паветрам...

...Ён паклікаў яе ў сенцы, выходзячы з хаты, але Мар'я сказала:

— Гавары тут.

І свякруха давала знак вачыма, каб Мар'я не ішла яго праводзіць. Старая нібы асцерагалася: а раптам нявестка звяжацца з ім?

— Не гаварыць. Я сказаў, што меўся сказаць. Ба-яўся б я тут вас.— Мелася на ўвазе старая, сведка.— Ідзі, кажу,— і шырока расчыніў дзверы ў сенцы.

Мар'я выйшла.

— Во,— паказаў ён на плоскі, загорнуты ў руды брызент пакунак, які ляжаў на веку дзежкі.

Мар'я не паспела запытаць, што гэта і навошта, як ён зачыніў знадворку дзверы сянец і пайшоў на вуліцу. Яна была памкнулася ўслед за ім, але ён паехаў ужо.

Калі развязала і разгарнула пакунак, аж сумелася. Там было ўсё добрае і дарагое: капы з узорами, прасціны, камбінацыі, адрэз шарсцяны чорны, адрэз бэзавага шоўку. «Як злодзей або бандыт, прынёс дабытае сваёй палюбоўніцы і з гонарам кінуў». Што ж ёй рабіць з усім гэтым? І што наогул рабіць далей?

Па хаце, пачула Мар'я, затэпала свякруха. Зараз

можа выйсці і ўбачыць усё гэта. Запытае і можа абышто падумаць. Ды і падумае!

Калі свякруха бразнула клямкай, Мар'я хуценька, не паспеўшы як след загарнуць, кінула пакунак у дзежку пад вечка і пачала хадзіць па сенцах, быццам чагосьці шукаючы.

— Што ты ходзіш? — спытала свякруха, ціхенька зачыняючы дзверы з сянец.

— Нічога. Так... — няпэўна адказала Мар'я.

— Як жа: ходзіш, бачу. Дзежкай ляпала. Шукаш што?

— Трэба мне было...

— Што? Можа, я бачыла?

— Ды не ведаеш ты... — пачынала злавацца Мар'я, дакладна вытрымліваючы формулу, што свякруха і нявестка — чужыя людзі і між імі ні даверу, ні праўды.

— Як гэта так, каб дома і нічога не ведала? Што ён табе казаў?

Пытанне было яшчэ больш нечаканым. Што ён казаў — ён нічога не казаў. «Вот табе». Сказаць гэта свякрусе і паказаць гэтае самае «вот»?

— Ды нічога ён не казаў, мама. Ён, мусіць, ці не самагонкі хацеў, а я сказала, што няма ў мяне, а на сяло шукаць не пабягу, бо людзі ўсе на рабоце і самой трэба бегчы на ток, да малатарні.

Зманіла ці, вярней, амаль зманіла. Вось так, калі на чалавека націснуць як мае быць, ён таксама што-небудзь выцісне патрэбнае з сябе.

— Ён табе свой? За што ты яму павінна самагонку ставіць? Ды яшчэ бегаць па сялу, напастыляцца. Во гэтак!

«Паверыла», — падумала Мар'я.

— Ну, я пайшла. Малаціць.

Калгас малаціў у вялікім таку складанай малатарнай жыта на насепне, і абслугоўваць яе трэба было шмат людзей. Мар'я працавала каля самага падавальшчыка ў цапы — лажыла яму на столік з разрэзанымі вёзьмамі снапы, і было толькі ўпраўляйся, арэчы замарудзіў, як цапы пачыналі на высокай хуткасці высвістваць непрыемную поту, і падавальшчык моршчыўся і нешта крычаў ёй, але разабраць яго голасу ў тлуме і пыле нельга было. Работы было на горла, і тым не менш часамі мільгала ў галаве дум-

ка: а чаму яна не перахавала скрутак у другое месца? Старая, ад лішкаў часу, можа цікнуць і пад тое века, дзе скрутак, і тады ад яе не адчэпішся, не ўдзяўбеш і не растлумачыш, што, адкуль і як. Нешта прыкрае выплыве на паверхню і будзе плаваць, плаваць перад табой, як рэшткі мыцця на вадзе ў копані, дзе вада не цячэ, а стаіць на адным месцы.

І сапраўды так атрымалася. Не паспела Мар'я пераступіць парог у хату, як свякруха пачала хітра шукаць моманту, каб затрымаць нявестку на некаторы час каля сябе і распачаць з ёй непатрэбную гаворку. І хто ў цапы падаваў, і хто салому адграбаў, хто адцягваў, хто таптаў, хто... — словам, пра ўсё і ўсіх, хто быў на малацьбе, пытала свякруха. Спачатку Мар'я нават не скеміла, чаго так актывізавалася свякруха (не то што актывізавалася, нават падабрэла і павесялела). Праяснілася ўсё, калі селі вячэраць.

— Можа, за гэта, што ў дзежачцы пад вечкам, ён хацеў самагонкі? — паглядзела свякруха ў твар Мар'і.

«Знайшла, старая ведзьма», — адзначыла Мар'я. Непрыемна зрабілася на душы, і нават зазвінела ў вушах. Свякруха перабрала, мусіць, усё, што ў скрутку, і як бы зрабілася часткай гэтага брыдкага, зусім непатрэбнага шкуцця.

— Не чуеш? — чакала адказу свякруха.

— Не глухая, чую. Але каб і ты дзень пакружылася каля малатарні, то аглухла б.

— Рабіла, як маладзейшая была. Яшчэ не гэтак. Сваімі рукамі, бывала, дабро ўсё памалоцім. А гэта — малатарня. Бухаць цэпам не трэба. Толькі падавай гатовае.

Мар'я і сама ведала, што малатарняй малаціць лягчэй, чым сваімі рукамі, гэта значыць, цапамі, але ёй хацелася нейкім чынам адцягнуць увагу свякрухі ад скрутка, які і зараз ляжаў у сенцах у дзежачцы пад вечкам і не выходзіў з галавы, ціспуў на думкі, і яны былі нейкія клячаныя, пібы авёс на ніве, калі па ім паходзяць каровы.

— Навошта яно табе? — не адставала свякруха, упэўненая, што шкуцце прынёс Сцяпанаў сын за самагонку, па якую яшчэ ці раз прыйдзе.

Мар'я, знешне зусім спакойная, быццам нічога не

адбылося, наадварот, усё было так, як ёй жадалася, адказала:

— Як навошта? Адзежа кожпаму патрэбна. Ды калі яшчэ добрая. Сукенку пашыю шаўковую. Сарафан чорны шарсцяны на белую блузку надзену. Прыгожа! Камбінацыю... Ложак добрай капай накрыву. Прасціну белую крамную, не ўсё на саматканым снаць. А ты кажаш, не трэба. Кожны на маім месцы ўзяў бы. І рад быў бы, што так лёгка ўсё дасталося.

— Колькі?

— Чаго?

— Самагонкі.

— А-а-а, бог ведае. Колькі захачу, столькі і дам. У суд падасць? У кухры сваім узяў? Яно яму дармовае.

Свякруха пакруціла галавой. Лёгка ўсё выходзіла ў Мар'і. Не тое яна гаворыць. Чаму гэта ёй адной такая воля? Лепшая за ўсіх на свеце?

— Глядзі, дзеўка. Паўла прыйдзе...

Гэта было папярэджанне. Свякруха не такая дурная, каб паверыла не вельмі прыкрытым жартам нявесткі. Ёсць на свеце праўда, і ад яе ні адзін чалавек і ніколі не схавецца, якую б маску на сябе не нацягваў.

На душы было неспакойна. Яна разумела, на што разлічваў Іван, везучы ёй згортак. Узяць і нічога не сказаць, значыць, прыняць яго ясную, як божы дзень, прапанову. Яна павінна стаць яго палюбоўніцай, нягледзячы на тое, што замужам і павінна па ўсіх законах чалавечага жыцця цярыліва чакаць мужа, а не блытацца з розным пазаддзем, паліцэйскім, якога ніхто не любіць і гатоў пракалоць за яго здраду, дурное зубаскальства і выхваленне ў такі сумны для ўсіх час, як вайна. Што свякрусе! Яна збоку. Сваімі гадамі, выглядам, становішчам яна выключаная з падзей і вадавароту людскіх адносін, яна толькі суддзя, а ты падсудны. Суддзя не адказвае ні за адно злачынства, ён толькі вызначае сацыяльную вагу яго і выбірае пакаранне. Ёй, старой, лёгка. Мар'я не вытрымала і заплакала, не хаваючы слёз ад свякрухі.

— Мама, ён хоча, каб я зрабілася яго!.. — Яна пракрычала гэтае сваё прызнанне свякрусе, каб тая добра пачула і пераканалася, што віны тут Мар'інай ні на капейку, што іменна ён робіць заходы, разліч-

ваючы на жапочую слабасць і спадзеючыся на сваю сілу, якую яму дала новая ўлада. На свякруху падзейнічаў крык аб дапамозе. Нельга пакінуць яго без увагі, не рвануцца туды, дзе чалавек у бядзе, і не дапамагчы яму. Нават муху і тую шкода, хочацца дапамагчы, калі яна трымціць у павуціне і павук набягае на яе, каб працяць сваім вострым джалам. Старая выцерла тыльным бокам рукі рот, каб не засталося на губах рэштак яды, павадзіла далоняй па грудзях, каб і на вопратцы нічога не прыліпла з таго, што елі, і, сур'ёзная, злая, абураная, гатовая любому чалавеку ўсё, што трэба, сказаць і зрабіць, паднялася з-за стала.

— Не плач! Не можа быць такога. Я зараз пайду да Сцяпана, раскажу. Чаго яны хочуць ад нас? І ў нас сіла ёсць, калі трэба будзе. Калі яго сын стаў царам.— І пачала вадзіць вачыма па хаце, шукаючы сваю хустку, якую завязвала, калі ішла з хаты, і стары сынаў пінжак. На дварэ сутонеў ужо вечар, і трэба было ўскінуць што-небудзь на плечы.

Пакуль свякруха шукала хустку, укручвалася ёй і пакуль апранала пінжак, Мар'я нібы нічога не разумела. А як старая ўзялася за клямку, каб адчыніць дзверы і пайсці, схамянулася:

— Пачакай! Куды ты?

— Як куды? Я ж табе сказала: пайду да Сцяпана. Хай уйме трохі свайго сына. Мы — людзі.

— Мама, як ён яго ўйме? Ён яго не ўйме. Бацька сам не ведае, што рабіць: сын пайшоў у паліцыю.— Угаворвала Мар'я свякруху.— Па сяле пачнуць абышто гаварыць. Не іменна, каб мяне языкамі мылі. Я тут што — вінаватая? Я не вінавата, што ён дурань і чэпіцца да мяне. Вярніся, мама, сядзь. Распранайся. Будзем спаць лажыцца. Я толькі на хвілінку скокну да мамы. Што нам гэтае шкуцце! У печ укінем, згарыць, і ніхто ведаць не будзе, прывозіў што ці не прывозіў.

Старая адвяла ад клямкі руку, павярнулася тварам на хату і ўважліва паглядзела на пявестку. Нявестка ўжо не плакала. Не да слёз было і не да плачу. Трэба было, каб не пайшла па сялу пагалоска, што Іван пачынае тое-сёе падкідаць ёй з яўрэйскіх ці чыіх трафеяў. Яна чэсная, яна з ім ніколі нічога не мела і мець не будзе. Мала што калі, да яе замужжа,

ён спрабаваў заляцацца да яе. Дзеўка не вінавата, што пехта кіне на яе вокам, пазайдросціць, ушчыкне, прытуліць да сябе і нават пацалуе і дадому правядзе.

Свякруха вярнулася ад дзвярэй, але яшчэ не распраналася. Уклаўшы рукі ў кішэні пінжака, пібы абাপіраючыся на гэтыя кішэні, яна спынілася насупраць Мар'і і пачала даводзіць сваё, упэўненая, што яна зробіць правільна, гатова нават запесці пакунак у хату да Сцяпана і кінудь там на падлогу. «Наце, ваша. Накраў ці паграбіў. А нам крадзенае ці награвленае не трэба. Жарыце і давіцеся ім, калі не можаце жыць як людзі. У нашай хаце каб нага яго не была. Мы яму не радня, і ён нам. Абчапаўся, абвешаўся цацкамі і думае, што і ўправы на яго няма».

Гэта была звычайная мужнасць старой жанчыны ў думках, калі чалавек сам-насам з імі, калі яны пачынаюць дыктаваць яму і паступныя паводзіны і ўчынкі.

Мар'я ж дапускала іншае. Ад узброенага дурня, калі балюча ўкалоць яго самалюбства, можна было чакаць страшнага. «Не сёння, дык вунь праз які час, калі складуцца адпаведныя абставіны. Ён знойдзе іх, створыць і наблізіць». Мар'я гэтага баялася і пакуль што не хацела выстарчаць сябе, хай нават ахвяруючы па час чалавечай годнасцю і гонарам.

— Не, не, не ідзі, мама. Распранайся, кажу. Мне няма часу. Мікола з Якавам начуюць у Пойме, сёння касілі і заўтра зрання будуць касіць. Мы з мамай пойдзем заўтра туды сена сушыць, дык трэба пагаварыць, што браць з сабой, што ім з яды несці. Распранайся, я зараз вярнуся.

Маці раздвоілася. Несці да Сцяпана? Не. Хужэй будзе. Бацька сыну не закон, тым больш такому сыну, які супраць волі бацькі пайшоў у паліцыю.

— Добрае? — пытала яна ў Мар'і.

— А чаму не добрае? Добрае.

— Можа, каб схавалі?

— А пасля?

Маці не ведала, што будзе пасля. Гаспадар знойдзеца? Бог ведае, на якім свеце той гаспадар, на тым ці на гэтым. Ды і ці да шкуцця будзе яму.

Назаўтра ўранні, палячы ў печы, Мар'я шырнула на дровы, калі яны ўжо добра ўгарэліся, скрутак і

адчула, што ёй адразу па душы палягчэла. Ён гарэў доўга, выпінаючыся то ў адзін бок, то ў другі, то ўгору, нібы быў жывы і ўхінаўся ад гарачага полымя. Мар'я доўга глядзела ў печ, зларадна святкуючы перамогу пад ім, як першабытныя людзі над ідалам чужога бога, ад якога ішло ўсё іх гора. Вось так, спаліла. Пра яго не будзе больш думкі, як забывае чалавек пра вырваны зуб, што доўга балеў.

Свякруха, чуючы, што пешта доўга нявестка без руху стаіць каля печы, паднялася з прывалка, на якім яна ўлетку спала, і памаленьку падышла да Мар'і, каб глянуць, чым яна, не стукаючы ні чыгунамі, ні віламі, занята. І зразумела, глянуўшы ў печ. Паліць!

— Ты што?! — закрычала яна на нявестку і ўхапілася ў качарэжніку за качаргу, каб хоць што-кольвечы выратаваць, хоць учора ўвечары збіралася несці да Сцяпана і кінуць яму пад ногі.

Мар'я перагарадзіла ёй рукамі дарогу да печы і некалькі груба і зняважліва сказала:

— Баба, ідзі, ідзі адсюль, а то...

Так, яна магла штурхануць старую, калі б тая палезла ў печ з качаргой, хоць ратаваць не было ўжо чаго.

У Мар'і на свякруху была немалая злосць: чаго яна палезла ў дзежку пад века і зрабіла ёй, Мар'і, такую непрыемнасць? Мар'я не паспела падумаць, азірнуцца вакол сябе, параіцца з маткай. А можа б, і мацеры нічога не гаварыла. Вырашыла б сама, і ніхто б нічога не ведаў. А ўведала старая баба, уведае, лічы, усё сяло. «Марозу на іх няма, на гэтых старых. Бач, пачула, што я ў сенцах ляпнула вечкам, і, улучыўшы момант, нікнула ў дзежку».

Старая апусціла на падлогу качаргу і адразу не то прыбяднілася, не то пакрыўдзілася на нявестку. «Баба, а не мама...» — падумала старая. А, уласна, калі была для нявесткі свякруха мамай? Нідзе і ніколі. Толькі дзеля чалавечага прыліку нявесткі называюць свякрух мамамі. А па крыві яны зусім не радля, і думкі ў іх і меркаванні розныя.

— Адзежу паліць, — сказала сама сабе свякруха і паставіла качаргу ў куток каля печы.

— Спаліла — і правільна зрабіла. Прывязае — яшчэ спалю. І буду паліць і паліць, колькі ні

прывязе. Яно мне не трэба, і на вочы ніхто не будзе ўскідаць, пакуль я буду жыва. Мне ён не купіць. А ты каб язык трымала за зубамі, і нікому не гавары, што я спаліла і што буду паліць. Ясна?

Ёй было не ясна, за што ж нявестка так усердзілася на яе, быццам свякруха сапраўды была ў чым-небудзь вінаватая. Патэпала чорнымі падэшвамі босых ног на свой прывалак, лягла на правы бок, скурчыўшы ногі, і заплюшчыла вочы. І ёй уявілася, як кола жыцця, памаленьку круцячыся, падымала яе вышэй і вышэй, і быў час, калі яна была на коле жыцця ў самым зеніце, пад самым сонцам, і было весела, вакол было відаць далёка-далёка, аж пад лыжачкай казытала, і вось яна ўжо на ніжнім баку гэтага кола і зараз плячыма цірнецца аб зямлю, і, мусіць, будзе балюча... Яна дрыготка расплюшчыла вочы, бо здалося, што нешта яе кружыць, і ўбачыла, што перад вачыма была сцяна зачынка, з гліны, у якім былі невялічкія ямачкі, зусім маленькія, адшліфаваныя да бляску, каменьчыкі, і пахла чымсьці сухім. Так пахла сухая гліна, з якой зроблена печ, самаробная цэгла-сырэц. Печ не кружылася, не. Старой прымроілася, што яе нешта кружыць, адтаго, што заплюшчыла вочы, і адтаго, што нявестка з непавагай рухнула на яе. Тым не менш, ёй чамусьці захацелася зараз жа памерці, на злосць нявестцы і, можа, пават Сцяпанаваму сыну, усім, хто ёй чужы і хто яе не любіць, каб яе не бачылі і яна нікога не бачыла, раз памёр яе муж, апора і моц, і сын бог ведае ці жывы. Яна зноў заплюшчыла вочы, і ёй зноў здалося, што яна нібы кружыцца, і падумалася, што, можа, вось так людзі і паміраюць. Яна б рада была памерці, толькі вось так, ціха. Яна яшчэ мацней сплюшчыла вочы, каб не расплюшчыліся, калі часам памрэ, бо вельмі страшна і непрыгожа, калі нябожчык ляжыць на лаўцы, а нерухомыя шкляныя вочы яго нібы глядзяць.

* * *

Вось і лес. Пацягнула, але і ўтульней зрабілася. Спачатку было нібы страшнавата, ноч, і нікога з людзей побач, а потым — нічога. Лес знаёмы, свой. Мар'я ведае, дзе які куст, дзе якая сасна або алешына ці бярэзіна паўз дарогу.

З дарогі стала бачыцца: каляіны, конская сцежка, узбочыны, па якіх ходзяць людзі. Тут трава, але не такая высокая, каб перашкаджала Мар'і ісці.

У лесе цяплей. Хоць ветру і на полі не было, але ўсё роўна тут цяплей. Мусіць, дрэвы нагрэліся за дзень на сонцы, а цяпер аддаюць у паветра сваю цяплынь. І пах свой пускаюць. Кожнае дрэва мае свой пах. Нават каб завязаў вочы, і то пазнаў бы па паху, дзе сасна, дзе елка, дзе бярэзіна, дзе асіпка, дзе куст лазы або крушыны. «У лесе ўночы зусім не страшна, калі не паддаваць сабе страху»,— падумала Мар'я.

І раптам, калі яна толькі гэтак падумала, пачула перад сабой паўз дарогу нейкі шоргат і дзіўныя, нязвычайныя для вуха гукі, падобныя на рохканне свінні. «Мусіць, дзікія свінні»,— падумала Мар'я, і па цэле прайшоў мароз, хоць, здавалася, яна зусім не спалохалася. Чаго? Яна бачыла іх у гэтым лесе не адзін раз. Пабягуць і пават не глянуць у твой бок. Воўк, ліс, хоць галаву павернуць, а яны не павернуць. Праўда, яна чула ад людзей, што калі ў дзікоў парасяты ды стары сякач у чарадзе, яны могуць быць небяспечнымі. Але ў Бярозаўцы не было выпадку, каб дзікі напалі на каго, разарвалі або пакусалі чалавека.

Не, дарэмна Мар'я супакойвае сябе: на лбе ў яе халодны пот. Шоргат не вельмі аддаляецца, рохканне быццам на месцы. Яна спынілася, наструнілася. Нешта кратаяецца, шэрае.

Маладыя дзікія парасяты гэткага колеру, тым больш у цемнаце, калі не відаць ні іх ног, ні вушэй, ні нават іх белаватых палос на шчацінні. Во зараз выскачыць на дарогу сякач або маці, а ў яе, Мар'і, у руках нават ніякай палкі. Чаму гэта яна не ўзяла яе дзе-небудзь на дарозе, калі было відна, было б зручней ісці, папіралася б ёй...

Мар'я плюнула сабе пад ногі і адчула, што ўсё напружанне ў яе цэле знікла. І рукі і ногі зрабіліся сваімі, зусім расслабіліся. Во так! Ён, шэры камяк, коўзаўся туды-сюды паўз дарогу і па-свойму рохкаў, не звяртаючы ўвагі на тое, што недалёка чалавек. І толькі калі Мар'я амаль дакранулася да яго наскончаравіка, скруціўся ў клубок, схваўшы ў свае калючкі ногі і свіную ныску, і нібы знік са свету, памёр.

«Вожык,— думала з палёгкай Мар'я.— Што ж ён тут робіць?» Нагнулася і ўзяла яго на рукі, падняўшы да самых грудзей, як бяруць кацянят, сабачанят, птушак. Хатулёк пасунула на локаць рукі. Вожык быў надзіва мяккі. Каб не калючкі, так і расплыўся б на ўлонні, як блін з сырога цеста. І вага ў ім была нейкая такая, як у сырэм цесце. Толькі ў ім білася жыццё, тахкала сэрца. «Ад страху»,— падумала Мар'я. Капешне, быў страх у яго. Хто і дзеля чаго бярэ яго? Разарваць або расціснуць? Мар'я, каб не пакалоць рукі, зноў апусціла яго на зямлю.

Чакаючы, пакуль вожык раскруціцца і пойдзе на сваіх кароткіх нагах у лес, Мар'я пачала ўглядацца ў дрэвы, якія былі насупраць яе. І ўсміхнулася сама сабе. А калі б і свінні? Каля самай дарогі стаяла елка, сучча пізка, лезь па іх, як па лесках, да самага неба. І ні свінні, ні ваўкі, нават калі б іх тут была цэлая чарада, ніхто не дастане. Чаго яна, дурная, так спалохалася? У лесе кожнаму жывому стварэнню — сваё месца. Ёй стала лёгка і, больш таго, весела. На чорта яна марудзіць з хадзьбой! Возьме і пойдзе подбегам, з падскокам, па начным халадку, і праз якіх дваццаць мінут будзе дома.

Пачула, што ў грудзях моцна б'ецца сэрца. Не часта, рэдка, але моцна, з гулам. «Не вожыкава, не. Маё білася сэрца. А я думала, што вожыкава».

... І зноў неадчэпным сном наплыло, навалілася тое далёкае і зусім нядаўняе...

...У вёсцы паднялася страляніна. Мар'я ў акно. Стралялі ў адным канцы вёскі, тады ў другім, тады недзе пасярэдзіне вёскі ў полі. Так заўсёды было, калі прыязджала паліцыя. Яна нібы абкладала вёску, каб ніхто нікуды не ўцёк, не выйшаў, не ўхіліўся ад сустрэчы з новай уладай і тым самым ад абавязкаў, якія яна будзе ўскладаць на людзей.

Не паспела Мар'я, як кажуць, агойтацца, каб правіць на галаве валасы, паглядзець, дзе хустка і што на нагах, каб у выпадку чаго хутка апрануцца і захінуць сябе дзе-небудзь ад вачэй гэтых людзей без сумлення, як бразнулі веснічкі і паўз вокны ў двор прайшоў ён, у бела-жоўтым кажуху, з вінтоўкай на плячы. Мар'я адразу пазнала яго, нешта ўсярэдзіне ў яе тарганулася, і яна толькі і паспела глянуць на свякруху, якая, наставіўшы ногі на прывалак, сядзе-

ла на зачынку. Ён адчыніў дзверы ў хату, стаў каля парога і, не выпускаючы з рукі клямку, кіўнуў галавой і сказаў не падта голасна, быццам яго маглі пачуць з вуліцы (а гэтага якраз і не трэба было):

— Хадзі сюды. Забіраем людзей у Германію. Надзенся і бяжы ў пуню, у сена. Я там цябе прыкрыю, сядзі і маўчы, ні гуку.— І ўважліва глянуў на яе ногі ў старых пантоплях, з голымі лыткамі.

Мар'я хуценька вызваліла іх з пантопляў і ўсунула, босая, у валёнкі, якія стаялі каля прыпечка, накінула на галаву рудую цёплую хустку, не завязваючы канцы ні пад бараду, ні ззаду на шыі, прасунула рукі, горбячыся, у рукавы ватоўкі і моўчкі пайшла ў хованку. Яна ўжо чула, што людзей пачалі хапаць і адпраўляць на розныя работы і ў Германію, маладых, як яна, толькі гэта было пакуль што ў другіх месцах і вёсках, не ў Бярозаўцы і не ў Восаўцы, і яна зусім не думала, што могуць схапіць яе і павезці зімой чорт ведае куды, на голад і калеліцу, на здзекі і, можа, смерць. Было страшна, і было такое брыдкае адчуванне, быццам стукнулі па галаве даўбешкай.

Старая злезла з зачынка і, шкрэбаючы лапцямі па падлозе, пачала глядзець у вокны то на вуліцу, то ў двор. Яна бачыла, як пайшоў з двара нялюдскі Сцяпанаў сын, у кажуху, з вінтоўкай на плячы, у пейкай вушанцы, хутка пайшоў, прыгорбіўшыся, пазіраючы сабе пад ногі, а нявесткі Мар'і не відаць было. Дзе яна? У сенцах не чутна. Старая не зразумела, чаго і куды клікаў яе паліцыянт і навошта яна так імгненна і ціха пайшла за ім, нават добра не апрагнуўшыся, як на які пажар, і во няма, як утапілася. Адчыніла сенцы і гукнула:

— Мар'я!

Нявесткі не было.

«Прывёз што? Панесла хаваць, каб я не ўбачыла?» — падумала. Вечка ў сенцах не ляпала, не чутна было.

Па вуліцы праехала адна падвода, другая. На снях былі з вінтоўкамі, чужыя, незнаёмыя, падзьмутыя. Зноў пачуліся стрэлы. Старая глянула ў кут, пад столь, дзе вісеў на сцяне «бог», і зноў пайшла на свой зачынак.

Схаваўшы Мар'ю, Івап пабег з двара, нават свякруха магла пацвердзіць у думках, што ён не затры-

маўся ў іх, але гэта была або хітрасць, або звычайная збянтэжапасць, калі памер ёсць, а выканаць яго...

Ён выканаў! Дакладна, як і задумаў. Толькі вярнуўся да Мар'і ў пуно не з вуліцы, а з гарода, каб ніхто не бачыў, у якім двары апошнюю хвіліну быў, дзе яго, калі спатрэбіцца, шукаць.

Мар'я чула, як нехта, топчучы снег, ішоў па агародзе паўз пуно, як адшчапіў варотцы і ўвайшоў у двор, потым адчыніў пуно, зачыпіў і зашчэпліваецца ў ёй па кручок. Спачатку яна падумала, што яе знайшлі і зараз забяруць, уся сцялася, затаілася і перастала дыхаць, паколькі можна на некаторы час не дыхаць. Калі ж вароты ў пуно з сярэдзіны зашчапіліся, рашыла, што гэта ідзе нехта, як і яна, хавацца, бо навошта б было, калі б гэта была паліцыя, зашчэплівацца? Наадварот, яны б шырока расчынілі дзверы, каб відней было шукаць яе.

Карова, у другой палавіне пуні, засапла ў поздры, перастаўшы есці трушанку.

— Ну, жывая? — пачула Мар'я яго голас і ўсё яшчэ не верыла, што голас іменна яго, бо чаго б яму зашчэплівацца, калі небяспека мінула і ён прыйшоў сказаць ёй аб гэтым.

А ён паставіў к сцяпе вінтоўку і палез да яе на сена, у самы кут, шамаючы сенам. Яна ўсё яшчэ не разумела, чаго ён лезе, яна б сама злезла далоў. І не разумела нават яшчэ і тады, калі ён, згарнуўшы з яе туды-сюды сенае покрыва, пачаў расшпіляць у сябе на пузе кажух.

А тады зразумела, калі ён з босых яе ног садраў валёнкі і закрыў увесь белы свет, наваліўшыся на яе ўсім цяжарам свайго ўкормленага, сытага цела і разгарачанай кажухом цеплынёй. Яна не магла навярнуцца пад ім, бо з боку яе было сена, яна была нібы ў ямцы, якую ніяк не рассунеш, і не магла крыкнуць, бо крык яе, акрамя каровы, ніхто тут не пачуе і не прыйдзе па выратаванне.

Пасля цалаваў яе ў вочы, у лоб, у шчокі, у шыю, лез рукамі па грудзях да голага цела (рукі яго пахлі віптовачным маслам), гаварыў, гаварыў. Нічога з таго, што гаварыў, Мар'і не трэба было, нібы яе закавалі і везлі ў Германію і жыццё яе, звыклае, у Бярозаўцы, сярод родных і знаёмых, абарвалася.

І толькі калі зноў на вёсцы пачуліся стрэлы, ён спахапіўся, саскочыў з сена, ухапіў вінтоўку і пабег, пакінуўшы расчыненымі дзверы ў пушчу.

Мар'я некаторы час ляжала ў сене, пазіраючы ўгору, бачыла латы пад саламяным дахам, тонкія лазовыя вітачкі на іх, якімі прымацоўваўся паплёт, крокву, па якой ішлі ўгору лаціна за лацінай, да самай верхняй, што завяршала сабой вільчык. І са-лома-правіца, якой была накрыта пуня, і латы былі амаль як новыя, жоўтыя, хоць знадворку і пуня і дах на ёй былі счарнелымі і старымі. Але Мар'я глядзела ўгору, у дах, і вільчык пуні без усведамлення таго, што бачыла, без думкі аб прадмеце, які трапляў на вока. І, мусіць, доўга ляжала б так, дагары, тупа ўтаропіўшыся ў плашчакі неабдымна вялікай, з мноствам лат, страхі, калі б у поле яе зроку не трапіла прылепленнае да кроквіны ў самым вільчыку ластаўчына гняздо, зробленае з гразі, высланае пер'ем. Мар'я помніць, як гэтыя дзіўныя, занадта вёрткія ў паветры, жывыя і хуткія птушкі, з доўгімі пёркамі ў хвасце, увесь дзень віліся над іх дваром і будынкамі і якія ў іх тоненькія і прыемныя галасы і як яны, часамі, прыгожа спявалі-чырыкалі, хоць на песню ў іх часу было вельмі і вельмі мала. І помніць іх дзяцей, іх камарыны піск высока пад вільчыкам, калі яны толькі-толькі выводзіліся, і іх распырсканы на голым, з цёсаных жэрдак памосце пуні (сена ўлетку ў ёй не бывае) белы памёт. Там, у вільчыку, не забіта ў шчыце апошняя трохвугольная дошчачка, і праз яе лёталі птушкі, лепячы гняздо і кормячы дзяцей.

— Дзе яна, тая дзірка? — сказала Мар'я ўголос сама сабе і павярнулася на локаць, каб глянуць на шчыт у самым вільчыку, кудой лёталі грацыёзныя белапузенькія ластаўкі.

Пры думцы аб птушанятах яна раптам схамянулася і пачала шукаць у сене, дзе яе валёнкі, і ўбачыла. Ён за іх браўся рукамі, і яны пахлі вінтовачным маслам. Са злосцю шчыбула з сена ўніз — іх трэба мыць, калі не ў шчолаку, дык у цёплай вадзе аба-вязкова.

Мар'і зрабілася не проста непрыемна, а страшна. Можна завязацца дзіця! Чаго ж гэта яна ляжыць, як якая паненка, бяздумна ўтаропіўшыся вачыма ў зу-

сім не патрэбны ёй дах, мроячы пра нейкіх там ластавак і іх дзяцей? Тады — куды? Ад каго панясе пуза і будзе выстаўляцца ім перад людзьмі, калі свайго мужыка, можа, і на свеце няма? Што скажа мацеры сваёй? Як гляне ў вочы брату Міколу, палоннаму Якаву? Што ён падумае пра яе, хаця віны яе тут ні на капейку? Так атрымалася. Так атрымалася! Што ж яна магла перамяніць тут, калі б і здагадвалася? Не пайшла б у пуню хавацца? А тады — ехаць з дому ў Германію? А ці была б жывая, паехаўшы, чорт ведае на якой рабоце гібеючы? Чалавек ішоў, паваліўся і зламаў нагу. Так і ў яе: выпадак. Яна нічым, нічым не магла яго прадухіліць або папярэдзіць, бо не магла прадбачыць таго, што здарылася. Яна ведала, што ёсць мужчыны з жывёльнай прагай да жанчын, заўважала гэтую прагу ў ім, па яго вывернутых вачах, калі ён першы раз быў у іх і прывёз няпрошаны пакунак са шмуццем, але тут былі такія абставіны, калі падумаць аб усім тым, што ён зрабіў, проста не было ніякага часу. «Калі б любіў, не зрабіў бы так», — падумала Мар'я. Ён ніколі не любіў яе і, мусіць, нікога не любіў. У ім жыла проста зайздрасць да яе, зайздрасць і прага самца, як жыве ў жывёліне прага да зялёнай травы. Бі, хващчы яе па вачах, а яна павінна скубануць гэтай травы.

Мар'я ўстала з сена, разгарнуўшы яго туды-сюды рукамі, і каўзанулася па ім уніз, на падлогу.

Паехалі яны ўжо з вёскі ці не паехалі? Быццам пацішэла. На вуліцы нейкая жанчына гаворыць з жанчынай, голасна і смела. Мусіць, паехалі.

Мар'я пайшла ў хату.

Свякруха глянула толькі, хто прыйшоў, і зноў утупілася, седзячы на зачынку, у свае лыкавыя лапці. Яна не бачыла, ішла нявестка з вуліцы або не ішла. Яна чакала яе з вуліцы.

— Дзе ты была? — запытала такім голасам, быццам Мар'я не мела права ісці, а вось пайшла, парушыўшы немаведама кім устаноўлены парадак, і цяпер вось вярнулася і не просіць ніякага прабачэння.

Ходзячы ў парозе каля печы, нявестка пакуль што маўчала. Паляпала чыгункамі, распаліла па комінку і пачала грэць па трыножцы ваду.

— Чай грэеш? — спытала свякруха, седзячы на

зачынку і павярнуўшы галаву на хату, каб нявестка лепш чула яе.

— Чай,— адказала Мар'я, і свякруха на мінутку абрадавалася, што нявестка парэшце з ёй загаварыла і цяпер можна будзе паступова ўведаць, дзе яна была, што на сяле рабілася, чаму нялюдскі Сцяпануў сын удзень бег цераз іх двор, як апошні раз тры разы стрэлілі на вуліцы?

Нічога не высветліла свякруха, і радасць яе была вельмі кароткай. Бралі людзей на работу, людзі хаваліся, а дзе хавалася і не папала на вочы паліцыі нявестка, так і не ўведала. Калі пілі чай з чарніцамі, упікнула Мар'ю:

— Чаго ён тут быў?

— Ідзі запытай у яго,— груба адказала нявестка, і свякруха зразумела, што настрой у Мар'і не вельмі добры, і перастала вышытваць у яе, адчуваючы, што нявестка можа зусім замкнуцца.

Мар'і было не да свякрухі і не да яе пытанняў. Свякруха сваё аджыла. Яе не павядуць у сена і не забяруць у Германію. Пра яе людзі нічога ўжо не скажуць, акрамя таго, што старая, дурная, сляпая, глухая. А Мар'і? Гора можа быць яшчэ большае. Цяпер яна толькі хвалюецца, а тады як пачне расці живот? Свякруха з хаты выгане. Ну, а калі і не выгане (як яна яе, старая, выгане?), то ўсё роўна яны стануць, дзве жанчыны ў адной хаце, ворагамі. Людзі будуць на баку свякрухі, і ўсякі назаве яе, Мар'ю, сучкай.

Мар'я ж, і маці, і Мікола прывыклі да сціплага, русявага і светлага, як неба, хлопца, шчырага да працы, непераборлівага ў ядзе, простага і непрыкметнага ў абыходжанні з людзьмі. Куды адправіць яго насупраць зімы, калі кругом чужыя і мясцовасць невядомая, калі ён адзіч як палец, і ніякай у руках зброі?

Сёння Мар'і яшчэ больш зрабілася шкода Якава, гора людзей збліжае, Мар'і пагражае ўсяго нядобрае слова, яму ж — смерць.

Паліцыя пахапала знячэўку людзей і пагнала з тапарамі і рыдлёўкамі не куды-небудзь, а ўсяго ў Восаўку даводзіць да ладу і ўмацоўваць сваю крэпасць — клуб, дзе жылі паліцэйскія. Мікола з Якавам былі там, працавалі. Ім казалі і назаўтра, самім, не

чакаючы паліцыі, з'явіцца ў Восаўку на тую ж працу, з тымі ж тапарамі і рыдлёўкамі, і хадзіць столькі дзён, пакуль не будуць выкананы і абшыты дошкамі траншэі з памяшкання ў чатыры кулямётныя гнязды. Не ісці пакуль што пельга было, бо магло быць хужэй, маглі прыпісаць, што ўздумаецца, і пакараць, як захочацца.

Мар'я зразумела цяпер адно: Іван пахабна ашукаў яе.

— Дзе ты была? — папытала маці.

— Дзе была? Дома была. А чаму?

— Чаму? Я была ў вас. Не было цябе дома. Забралі хлопцаў на работу, думаю, можа, і цябе пагналі. Старая кажа... «Заходзіў гэты, і яна некуды пабегла».

— А-а-а! Я ў сене была. Схавалася. Ён сказаў, што ў Германію будуць людзей браць.

— У Германію?

І маці задумалася. Чуткі даўно ходзяць, што будуць браць у Германію, і ўжо, казалі, у Заходняй бяруць.

— Хлопцы, а што вы думаеце, калі-небудзь пахапаюць, як сёння, і вас, і яе і пагоняць.

Мікола і Якаў, памыўшыся, сядзелі за голым сталом, над якім гарэла вісячая лямпа, і чакалі вячэры. Яны маўчалі, і ўсе ў хаце маўчалі, нават двое малых на печы, услухоўваючыся ў гутарку дарослых і чакаючы, што далей яны, дарослыя, будуць гаварыць. Чутна было, як сіпела лямпа, і нялоўка было ўсім, бо гэта была цішыня страху, а пазбавіцца яго, разгнаць не так проста.

Маці дастала з печы чыгун, адцадзіла ў цэбар праз анучу ваду з яго і вывернула на стол бульбу ў шалупайках. Ад яе ўгору пайшла густая пара, і запахла смачным у хаце.

— Вячэрайце. І ты еш, — сказала яна Мар'і.

Дзеці злезлі з печы і занялі таксама месцы за сталом, на шырокім, дзве дошкі ў кучу, услоце.

Паставілі на стол вялікую міску з белай кіслай капустай.

* * *

Старшыня калгаса Савайтан быў малады камуніст, да таго ж — камандзір запасу, хоць і не падта

высокай рукі, але камапдзір, таму, як толькі пачалася вайна, яго прызвалі ў армію, даўшы яму ці ўзвод, ці нават, казалі, роту. Калгас быў невялікі, намеснікам старшыні, брыгадзірам і загадчыкам гаспадарчай часткі быў адзін чалавек, ужо немалады, зняты з ваеннага ўліку, бывалы, удзельнік імперыялістычнай і грамадзянскай войнаў Мікіта Полаз. Вядома, калі ў вёску з'явіліся чырвонаармейцы, схуднелыя і ўчарнелыя, падкошаныя, мусіць, нялёгкай дарогай, выпадковым харчам і недасыпаннем, і папыталі ў людзей, хто тут галоўны з калгаснага начальства, да каго можна было б звярнуцца па такіх-сякіх гаспадарчых пытаннях, ім паказалі на Полаза, адчуваючы і верачы, што салдаты ёсць іменна чырвонаармейцы, а не хто-небудзь іншы, не паліцэйскія і не пераапранутыя немцы. Хада, гаворка, як ляжала на іх вопратка, у якой яны былі, — усё было сваё, іменна іх, сталае, заўсёднае, чырвонаармейскае. Слоў няма, былі выпадкі, калі цераз Бярозаўку ішлі людзі не такія, да якіх ляжыць душа, тады ім адказвалі прыкладна так:

— Начальства? Якое цяпер начальства? Вайна. Няма ў нас ніякага начальства. Жывём кожны сам па сабе і чакаем — не ведаем чаго.

Полаз уважліва глянуў на кожнага чырвонаармейца паасобку, тады на ўсіх разам (гэта было на вуліцы) і сказаў:

— Галодныя?

— На сваіх нагах ідзём, бацька.

— Бачу, што не на самакаце. Але пайшлі ў хату.

Хата ў яго была новая, на гладкі вугал, крытая дорам, прасторная, калі зайсці ў яе, як мора, без пераруба і не пабітая на розныя каморкі і бакоўкі, таму, калі праводзіўся ў вёсцы сход, дык абавязкова ў Полазавай хаце. Лавак паўз сцены не было, як вялося ў старых бярозаўскіх хатах, за сталом стаяў адзін услоп, паўз перакавую сцяну, і другі паўз падоўжную. Гэты быў даўжэйшы, амаль па паўхаты. Абодва былі шырокія, з дзвюх дошак, змацаваных плінтусамі, упушчанымі ў каню. Ножкі-растапыркі трымалі іх моцна і прыгожа. Паўз другую падоўжную сцяну, ад печы і да перакавой сцяны, стаялі два шырокія драўляныя ложка з пасцелямі, заслапымі саматканымі нярэстымі пасцілкамі.

Як толькі зайшлі ў хату, гаспадар сказаў гасцям:
— За стол, хлопцы,— і пачаў адсоўваць так, каб
можна было залезці за яго,— Ганна...— сказаў толь-
кі жонцы, і тая зразумела, што трэба людзей пакар-
міць.

Пакуль гаспадыня хадзіла па хаце, у сенцы і ў
стопку, шукаючы да хлеба такі-сякі не сухі харч,
хлопцы паказвалі гаспадару свае дакументы і рас-
казвалі пра сябе, адкуль ідуць. У палонé яны не бы-
лі, у калоне пад канвоем не ішлі, сабакамі іх не цка-
валі, па кішэнях не мацалі. Часць іх разбілі, амаль
ад самай граніцы давялося вось так нялюднымі да-
рогамі і цянькамі ісці на ўсход, спадзеючыся, што
недзе некага сустрэнуць, да некага далучацца. У лесе
яны, пяць чалавек, пакінулі тры вінтоўкі, з сабой у
кішэнях два пісталеты, паказалі іх Полазу.

Пасля яды гаспадар палажыў на стол паперу з
алоўкам, і кожны запісаў у спісе сваё прозвішча і ўсё
астатняе і свой адрас. Полаз на ўсякі выпадак пры-
хавае спіс. У вайну ўсё бывае.

— А цяпер у пуню на сенавал. Адпачніце як мае
быць, а я тым часам падумаю, што з вамі зрабіць.

Сонца звярнула на паўвячоркі, калі Мікіта, су-
стрэўшы на выгане Хадору, пачаў з ёй гаварыць.

— Ты што тут робіш?

— Цялушку навязала і іду во. Мухі не даюць су-
пынку, дык яна як пачне повадам торгаць, даўбя-
лежку вырве і дамоў.

— Даўбялежка кароткая, ну, а зямля мяккая,
дык і вырываецца.

— Забі доўгую, тады сам не вырвеш.

— Ды яно так: не вырвеш. На зіму думаеш па-
кідаць?

— Цялушку?

— Ну,— і Мікіта глядзеў у той бок, дзе на луга-
віне, на зялёнай мякаці, пасвілася навязаная за шыю
бела-чорнай масці Хадорына цялушка-сяголетка.

— Думала. У Мар'і ж маёй карова, можна ска-
заць, за вала. І жарэ, яды не набрацца, і целам, як
слівень, блішчыць, а малака няма. Ёй, думала, адга-
дуо ад сваёй каровы.

— Ды яно, калі карова занадта тлустая, малака
не будзе. Яда ідзе ў лой. Адкуль тое малако возьмец-

ца? А з сенам як у цябе? Жыдкаваты твой гаспадар, здаецца?

— Мікола? Дзе ж ты бачыў, каб не жыдкаваты быў. Малады яшчэ. Але косіць троху. На адну карову, можа, як і пасабіраем. Мар'іну, можа, збудзем. З цялушкай застанецца. Ды і збывай каму, за што, як? Зарэзаць толькі ды з'есці?

— Карова не свішчя. Косці. Які з яе паедак?

— А куды ж дзявацца?

— Во што, Хадора, я табе скажу: жывы пра жывое думае. Не забягай наперад. Ніхто не ведае, як што яно будзе, рабі, як рабілася. Наша дзела працаваць. За нашу працу ніхто нас не ўпikне. У нас ёсць...— і Мікіта паглядзеў вакол сябе, ці не падслухоўвае хто-небудзь іх гаворку.— Людзі ў нас ёсць... чырвонаармейцы... пяць чалавек. Ім пакуль што п'яма дзе дзецца. Іх трэба адкарміць, даць ім трохі адаспацца, і яны будуць працаваць. Божа мой, маладыя. Усё ўмеюць, і сена, калі трэба, пакосяць, і калгасу, пакуль во столькі работы, не лішнія будуць. Можа, ім што вышшам потым на іх працадні. І Мар'я твая хай аднаго возьме. Не аб'есць. Я ж кажу, як памалоцім, і ім што-небудзь вышшам.

Хадора ўбок, угору, уніз заміргала вачыма, быццам не было перад ёй ніякага Мікіты, а толькі сказае ім, і трэба было разабрацца, што яно значыць. А разабраўшыся, адказала, не то ўспамінаючы, не то сярдуючы:

— Мая Мар'я? — і глядзела Мікіту ў вочы, абкладзеныя сівалезым мохам брывоў і вesk, разумныя і хітрыя, чалавечна-спагадлівыя.

— Вядома! А чыя ж яшчэ можа быць Мар'я? Свякруха не чалавек ужо, яе саму, як дзіця, глядзець трэба, нікога ў хаце, месца для чалавека хапае, чаго ты ўпіраешся?

— Я не ўпіраюся. Чаго мне ўпірацца? Але ж яна маладая. Мужык ёсіка. Што ён падумае, калі вернецца? А людзі? «Сучка,— скажуць.— Не паспелі сляды астыць, а яна прымака ўзяла ўжо?» Што ты, Мікіта? Перахрысціся!

Мікіта ўзяў і перахрысціўся. Перад самым носам у Хадоры склаў тры парэпаныя ад працы і сонца пальцы ў кучу, дакрануўся імі да лба, жывата, правага і левага пляча, тады ўсміхнуўся.

— Цяпер верыш мне?

— Чаму мне табе не верыць? Набеглы які, ці што? Веру.

— Ну дык што табе яшчэ трэба? Што яшчэ загадаеш?

— Не загадаю. Ані не загадаю. Малады ён, гэты самы твой прымак?

Мікіта зноў усміхнуўся.

— Ніякі не прымак, кажу табе. Ты гэта выкінь з сваёй бабскай галавы. Яму не да прымаў. Кажуць, калі ў кабылы відаць рэбры, жарабок ёй не патрэбны. А ці малады? Вядома, малады. У салдаты старых не бяруць. Кадравік. Ты ўжо думаеш, калі мы тут з табой гамонім, дык і ў кусты зараз пойдзем? Пакінь, Хадора. Эй-эй-ей, Хадора! Людзі не жывёла. У чалавека галава на плячах. Яна не малая, твая Мар'я, і ён не малы. І не дурны, скажу табе. Разумныя хлопцы! Ім трэба дапамагчы! Яно, калі табе праўду скажаць, можа, і трэба, каб ён перад пямецкай уладай лічыўся яе прымаком. Ты цяпер мяне зразумела? Во!

Такім чынам, пакуль хлопцы спалі на сенавале, Полаз усіх іх уладкаваў у «прымы». Хай так думаюць усе, хто можа па тых ці іншых прычынах хаваць у сабе недавер і падазронасць да новых жыхароў Бярозаўкі.

А спалі яны так моцна, нібы скончылася вайна і яны вярнуліся з яе дамоў і нікуды не трэба ім, акрамя аднаго: без страху адаспацца. Калі ўвечары, ужо прыцемкам, Полаз увайшоў у пуню, каб раскажаць ім, што ён зрабіў для іх, і паклікаць па прыгатаваную для іх жонкай, на гэты раз вараную, вячэру, яны былі як мёртвыя. Шкода зрабілася трыожыць такі сон. «Хай спяць,— падумаў брыгадзір.— Хто ведае, ці будзе ў іх другі момант так выспацца?» І зачыніў за сабой вароты, падзеўшы на прабой клямку і ўткнуўшы ў яго драўляны калок, прывязаны аборачкай да прабоа. Ступіў крок і вярнуўся... «А як жа па двор каторы захоча?» — падумаў. Выняў з прабоа калок і зняў клямку. «Можа такое здарыцца, што трэба будзе ўцякаць з пуні. Вайна».

Урашні, снедаючы, дамовіліся: сёння ўдзель яны сходзяць у лес, у грыбы, туды, у лес, падскочыць да іх Полаз, там яны, усе разам, добра схаваюць сваю зброю, тую, што была ў іх з сабой, і што захінулі ўжо

ў лесе, ну а заўтра брыгадзір павядзе іх на калгасны ток, на малацьбу, каб там маладыя адзіпкія жанчыны маглі ўпадабаць іх за доўгі працоўны дзень.

Увечары Якаў быў ужо ў Мар'і.

Свякруха, тэпаючы ўслед за нявесткай, злавіла яе ў сепцах і шэнтам запытала:

— Хто гэта?

— Салдат. Начаваць будзе.

— Не пэўна ў нас. Людзей другіх пяма?

— Хаты табе шкада? Хату не панясе. Можна, і твой сын дзе-небудзь вось так просіцца пачаваць, а яго гэткая во, як ты, крыватослівая баба не пускае.

Свякруха апусціла ўніз вочы і задумалася. У яе ёсць сын, ён зараз недзе сярод людзей, і спіць і ўдзень з імі, і ад таго, як гэтыя людзі будуць адносіцца да яго, будзе залежыць не толькі яго настрой, а і жыццё.

— Дзе ты паложаш яго?

— На лаўцы.

— Мулка будзе.

— Дык са мной на ложку.

— Здурпела? Сяшнік мой падсцялі. Во што.

— А ты?

— Я перасплю.

— І ён пераспіць. У яго косці маладыя. Заўтра сянік патопчам. Чысты. Навошта яму твой?

Нічога не адказала свякруха нявестцы, зразумеўшы, што салдат і заўтра будзе ў іх пачаваць. А можна, не зразумела, а ўсяго толькі пачула, але не асэнсавала.

Якаў сярод «палопных», як іх пачалі пазываць у Бярозаўцы, быў самы малады, як здалося Мар'і, самы кволы, самы бялявы, самы сціплы і самы сарамлівы. На жарты маладых жанчын каля малатарні ён не адказваў вострымі жартамі, быццам нічога падобнага не чуў, паглыбляючыся ў працу. Чужыя людзі, паспрабуй уладзіць, каму што сказаць, тым больш пажартаваць. Вілкамі, граблямі валодаў ёміста, не ўхіляўся ад вялікага пласта саломы, ад цяжкага ўшчэпу на вілках. «Але ж жыдкі, кволы, як наш Мікола», — зрабіла вывад Мар'я.

Калі ж уведаў, што да Мар'і чэпіцца, жадаючы ўзяць уладу над ёй, паліцэйскі, сказаў, ужо жывучы ў Мар'інай мацеры:

— А калі яго...— і махнуў перад сабой каптам далоні, імітуючы зрэз або скос.

— Як? — запытала Мар'я, пільна глянуўшы на яго твар, сур'ёзна, як у дарослага.

— Як? — на Мар'ю глядзелі з-пад беллага лба усім непадробна смелыя сінія вочы (Мар'і чамусьці хацелася засмяцца з таго, як яны глядзелі).— Падпільнуем дзе-небудзь з Мікалаем.

— З Міколам? — пачула маці, заціраючы на пасудніку зацірку і з мукою на закасаных рукавах павярнулася тварам да стала, за якім сядзелі хлопцы і Мар'я.— Ты што, Якаў, маленькі? Усім нам будзе капец. Божа цябе барані, не блытай мне Міколу і сябе, пакуль у нас жывеш. Чуў, што ў Каменцы было? Раскажыце яму,— і павярнулася да пасудніка, капчаючы заціраць зацірку.

Па Каменцы ехаў на матацыкле немец, а пехта з-за вугла стрэліў і забіў яго. Усіх, хто быў у вёсцы, перабілі, а будынкі спалілі, і засталася ляда з абгарэлымі печамі.

— Яго без нас заб'юць,— сыпала маці ў вар на прыпечку левай рукой зацірку, мяшаючы лыжкай, якую трымала ў правай руцэ. Уставіўшы вілкамі чыгун у печ, заключыла: — Будзе ж пейкі капец.

— А калі без Міколы? — стаяў на сваім Якаў.— І не ў Бярозаўцы, а ў іншым месцы?

— І не думай абы-чаго! — Хадора падняла ўгору голую да локця руку і закалаціла ёй у паветры.— І не з Міколам, і не ў другім месцы не думай. Ты цяпер тутэйшы, пра людзей падумай!

Яна зноў сагнула шыю, пазіраючы ў печ, каб не пабегла з чыгуна на подпечы зацірка, якая пузыркамі пачынала ўжо закіпаць...

«...Дзе ён цяпер? Ці жывы хаця? А Мікола? Пра свякруху і матку казалі ў Восаўцы, а пра Міколу чаму не папытала, пра брата? Ён жа быў у партызанах»,— думала Мар'я, памаленьку перастаўляючы ногі на роснай ужо ўзбочыне ляспой дарогі...

...Сярод беллага дня прыехалі ў Бярозаўку на трох падводах немцы, пабралі ўсіх палонных і павезлі некуды. І гаворкі быццам нашай не разумелі — адзін нешта гергатаў па-нямецку, другі перакладаў яго гаворку на нашу мову. Людзі зямелі былі: страшна. Не паліцыя прыехала, а самі немцы. З імі не пажар-

туеш. Ніякай пагрозы, хаця б ускосна, не выкажаш. Тут ні бацькоў іх, ні родных. Чужыя людзі на чужоў зямлі, для іх тутэйшыя людзі — мухі.

Былі ж гэта на самай справе не немцы, а партызаны, пераапанутыя ў нямецкую вопратку. Ці ведалі палонныя, што іх забіраюць не немцы, а партызаны, — хто яго ведае. Можна, ведалі, а можна, і не. Маўчалі, як без'языкія, і ўсё.

І нічога не ведала Мар'я і яе маці. Да Якава былі прывыклі, і было шкода, што яго забралі і давядзецца яму маладому і нават трохі нягегламу зноў гараваць — калець, галадаць, цярпець здзекі.

Адны казалі:

— У лагер.

Другія:

— Могуць і расстраляць. Палонныя яны? Палонныя. Уцяклі з лагера.

— Калі не расстраляюць, дык і ў лагеры не мёд. З голаду ўміраюць. Ніхто не помпіць, каб марылі голадам палонных. Чортава пацыя!

— У тую першую вайну хоць як, ды кармілі. Вот табе і тая самая пацыя.

— Тая, ды не тая. Фашысты!

І не ведалі ні Мар'я, ні яе маці, ні Мікола, дзе іх Якаў, бо куды пойдзеш, дзе запытаеш, і хто табе што адкажа, калі б не ён сам. Вясной, у маі месяцы, калі почы ўжо цёплыя, толькі занадта кароткія і светлыя, нехта настукаў у шкло акна.

Хадора, скінуўшы з сябе лёгкую пасцілку, у адной зрэбнай сарочцы, як спала, на пальчыках, каб не будзіць дзяцей і Міколу, падышла да акна, ладзячыся праз шкло пазнаць, хто там і чаго хоча. Невысокі, пятоўсты, без вінтоўкі на плячах — хто гэта такі?

Якаў хутчэй адчуў, чым убачыў, і сказаў прыглушана ў рамку акна, у якое стукаў:

— Адчыніце. Гэта я, Якаў.

— Якаў? — усхапіўся з пасцелі Мікола і пайшоў за маткай у першую палавіну хаты, куды зараз ступіць цераз парог ён, іх салдат.

Усе ўтраіх стаялі пасярод хаты, не ведаючы, як гэта бывае ў такіх выпадках, што рабіць і з чаго пачыпаць гаворку.

— Есці хочаш? Сядай за стол, хоць хлеба з мала-

ком перакусіш. Нябось галодны. А можа, яйцо спячы? Агопъ можна запаліць? Тады раскладу на комінку, — пытала Хадора.

— Ні есці, ні агню не трэба. Я не галодны. Не бойцеся, я зараз пайду. Я ў партызанах. Мы перамяшчаемся ў другое месца, далёка адсюль. Прышоў развітацца, бо, можа, і не ўбачымся ніколі. Калі не буду жывы, тады напішаце маім родным па тым адрасе, што я даў вам.

— Пачакайце, — і Хадора пайшла ў тую хату, дзе спалі, каб ускінуць па сябе што-небудзь з вопраткі. Хоць і поч, але відаць, што чалавек голы, і няма чаго перад маладымі свяціць сваёй белай сарочкай, голымі рукамі і голай шыяй. — Сыноч мой, — гаварыла Хадора, вярнуўшыся да хлопцаў апрацутая. — Ты ў партызанах. А немцы тыя дзе, што вас бралі?

— Немцы? Гэта былі не немцы.

— Вы баяліся?

— Мы ведалі, што нас забяруць, а як забяруць — не ведалі. Думалася і тое, і другое, пакуль, выехаўшы з вёскі, не адкрыліся хлопцы.

— Дзе вы там?

Якаў хмыкнуў, але не сказаў, дзе яны: тайна.

— Не кажы, калі пельга. Яно і праўда: любы чалавек можа прагаварыцца. Галэ-балэ, і пайшло па сяле. А тады ў другое сяло перамесціцца і да іх дойдзе. Не трэба, — зразумела Хадора.

Яна яшчэ хацела запытаць, ці далёка і куды яны пойдучь, але тут жа стрымалася: пельга. І гэта партызанская тайна — Якаў не скажа.

— Хлопчык, раз ідзеш, і, мусіць, не блізка, я табе дам майго гаспадара плашч. Тоўсты, з брызенту. Яго ні дождж, ні вецер не прабівае. З хахлом на галаву. Спяцоўку яму, як быў лесніком, давалі. Аддадзім, Мікола?

— Мы дома, ты ў лесе. Трэба.

Мікола пайшоў у тую хату і вярнуўся з плашчом у руках.

— На, памер.

— Што вы! Выдумалі плашч мне аддаваць. Дзе-небудзь у фрыца забітага здзяру. Не плашч, дык палатку якую ці цырату абкрыцца. Не было вам бяды.

— Нічога, возьмеш. Пакінь ламацца. І мерыць не трэба. Добра будзе, калі трошкі і велікаваты. Дзе

пад кустом паляжаць, дык і галаву і погі можна схаваць. Выгадная адзежына. Сала дам. Хлеба вазьмі.

Хадора пайшла ў сенцы і вярпулася адтуль з брусам сала памерам з цагліну. Ён відаць быў на голым сталі, вочы прызвычайліся ўжо да сіцянай летняй ночы і амаль усё бачылі, акрамя драбкоў солі на шкіцеры, якая сваім белым колерам злівалася з ім.

— Што вы, цётка! Нічога мне не трэба. Не вазьму. Мы не галодныя. Адтуль — адсюль, і яда. Думаеце, што я прасіць есці да вас прыйшоў? Я прыйшоў пабачыцца, падзякаваць вам, што прыгарнулі і трымалі ў сябе столькі.

— У цябе піякага мяшэчка ці торбы пяма?

— Ёсць у лесе. Без мяшка пельга.

— Перакладзеш у яго. Мяшок гэты, што паясы на два плячы?

— Салдацкі.

— То і добра. Перакладзеш. Торбачку табе дам. З гайтаном. Можна цераз галаву на плячо падзець, а можна на вузел гайтаном закруціць і ў руцэ несці. Як табе зручней.

Хадора ведала, дзе была торбачка, хутка знайшла яе і апусціла на яе дно цяжкі кавалак сала і бохан хлеба.

— Во,— сказала яна, палажыўшы на сталі перад Якавам.

Якаў здаўся, згадзіўся з тым, што яду трэба ўзяць, ужо ведаючы, што ў лесе, сярод бязлюддзя, яна ніколі не будзе лішняй, наадварот, яна будзе цябе, як кажуць, і несці, і весці. Ён паспрабаваў падняць торбу над сталом і, сказаўшы: «Цяжка»,— сабраў яе хахол у кучу, абхапіўшы пальцамі, абкруціў разы са два гайтаном, прадзеўшы апошні праз вуха, якое ўтварылі гайтан і хахол торбы.

— Дзякуй, цётка. А дзе Мар'я?

Мар'я? Пра яе забыліся, быццам і пяма на свеце. А між іншым, навошта было яе тут помніць? Зайшоў, пагаварылі, узяў, што маглі даць, і пайшоў. У Мар'і свая хата, цераз выган, яна цяпер спіць, як спяць упочы ўсе людзі на свеце, не толькі ў Бярозаўцы, і хай спіць на здароўе.

Тым не менш, яе тут трэба было ўспомніць, і Хадора абрадавалася, што ўспомнілі. Ён, гад, натварыў, Якаў! Бач, пытае. А ці пытаў ты тады, як пачынаў

тварыць. Баялася, казала старому чорту, Мікіту Полазу. Так і выйшла.

— Мар'я? — У голасе цёткі Хадоры Якаў пачуў цешта нядобрае, повае, чаго ніколі не чуў ад яе. З чаго б гэта? — Сабакі! Вайпа, а яны вунь што! Тваё дзела, Якаў? Што рабіць? Пуза во, няма ўжо куды хаваць, сляпому відаць, што раджаць будзе. Ну, што ты скажаш, зяцёк? А калі няпраўда, што Паўлу забілі і ён вернецца, ён жа з ёй жыць не будзе. Куды ёй з дзіцем? Ты во возьмеш?

Якаў некаторы час маўчаў, думаючы, што адказаць цешчы, раз яна назвала яго зяцем. Усё стала на сваё месца і звязалася ў адзін ланцуг: калі Мар'я была ў дзеўках, Іван заляцаўся да яе, потым прымусіў яго, Якава, перайсці жыць ад Мар'і да яе мацеры, цёткі Хадоры, у якой ён зараз сядзіць за сталом. Ясна, вінават не ён, Якаў, а здраднік, чалавек брыдкі, з якога боку ні падыдзі да яго. Але адмовіцца, што не ён, а цешта іншы, Якаў не мог. Яму шкода зрабілася Мар'і, яна — ахвяра абставін, не іначай, Якаў быў у гэтым упэўнены. Таму, шкадуючы і Мар'ю, і яе маці, і Міколу, і іх дзяцей, якія зараз спалі ў той палавіне хаты, сказаў:

— Вазьму.

— Калі не прыйдзе Павел, возьмеш?

— Вазьму! — яшчэ раз пацвердзіў сказапае, цвёрда і голасна, здзівіўшы цётку Хадору сваім шчырым прызнаннем, чаго яна ад яго чамусьці не чакала.

Яна расчулілася. Пачала смаркаць у руку і выціраць яе аб спадніцу. Потым загаварыла:

— А я думала, ты разумны. Бог ведае які разумны. Як мой Валодзя. Не ведаеш, сам ці будзеш жывы, а гаворыш, што забярэш. А калі і цябе заб'юць, што ёй тады рабіць з дзіцем? Цяпер во і цябе, гаротнага, шкадуў. Ці ж у мяне дзяцей сваіх няма? Жыву век у слязах.

Мікола маўчаў. Яму аднолькава было шкода і Мар'ю, і маці, і Якава, з якім паспеў здружыцца і не лічыў за чужога, тым больш, каб выклікаць у сабе якую б там ні было варожасць да яго. Патаемныя адносіны Мар'і і Якава, з-за чаго маці плакала, не даходзілі ні да душы, ні да розуму Міколы, і ён не мог па свайму малалецтву настаіць сябе ў такое становішча, каб рэагаваць на іх, тым больш абурацца.

— У вайну любога могуць забіць, і я не святы. Варажыць не будзем, хто застаецца, а каго не будзе. Мне трэба было развітацца з ёй, падзякаваць. Магчыма, здарыцца так, што і заб'юць. Я схаджу да яе, — і Якаў пачаў вылазіць з-за стала.

— Ты? — пераняла яго Хадора. — Там баба. Бывае, пагалоскі пойдучь, што быў ты. Не ідзі.

— А як? — стаяў Якаў на сваім.

— Я лепш сама схаджу і прывяду яе сюды. Мала чаго трэба. Старая не здагадаецца.

...На развітанне Якаву захацелася пацалаваць яе, Мар'ю, каб яна не думала, што ён ваўкаваты, не ўдзячны і абьякавы да яе лёсу. Ды чамусьці пязручна было рабіць гэта на вачах у яе брата і маці. Тады ён пацалаваў маці, Міколу і яе, сказаўшы:

— Дзіцяці не бойся. Будзем жывыя — пракормім.

«Што ён гаворыць?» — падумала Мар'я, і ў яе каля вушэй зашугала так, нібы яна раптоўна трапіла ў полымя.

* * *

...Замаруджана перастаўляючы ногі па золкай роснай траве, Мар'я ўсё ўспамінала Якава.

Казаў, калі будзе жывы, напіша. Вайна скопчылася. Можа, і ляжаць ужо ў мацеры лісты яго? Мар'і хацелася, каб ляжалі. І каб ён папытаў пра яе, хоць яна зусім не пара яму, баба, у якой было ўжо двое дзяцей. Канешне, па гадах яна не старэйшая за яго, але ж ён хлопец. І, можа, дзеўка дзе засталася, якую кахаў і абяцаў жаніцца, як вернецца дамоў? Дзіва што ёсць — такі акуратны і добры, хоць у вуха кладзі.

Не, спадзявацца на што-небудзь грунтоўнае Мар'я не можа. Было б дзіка і нетактоўна з яе боку квапіцца па такога чалавека, як Якаў, хоць мужа ў яе цяпер няма, дзяцей — таксама, і нічым не звязана ні па руках, ні па цагах. І тым не менш, ёй жадалася, каб дома, у Бярозаўцы, куды яна вось-вось прыйдзе, было яго пісьмо. І каб ён быў не толькі жывы, але і цэлы, з рукамі і нагамі, відушчы і неабналены, іменна такім, якім яна ведае яго, калі ён быў у яе. Яна проста хоча ведаць пра яго. І хоча, каб ён таксама ведаў, што яна, як і ён, пагаравала за вайну, была ў

Германіі, працуючы ў баўэра ад цямна да цямна, але вярнулася і цяпер дома. Цяплей, калі на нялёгкай жыццёвай дарозе, скрозь змрок і сутошце, відаць, хай і не блізка, агеньчык і ёсць хоць маленькая вера ў тое, што каля яго, пройдзе час, можна будзе прысесці і пагрэцца.

Ці магла Мар'я спадабацца яму? Як сказаць. І не ўведаеш. Яна і дасюль грунтоўна не ведае, падабалася яна калі-небудзь каму ці не. Іначай: прыгожая яна ці так сабе, адзін бот і другі бот — два. Няважна, што ўзяў яе старэйшы за яе чалавек замуж, такім чынам адсекшы ад усіх хлапечых вачэй. Мар'я так і не ўведала, загараліся, пазіраючы на яе, чые-небудзь, акрамя Іванавых, вочы ці не загараліся? І ўсё ж, мусіць, яна была звычайная, без якой-небудзь асаблівай прыгажосці, як звычайнымі бываюць дрэвы ў лесе, трава пад нагамі, нават кветкі ў лузе. Хай: пісьмо ад Якава яна хацела б мець. Казаў: «Выгадуем дзіця». Няма яго! Няма ніякага дзіцяці! Быў выкідыш.

Маці аддала яе замуж, не папытаўшы нават, падабаецца ёй жаніх ці не падабаецца. Вось і слухай пасля гэтага старэйшых, разумных яны ці неразумных. А яны, старэйшыя, мелі калі-небудзь сваю волю ці не мелі?

Недзе далекавата ў лесе трэспуў пад нагамі ў некага сук. Пачуўшы, спынілася і насцярожылася.

Не, нікога не чуно. Сэрца забілася, але нічога больш не чуно. У лесе бывае і ўдзень і ўночы, калі сам па сабе народзіцца нейкі гук, быццам выкліканы блізкай прысутнасцю ці звера, ці чалавека. Гук-самастрэл, нікім не выкліканы. Ён не паўтараецца.

Не, Мар'я не памылілася. Гук узнік не сам па сабе. Сук трэспуў у іншага пад нагой. І не пад якой нагой, а пад ботам. А можа, пад капытом лося? Воўк так не трэсне. Міне гэтая небяспека Мар'ю ці не міне?

У грудзях зрабілася цяжка. Тут, у лесе, дзе паветра чыстае, як звоп, ёй не стала хапаць яго, пібы яна была ў глыбокім каменным мяшкі-склепе. Мінут колькі таму назад сук трэспуў у лесе не выпадкова. Хутчэй цэлам сваім, скурай на патыліцы, чым вушамі, яна чуе, што за ёй нехта назірае, памаленьку, па адлегласці. Калі звер, то які? А калі чалавек? Ясна адно: нячысты. Чаго б іначай хадзіць яму ўночы па лесе?

Можна, карова ўдзень згубілася, і чалавек шукае, каб выпадкова звяры не разарвалі? А можна, які збродлівы конь выбіваецца на дарогу і выбіўся, пасецца на ёй, трымаючыся за Мар'яй у бок Бярозаўкі? Хатняя жывёла ўночы ў лесе баіцца і імкне бліжэй да вёскі, да чалавека, калі дзе такі паблізу акажацца.

Азірнуцца ці не азірнуцца, перамагаючы страх у сабе? Лепш сустрэць небяспеку, калі яна сапраўды ёсць, у вочы, не чакаць, калі паваліцца на плечы і прадухіліць яе будзе позна. Мар'я выкінула адну нагу ўперад, прутка павярнулася тварам назад, дзе, па яе адчуванні і цвёрдаму перакананню, нехта быў. Справа, злева, вышэй, ніжэй загуляў вакол яе пук праменьняў кішэннага ліхтарыка, пакуль не папаў на твар і не асляпіў Мар'ю. Яна машынальна закрыла вочы далонямі рук і апусціла галаву ўніз, каб пэйкім чынам ухіліцца ад святла.

— Мар'я, ты? — пачула сваё імя.

Голас быццам знаёмы і быццам чужы, толькі вельмі падобны на чыйсьці знаёмы. Галасы падобныя бываюць, Мар'я гэта ведала. Чый гэта голас? Што за чалавек, калі яе ведае?

— Ну, не буду свяціць у вочы. Не закрывайся. Не пазнаеш? Ці пазнала? — чуўся той жа голас, толькі больш акрэслена, чуты дзесьці і калісьці, але ледзь трошкі сарваны, нібы чалавек быў моцна прастуджаны, а цяпер вольна папраўляецца.

Ён падышоў да Мар'і ўпрытык, абшчапіў адной рукою за плечы і прыціснуў да сябе. Мар'я пачула на яго вопратцы пах вітовачнага масла, пачула так, як чула тады, у сене... Божа мой, няўжо ён? Адкуль? Чаму яна не засталася начаваць у Восаўцы ў цёткі Юстыны? Няўжо той дзядзька, што вёўся з капём і гаварыў з ёй, што-небудзь ведаў? У Мар'і падкасіліся ногі. Рукі апусціліся ўніз, як якія вярочныя, яна не магла імі крапуць, вочы, нядаўна аслепленыя ліхтарыкам, нічога не бачылі, хоць мінуту таму назад адрознівалі дрэва ад дрэва і зусім пармальна ўспрымалі абрысы дарогі.

— Ты жывы, — не хавала яна свайго здзіўлення ці шкадавання, што ён, паліцэйскі, якому трэба было даўно быць на тым свеце, жывы.

— Ды і ты ж, палапянка: жывая-здаровая, а? — Ён паблажліва паляпаў яе далапёю па плячы.— Я і

навінен жыць. Чаго мне ўміраць, чорт ведае за каго маладую галаву сваю класці? Тады нікуды з дому не пайшоў, як адступалі, і цяпер не пайшоў, як гэтыя адступалі. Няўжо мне, аднаму, на сваёй зямлі, у сваіх лясах месца мала? Лось жыве, воўк. Дзік, каза. Заяц, вавёрка. А я ж чалавек, розуму ў мяне больш, чым у іх? Пражыву. І табе магу тое-сёе падкідаць, Мар'ячка.— Ён зноў паляпаў яе па плячы і асвяціў твар і ўсю паставу ліхтарыкам. Быццам не злачышца і не быў у фашыстаў на службе і рад, што скончылася вайна, а ён жывы і будзе жыць смела і бесклапотна, як і кожны, хто заслужыў такога жыцця.

Мар'я падняла памалешьку свае вялыя рукі і адацхнула яго ад сябе.

— Не свяці. Я нічога не бачу. І не лапся. Асмялеў. Я табе ніхто, і ты мне. Забыўся, хто ты? Я там была, каму ты служыў. Ідзі бяры вярхоўку, пакуль цябе не злавілі, і во на сук.

Ён быццам засмяўся. Штучна, калі чалавек смяецца, а шчырасці ні на капейку.

— Не, Мар'ячка. Наіўная ты. З якой гэта рацыі я павінен вешацца, калі прайшло, можна сказаць, дзве такіх вайны — адна на ўсход, другая на захад? Жыць мне цяпер, жыць!

— А права?

— Права? Як і ў цябе, як і ў кожнага, каго мінула куля. Канешне, хто на тым свеце, у таго няма права. А я жывы, здаровы. Я на зямлі трэба. Каму я што зрабіў? Я служыў сабе, не ім. Чорт іх бяры разам з іх Германіяй! Здалася яна мне. Можна, і табе трэба буду, паслужу?

— А дзяцей яўрэйскіх успомні. Я ж сама бачыла. Забыў? А чаго я не бачыла. Як у мясніка: рукі па локці ў крыві.

— Ну во завяла: дзеці яўрэйскія, кроў прыпляла.— У голасе яго пачулася незадаволенасць.— Я іх даставіў на службе начальству. А што з імі зрабілі, не маё дзела.

— А табе казалі: вывезі і пастралі. Ты іх вывез (ведаеш куды) і пастралі.

— Слухай, Мар'я: па шчырасці. Іх бы ўсё роўна пабілі. І без мяне. Калі б, скажам, я іх не пастраліў. Яўрэям ходу не было. Іх пабілі. Ну а калі б даставілі мяне перад судом, ты б даказала, што я іх пастраліў?

— Я? Хы, пры чым тут я? Усе ведаюць, што ты. Людзі жывы.

— Людзі. Я ведаю, што жывы. А сведкі? Суду трэба во, ва ўпор.

— Можна, і ва ўпор табе будзе. Не ведаю. Не ад мяне гэта будзе залежаць. Ад усёй тваёй біяграфіі. Сведкі будуць, не сумнявайся. Знойдуцца.

— Твой, твой верх, Мар'я. Бабскі. Бабскі павінен быць верх. А я ж чуў, што ты задушыла дзіця, якога ад салдата радзіла. Успомні? Ёсць закон і за гэта. Няма, думаеш? Сам пайду ў сведкі і дакажу, што дзіця ў цябе было і ты яго задушыла. Калі ў цябе хоць трохкі ёсць чалавечага сумлення. Як гэта кажучь? У чужым воку ўсё навідавоку, а ў сваім? Тады роўныя мы з табой злачынцы і пайшлі са мной у лес, назаўсёды. Як ты вочы свае пакажаш у Бярозаўцы? Квіты? — Ён нагнуўся пад Мар'яй і дыхнуў ёй у самы твар. Быццам і не смярдзела, але ёй чамусьці не хацелася, каб ён яшчэ дыхаў ёй у твар.

Яна задушыла дзіця, якое нарадзіла ад салдата? Сказаць ці не сказаць яму, што салдат да яе нават не дакранаўся? Навошта? Што гэта, прынамсі, дасць Мар'і? Паспачувае? Дапаможа чым-небудзь? Папросіць прабачэння, зменіцца і стане чалавекам?

— Радзіла і задушыла. А табе што да гэтага? Не тваё.

— Слухай, а магло быць і маё, калі б ты была да мяне больш лагодная і цёплая. Няпраўда?

— Магло б, канешне, калі б ты да мяне часцей ездзіў, больш вазіў. Шпансу б нямецкага, каўбасы. Не ведаеш, што жанчыны любяць? Падарункі ды частункі.

Ён памахаў перад носам у Мар'і незапаленым ліхтарыкам.

— Гадзюка крывадушная! Яны ж мяне ўсе гэтыя самыя твае сцераглі, каб адкруціць мне галаву. Не разумеў, думаеш? Але я не хадзіў тудой, дзе яны сцераглі. Узяць мяне было не так проста. Да цябе — не. Разумеў.

— Трус, значыць. А хацеў, каб радзіла ад цябе дзіця.

— Не трус, а з галавой на плячах. У мяне бацька ў Бярозаўцы і браты. Я паказаў бы вам тады, хто я. Пашкадаваў вас.

— І сябе.

— Ну і сябе ў нейкай меры. Бог ведае, што заўтра будзе. Адно сяло: мае — твае, твае — мае. Пачакай, што гэта мы стаім так пасярод дарогі? Давай звернем дзе-небудзь у беражок, аганёк, можа, раскладзем, пагрэемся, а то, бачу я, цябе дрыжыкі пачынаюць прабіраць, і даспяваем нашу песню. Пайшлі, — і ён узяў яе за руку.

Сілы былі не роўныя. Акрамя слоў, у якіх яна магла сябе не абмяжоўваць і не абмяжоўвала, у яе не было нічога. Мар'я гэта ведала і недзе глыбока ў душы, можа, як ніколі, адчула ўсю складанасць свайго становішча, хоць побач Бярозаўка, скончылася вайна і вярнуліся назад усе законы. Што яму законы! Ён сам па-за законам, і рукі яго ці жадаанне нічым не звязаны. Хіба што толькі з адной вёскі, і там жывуць яго бацькі, і ў самога яшчэ не патухла такая-сякая надзея на такую-сякую літасць і выратаванне галавы. І тут жа зразумела, што калі пават зараз, сённяяшняя поччу, ён нічога з ёй не зробіць (гэта магло быць, і Мар'я бачыла пад сабой гэтую пагрозу), яна, пакуль ён будзе жывы і будзе хадзіць тут у ваколіцах на лесе, не засне па-людску, як дома, не пад'есць, не сходзіць да мацеры і ўсё будзе вакол сябе азірацца і азірацца. Трэба было неяк выкручвацца. Як? Бегчы? Ды ён адразу ж дагопіць — зломіць, скруціць.

— Чакай, Іван, не цягни. Бачыш, як іду? Ледзьве ногі перастаўляю.

— Ага, праўда, я і не пытаю, чаму ты так ідзеш. Я доўга думаў і не мог прыйсці да памяці, хто так паціху сунецца ўначы па дарозе. Ногі пазразала?

— Ведаеш, не пазразала, Іван, не. Саскоквала на шашы з машыны і тропкі падвярнула пагу ў ступні. Спачатку не балела. А тады пасядзела ў цёткі Юстыны ў Восаўцы, пастаяла з людзьмі, пагаварыла, выйшла за вёску — не пайсці мне, разбалелася. Эт, дайду, думаю, хоць паўзком. Назад вяртацца?

— Дык ты была ўжо ў Восаўцы?

— Была. Ішла цераз Восаўку.

— Я думаў, можа, цераз поле ішла, наўпрасткі. Там сцежка ёсць.

— Не ведаю.

Мар'і здалося, што ўпамінанне Восаўкі і цёткі Юстыны і яшчэ нейкіх людзей, з якімі яна гаварыла

па вуліцы, было зусім да месца, бо калі б ён па нейкай помсце ці іпшых звярышых меркаваннях і думаў зрабіць з ёй што-небудзь нядобрае, то павінен быў бы падумаць і пра восаўскіх людзей, якія пацвердзілі б, што тады і тады яны бачылі яе і ведаюць, што пайшла ўвечары ў Бярозаўку.

— Давай я цябе пацясу.

Голас яго быццам змякчэў.

Мар'я зажмурыла вочы, калі ён нёс яе на ўлонні перад сабой, як дзіця, і ўсё адхіпалася галавой далей ад яго шчакі, каб не дакранацца да яе, капешне, халоднай і калючай, як начны яловы лапнік.

Недзе пад густой разлапістай елкай ён паставіў яе на ногі, задаволена прамовіўшы:

— Во, як дома.

Не запальваючы ліхтарыка, трашчэў у лесе, ломячы сухі пацапнік, дробнае яловае сухое сучча на падпалку, здзіраючы з бярэзіны бяроству.

Агопць вельмі хутка асвятліў месца, дзе яны спыніліся. Гэта быў лес, які Мар'я ведала: яліны, бярозы, вольхі і нават кусты арэшніку.

«У які ж бок дарога?» — падумала яна. Хаця навошта? Пабяжыш туды? Але ўжо такое нутро ў чалавека. Нават паміраючы, ён хоча ведаць, дзе знаходзіцца, быццам сапраўды ў целе ёсць душа, і яна павінна ведаць, куды ёй перамяшчацца.

Агопць гарэў, а ён стаяў над ім, упёршы адну руку ў бок, як бы падпіраючы сябе, каб не хістацца тудысюды і лепш бачыць, трэба яшчэ што-небудзь, каб ён гарэў, ці не трэба. Пераканаўшыся, што ані нічога не трэба, ён адхіснуўся ад агню, глянуў угору на яловую павісь і сеў воддалі, недалёка ад ствала дрэва, сказаўшы і паказаўшы рухам твару Мар'і, дзе сесці:

— Чаго ты? Сядай. За пастой не плацяць. Будзь як дома.

Яна села. Супячыся, быццам сапраўды моцна балела пага, баючыся, каб ён не прымусіў яе ісці куды-небудзь далёка, што было зусім верагодным у такой сітуацыі. «А несці — далёка не працясе». Села не там, дзе ён паказаў, а бліжэй да агню, каб трохі пагрэцца, бо ў яе былі мокрыя калені і холад ад іх пайшоў па ўсім целе.

— Слухай, ты пра майго брата нічога не ведаеш?

— Пра брата? Колю? Няма пахавапкі — значыць, жывы.

— А я не ведаю.

— Ты не ведаеш, а я дакладна ведаю, што пяма. «Год седзячы ў лесе і ведаць? Адкуль?» — падумалася Мар'і.

— У партызанах яго не забілі? — удакладняла яна.

— На пісталетны стрэл бачыў. Акурат у вуха дастаў бы. Гэта было, як яны ўжо з лесу прыйшлі, а я ў лес па іх месца падаўся.

— Чаму?..

— Не забіў? Нельга, Марусь, радня. Як жа біць свайго?

— Добры.

— А і не блані. Так, служыў памаленьку.

— А пра цёлку маю нічога не скажаш? Як япа тут без мяне засталася?

— Зарэзалі мы яе, можа, на трэці дзень пасля таго, як цябе ў Германію забралі.

— Як ваўкі, ірвалі? Маладое мяса, смачнае.

— Чаго як ваўкі. Варылі і елі як людзі. Нямецкім шпінатам, лічы, нашым гарбузнікам, сыты не будзеш.

Першую зіму ў яе забралі карову, як у маласямейнай. А гэта во і цялушку, што маці дала ад сваёй каровы, хутчэй схапілі.

Мар'я маўчала, быццам сапраўды задумалася пра сваю маладую жывёліну, якой нічога не заставалася без гаспадыні, як зараз жа папасці ў кацёл паліцэйскіх.

— Марусь, дык у цябе што: было два сыны?

«Іш, падла, Марусь», — падумала яна.

— Ну, два сыны. Добра?

— Добра.— Ён пакруціў галавой.— Люблю баб, якія раджаюць сыноў.

— Любіш?

— Ну. І калі б не твая ведзьма маці, пажаніліся б.

— І ты б у паліцыю не пайшоў?

— А што ты думаеш. Можа б, і не пайшоў. Не было мне чаго рабіць без цябе, і мне хацелася печым паказаць сябе.

— Ну і паказаў?

— Уліп. Цяпер я гэта разумею. Мацэру тваю трэба было правучыць. Не хочацца рукі мараць.

— А так яны ў цябе дужа чыстыя.

— Слухай,— ён усхапіўся на ногі і сеў на кукішках тварам да Мар'і.— Калі б не я, цябе б даўно на свеце не было.

— У Германію адправіў?

Ён прылажыў кулак да сваіх грудзей.

— Германія тут не пры чым. Жывая во вярнулася.

— А магла не вярнуцца. Усе адтуль павярталіся?

— Я ведаю, што не ўсе. І ты магла не вярнуцца. Я быў з пемцамі. Як я мог папярэдзіць цябе, каб ты хавалася? Не мог я. Разумееш? Я быў у іх на вачах.

— А я сказала б, як тады: «У сена бяжы».

— Ну і што? І там жыла, а калі я раз... Адкусіў цябе? Ты паслухай, як я цябе выратаваў. То — мякіна, пра што ты гаворыш. Паслухай. Помніш, як ты ішла ў Вяззе да доктара?

— Ну.

— Помніш. Ні да якога доктара ты не ішла. Ты ішла на сувязь да Токарава. Вот, галубка. Пасля даўмеўся. І ён у хуткасці са сваімі дружкамі пайшоў у партызаны. Цябе паслалі сказаць, дзе і калі яму злучыцца з імі. Ну?

Мар'я крутнула галавой.

— Лоўка. Як вы даведаліся?

— Даведаліся, даведаліся... Ты была на валаску. Помніш паставога, які цябе затрымаў і завёў у паліцыю? Ён хлопец вушлы. Ubачыў мяне і кажа: «Сувязная. Трэба яе зараз жа...» Ведае, што бацька твой — камуніст.

— Чула. Ён і мне сказаў. І ў паліцыі, мусіць, казаў.

— О-о-о, табе цяпер плюс. Хто цяпер табе што зробіць? Я толькі хачу сказаць, што цябе не было б даўно, каб не я. Дзянісам гэтага паставога звалі. З Клёнаўкі ён сам. «Суку трэба забраць»,— кажа мне і ўжо хацеў ісці да начальства. Я ўпрасіў яго. Кажу: з адной вёскі, кажу, ёй пропуск даваў, бацькі мае там жывуць, мяне могуць ублытаць. І твае ж, кажу, бацькі ў вёсцы. Партызаны могуць ім кышмыш зрабіць. Паслухаў ён мяне, здаўся. Во што было, а ты нічога і не ведала, год дома спакойненька

прасядзела, пакуль у Германію забралі. За сваю галаву баяўся. А што, думаю: прышыюць сувязь...

— Немцаў, кажаш, баяўся. А сваіх цяпер не баішся?

— Сваіх? — Ён склаў у кучу далоні, паправіўся на адной назе, тады на другой і зусім устаў.— Не ведаю. Буду хавацца пакуль што. А там будзе відаць. Буду праслухоўваць, колькі даюць такім. Прыйду дамоў, як адседжу, а ў мяне сыш во. Ты мне, Марусь, родзіш гэтага сына. А задушыш, прачую, табе галаву, як качан, адкручу.

— А я што яму скажу?

— Сыну?

— Сыну.

— Бацька прыйшоў. Так і скажаш: «У паліцыі быў. Адбыў сваё». Хочаш, каб слава табе была? Усё роўна далей Бярозаўкі нікуды не рушыш. Кругом лес. Я цябе папрашу, і ты згодзішся. Куды падзенешся. Навошта табе слава? У лесе гаспадар я.

— А не мядзведзь?

— У нас на мядзведзя ёсць...

Ён заспяваў не гучна, каб толькі чула Мар'я, пейзажную песню, падымаючы не так сабе, як ёй, настрой, і пачаў распранаць сваю брызентавую, з капюшонам, з накладнымі кішэнямі куртку. Павесіў на сухі, даўно адломлены сук елкі.

Мар'я ўстала на ногі, пазіраючы ў яго бок, што ён робіць. Павесіўшы куртку, павярнуўся тварам да Мар'і і дастаў, так, каб Мар'я бачыла, з кішэні шырокіх штаноў пісталет і апусціў у ніжнюю накладную кішэнь курткі.

— А гэта што ў цябе? — запытала Мар'я, убачыўшы на паясным рэмені штаноў фінку ў чахле.

— Гэта? — ён абрадаваўся, што Мар'я убачыла не толькі яго пісталет, а і фінку.— Фінка, Марусь, фінка. А як жа, даводзіцца...

«Што даводзіцца: людзей страляць і рэзаць?..»

— Фін-ка-а,— зрабіла выгляд, што дужа здзіўлена, Мар'я.— Пакажы. Я ніколі не бачыла фінкі.

Ён выняў пуж з чахла і падаў Мар'і, сказаўшы:

— Асцярожна. Вострая, як бритва.

Зняўшы з галавы кепку, пачаў шукаць ёй месца пад елкай, дзе ўжо вісела куртка.

У гэты час ззаду Мар'я ўдарыла яму фінкай у правы бок шыі, моцна, з усяе сілы.

Ён матнуўся ўлева, пібы ўхіляючыся ад небяспекі, некалькі часу балацуючы на адной назе, хапаўся рукамі за горла і зяўкаў ротам, быццам давячыся печым, пакуль не чмякнуў на зямлю ўсім сваім грузным целам.

Не кідаючы фінку, Мар'я выхапіла з кішэні куртку пісталет, адступіла ад агню некалькі крокаў у лес на ўсякі выпадак, каб адтуль пазіраць, калі перастане біцца ў капвульсіях яго цела.

Ён памёр хутчэй, чым дагарэў агонь, раскладзены ім, каля якога Мар'я яшчэ пагрэла рукі, склаўшы коўшыкам.

Вось так печакана і проста здараецца ўсё: і вялікае і трагічнае.

Пісталет і фінку яна загарнула ў свой хатулёк, які везла з самай Германіі, і пайшла дадому цяпер ужо не замаруджваючы кроку і не азіраючыся па баках. Неба пачынала святлець. Спераду, ад Бярозаўкі, даносілася звонкая пераклічка пеўняў.

Наступала новая раніца.

АКОПЫ НЕ ПАЗАРАСТАЛІ

Пра яе казалі: «Жапчына з характарам». І гэта праўда. Яна была з характарам. З характарам усё жыццё.

Усё жыццё? Як сказаць. Для аднаго выхад на пенсію — капец актыўнага жыцця, для другога — зеніт, з вышыні якога ён пачынае яснай усё бачыць, глыбей адчуваць, правільней разумець, чым разумеў у маладосці.

Ліда лічыла, што яна прайшла толькі адзін адрэзак не вельмі складнай жыццёвай дарогі. Уперадзе новы адрэзак. Трэба было зараз жа нешта папраўляць, удакладняць, адразаць і адкідаць убок, падточваць ці шыць новае.

І яна рашыла: шыць новае. Не было жыцця, дык яго трэба зрабіць. Самой трэба зрабіць, як усё рабіла сама, галавой і рукамі, дагэтуль, жывучы з такіх маладых гадоў удавой. Хто табе што параіць? Не, параяць, але ў які бок? Калі чалавек раіць другому чалавеку, дык ён, лічы, раіць сабе, а не яму, не другому чалавеку. Нездарма гавораць: «Людзей слухай, а свой розум май!» Так, кожны чалавек мае свой розум, але не кожны чалавек жыве сваім розумам. Што: лягчэй жыць на гатовым? Відаць, лягчэй. Ды і адказнасці піякай. Тым часам параілі, падказалі. Хай нехта будзе вінаваты за твой няпэўны крок. Лягчэй паміраць святым і чыстым.

Шыць новае, новае. Перашытае ды падточанае не адзежына, у якой можна паказацца на людзі. У ёй можна сядзець толькі ў запечку.

Не хоча Ліда сядзець у запечку ў сына з нявесткай і гадаваць іх дзяцей, сваіх унукаў. Усякаму чалавеку нешта адмерана ў жыцці добрае, і калі не ўзяць гэтага добрага, тым больш адмовіцца ад яго, навошта было раджацца і таптаць траву на гэтым свеце?

Маці... Яна пражыла дзевяноста тры гады. Як пражыла? Апошнія дваццаць сем гадоў — удавой. Калі ўжо замуж пельга было пайсці. Старая. Ды і дзяцей за плячыма — пляцёнка. Арына, Масей, Іван, Якаў, Андрэй і яна, Ліда. Маці ўзяла сваё, што і гаварыць. Цяжкавата было, праўда, сям'я. Але ж сям'я свая, дружная, дзеці адно пад адным. Большыя гля-

дзелі меншых. Меншыя пазіралі на большых і раслі, беручы з іх прыклад.

«Крыклівая ты была, не дай божа, — успаміналіся словы маці. — Іду жаць жыта, калыску за плечы. У адной руцэ цапкі цягну, у другой гаршкі пяску з полуднем. Цапкі пастаўлю, цябе ў калысцы павешу. А ты крычыш па ўсё поле. Андрэй ці Якаў калыша, а ты ўсё роўна крычыш. Хаця б, думаю, кішкі ў яе з жывата не выскачылі».

Расці Лідзе было няблага. Яна ў сям'і меншая. А меншаму перад большым можна і папесціцца. Большыя шкадуюць меншых, у любых нягодах бяруць іх пад сваю абарону. У вясковай дзяўчыны тых часоў не было каму заступіцца, калі крыўдзілі хлопчкі і хлопцы, нават не зважаючы на тое, што ў яе былі бацька і маці. А тут — не. Тут большыя браты. Пад іх вокам уся вясковая мальга. І калі Ліда скажа: «Андрэю скажу» ці нават Якаву, Івану або Масаю, задзіры і смельчакі адразу апускаюць рукі і прыкусваюць языкі. А як жа, так і павінна было быць. У яе былі большыя браты, сіла. Праўда, жапіхоў хапала, хоць на кій вярні. Але яны не надта пасядалі на яе. Усё больш з падыходам, з намёкамі на яе прыгажосць і прывабнасць.

Але сама Ліда не лічыла сябе прыгажуняй і ніколі не выстаўляла наперад сваю прыгажосць. Не было ў яе гэтай прыгажосці! І не любавалася яна ёй, як некаторыя, седзячы перад люстэркам. Не ўглядалася ні ў ямачкі ці такое-сякое рабацінне на скуры твару. Былі яны, і ямачкі, і рабацінне. Эт, хай будуць. Баліць ад іх, ці што? Нічым не мазалася і не выводзіла іх. Праўда, калі часамі непрыгожым чарвяком лажылася драпіна на шчацэ або на барадзе, тады мазала яе смятанай або вазелінам. Яна мякчэла, бялела і хутчэй зажывала. І што за дзіва? Учора ўдзень нічога не было, а ўранні глянеш у люстэрка — драпіна. Адкуль яна?

І вочы якія — ніколі добра не прыглядалася. Чорныя? Шэрыя? Карыя? Чужыя вочы бачыш, а ў свае пачнеш углядацца, а яны маргель, маргель, і зпоў ўсё змяшалася. Няма, каб адзін колер. Вушы — не вялікія. Лоб не надта пукаты, але і не плоскі, як дошка, шчокі круглыя. Увесь твар круглы. Круглатварая была Ліда. Валасы цёмнаватыя і не круціліся. Заві-

вак у той час вязковыя дзяўчаты не рабілі. Спрабавалі некаторыя па гарачае шыла або дрот рабіць каля вушэй і над лобам спіралькі, але Ліда не падраблялася пад такую прыгажосць. Навошта?

Гэта ў маладосці.

Ды што маладосць! Лідзе цяпер прасцей і ямчэй. Жыве такой, якой адліла яе прырода. Навечна. Адпу.

Адпу? Так, адпу. Нялёгка жыць жанчыне адной, ой нялёгка. Бачыш, а не можаш. Адчуваеш, а пікому не скажаш. Нявыказанае баліць, як скабка ў жывым целе.

Мужа, можна сказаць, і не было. Даткнуўся — і няма. І не ўведала нават, які ён быў: цёплы ці халодны, ласкавы, добры ці без душы, жорсткі. Забралі ў армію ў саракавым, увосень, а летам сорак першага пачалася вайна, і не вярнуўся ён з яе, нават невядома, дзе і калі яго скасіла.

Калі пачалася вайна, падвор'е стаяла сонечнае, цёплае, паспявала ўжо жыта, высышаўшы буйнае калоссе... Самы раз людзям жыць, любавацца набыткам сваёй працы.

Сын, Пеця, нарадзіўся ўжо без яго, не ўбачыў свайго бацькі, а бацьку не суджана было хоць раз, хоць адным вокам глянуць на роднае дзіця.

З таго часу — адна. Адна, адна і адна. У хаце адна, на рабоце адна. Сын не мог падзяліць яе адзіноты. Быў малы і нічога не разумеў, што рабілася наўкола. А як падрас, меў сваіх аднагодкаў і аднадумцаў. Ці ж дзеці адчуюць тое, што адчуваюць і разумеюць бацькі? Ніколі. І не трэба. У іх свае будуць слёзы і свая будзе радасць.

Уй, нагаравалася Ліда ў вайну з ім, з малым. На руках і па руках. Ад адных камароў ратунку не было, калі сядзелі ў лесе, пакуль прайшоў фронт на ўсход. Паміраць не хацелася пікому, людзі — у лес. Сама — галодная, у грудзях нічога не было. Суне яму ў рот пустую цыцку, ён падрыгае пожкамі, усердзіцца, заплача, што нічога пяма ў ёй, абвяне, як мёртвы, і засне не дыхаючы.

Да работы быў муж жорсткі. Калі ўзяўся за што, не прысядзе, не адпачне. Бацька такі быў, і ўсе браты такія. Таму і параілі Лідзе: «Ідзі. Яны працавітыя. Будзеш жыць».

Глядзелі людзі толькі з аднаго боку: «будзеш

жыць» ці «не будзеш жыць». Спадабаўся хлопец ці не спадабаўся — не пыталі. Затрапятала сэрца чаканнем вяселля. Расквечаная дуга са званком, вянок на галаве і падружкі, каравай і вясельныя песні.

Песні... Але чаму яны былі жаласлівыя? Чаму, калі пачыналі іх спяваць, плакала маладуха, плакала маці, якая аддавала сваю дачку, плакалі браты, сёстры. Бацькі не было ўжо. Навошта ж тады рабілі вяселлі, калі не рады былі ім?

Ніякага кахання, успамінае Ліда, не было ў яе да Сяргея. Можна, яна і падабалася яму, але каб цягнула да яго, не помніць. Праводзіць ён яе з вечарынкі ніколі і не праводзіў. Гаварыць не ўмеў. Танцаваць браў, ды танцаваць з ім было вельмі пяёмка, патрапляць пад музыку нагамі было надта цяжка. «Сяргей не дурэй», — дражнілася часамі з яго Ліда вядомай у вёсцы прымаўкай, а ён жартаў не разумеў і дурэць не ўмеў.

Быў адзін хлопец, які падабаўся Лідзе, але аб гэтым ніхто не ведаў і ўведаць не мог. Па-першае, ён быў з суседняй вёскі, а аддаваць замуж дзяўчат у чужую вёску ў тых часы бацькі не аддавалі. «Адарваць ад сваіх, ад радні?» І не адрывалі. Можна, і правільна рабілі. Ён толькі раз прыгарнуў і пацалаваў Ліду, і гэтага зусім хапіла, каб не забыць...

Якое жыццё? Ліда яшчэ не пражыла яго. Пакуль ішла вайна, пакуль людзі збольшага забыліся пра яе і падымалі на ногі калгас, пакуль сын хадзіў у школу, а тады ў тэхнікуме вучыўся, калі было падумаць, было ў яе жыцці каханне ці не? Мужа няма, ой даўно ўжо няма, і калі б пават было ў Ліды што-небудзь да яго, даўно б астыла, выветрылася б і выпарылася. Снягі ішлі і мяцеліцы круцілі, дажджы лілі і туманы засцілалі поле, былі гады і спякотныя, засушлівыя, калі лён (Ліда была звенпявой па лёну) ані не рос, сядзеў шчоткай, павытыкаўшыся з зямлі, і казалі: «Лён згарэў». Было не на сабе, гарэла душа, была злосць і на пагоду, і на чалавечую бездапаможнасць. Калі было думаць пра сябе, тым больш пра тых далёкія дзявочыя гады? Прыгожым касніком мільганулі яны перад вачыма. Цяпер успомні, які быў той каснік? Сіні? Чырвоны? Ружовы? Помніцца, што прыгожы, і ўсё, больш нічога не помніцца.

Цяпер у Ліды ёсць час, ёсць сталы чалавечы ро-

зум, і япа можа зусім цвяроза прасеяць праз яго сіта ўсё сваё мінулае і разабрацца ў сучасным. Не атрымалася жыццё ў маладыя гады (скруціла, зламала іх вайна), чаму ж не паспрабаваць паправіць яго цяпер, у сталым часе? Ліда не адчувае старасці. Не! Не! Тысячу разоў не! Хто можа ведаць пра чалавека больш, чым ён сам пра сябе ведае? «А раз я сама пра сябе больш ведаю, я і судзіць сябе, у выпадку чаго, сама буду», — зрабіла вывад Ліда.

* * *

Быў спас, калі ў прыродзе ўсяму час, як любяць гаварыць у пародзе. Яблыкам, гуркам, бобу, бручцы, рэпе, моркве, бульбе... Усё вырасла, усё паспела, еш, хоць пуп развяжы.

Піліп загадаў большаму сыну Масею пераматаць вяроўкай ззаду і спераду драбінку калёс, каб было сядзенне і нічога з іх не вывальвалася, а сам пачаў па-святочнаму апранацца. На споднікі надзеў белыя, з шасцінітовага, у невялікую клетачку, палатна нагавіцы, абуў на чыстыя анучы новыя лыкавыя лапці, каўнер сарочкі з добра выбеленага тонкага палатна звязаў сіняй жычкай і расчасаў грабянцом шэрую ад сівізны бараду і вусы.

— Дай насоў, Аксеня, — сказаў ён жонцы, аглядаючы свой твар у люстэрка.

Жонка пайшла ў сенцы і вярнулася адтуль з насовам.

Піліп апрануў яго і заплікнуў унізе на гузікі. Смыкнуў адным, другім плечуком — добра, не цісне, підзе нічога не колецца.

Насоў быў яшчэ бялейшы, чым нагавіцы, з таўсцейшага палатна, чым яны, ці не з васьмінітовага, а можа, і дванаццацінітовага і з кішэнямі.

— Запрагаць? — увайшоў у хату Масей.

— Запрагай, — адказаў бацька. — А дзе Арына?

— Арына! — закрычалі на вуліцы, і неўзабаве ўбегла ў хату паўнагрудая, у белай блузцы з заборкамі на таліі, у доўгай, амаль не да пят крамнай спадніцы Арына.

— Чаравікі ўзяць? — пытала яна не то ў бацькі, не то ў маці, шаркаючы туды-сюды босымі пагамі па

хаце, не ведаючы, куды падзеліся прыгатаваныя ёй яшчэ ўчора чаравікі. Пад лаўку яна іх клала.

— На палатках,— адказала маці, паціху пакалыхваючы зашпугую вопіткай калыску, у якой спала яшчэ не хрышчапаня, а таму і без імя дзяўчынка.

— Надзень,— сказаў бацька.

— Нагам будзе душна. Там надзену, як у Парэчча прыедзем.

— То не згубі, глядзі.

— Не згублю.

Перад тым як сесці ў драбінку, бацька глянуў на восі, ці памазаў сыш колы (у трубках відаць была чорная смала, значыць, памазаў), пакратаў дугу з вербалозавага кругляка, ці не віхляецца назад-наперад, памацаў, як нацягнуты церазсядзельнік, як супоя па клешчах замацавана і як зашморгнуты па аброці лейцы. Тады абышоў вакол калёс і глянуў на кожную загваздку.

Дробязь? Так толькі здаецца. Ехаць на пямазаных калёсах — усё роўна што тону жалеза ў воз палажыць, перацягнуць церазсядзельнік — капя паддавіць, ён хутка захрапе і пену з рота пусціць, не дацягнуць — карак да крыві збіць. А дуга хлямае — гужы не нацягнуты, і копы у дарозе так зцургаецца, што будзе туляцца ў бакі, як п'яны.

У перадку калёс ляжала свежая, адкошаная ў садку трава каню пад нос, калі прыедуць у Парэчча і паставяць ці дзе ў двары, у знаёмых, ці дзе на вуліцы паўз плот. Пад сядзеньнем, накрытым не новай рабой пасцілкай,— леташняя, ужо ломкая і без піякага паху салома.

Плеценую кашолку з дзвюма ручкамі Піліп паставіў паўз самы вяровачны перамот у перадку, прыгарнуўшы да яе набольш травы, каб яна не павалілася і не разбіўся гладышык, які стаяў у ёй абвязаны ўверсе палатнянай сурвэткай. У гладышык яны купяць бураковага мёду, у які будуць мачаць ці пшанічныя малепькія булчкі як за раз у рот узяць, ці аладкі. Тараны ці якую шмайку паложак проста ў кашолку, калі будзе што з гэтага. А можа, іншага чаго купяць, пахадзіўшы па крамах і параўнаўшы цану і свае грошы, якія бяруць з сабой? У пядзелю трэба будзе перахрысціць дзіця. Ну, а калі хрысціць, дык і хрэсьбіны такія-сякія трэба зрабіць, як заве-

дзена звеску дзядамі і прадзедамі і іх, мусіць, прадзедамі. Піліп ужо і жыта наабіваў пуды са тры, папу на плату.

Арына села побач з бацькам, на сядзепні ззаду. Масей пабег адчыняць вароты.

— Не хлопай гэтак ботамі,— абурывся бацька, што сын так не шануе іх. Ого, узбіўся на боты. Мала таго, што шаўцы дзяруць за іх, важна, тавар які паставяць.

Вароты былі на драўляным вораце і моцна зарыпелі, калі Масей адчыніў іх і стаў збоку паўз клець, даючы выезд кацю.

Бацька ўзяў у рукі лейцы, ледзь трошкі таргануў імі, сказаўшы «по», і Палавы крапуўся з месца.

Копь быў немалады ўжо, гадоў пятнаццаць было яму, але вельмі разумны і паслухмяны. Скажы тпру — і ён як укопаны. Любы воз бярэ лёгкім цісканнем управа — улева і ніколі не рве, не стукае ў хамут, як стукаюць ці рвудь некаторыя коні-пеўхалоды. Ці выязджаеш з двара, ці ўязджаеш, не ўчэпіцца вощю за шулу, хоць кіруй, хоць не кіруй ім. А араць? Ну, проста любата адна. Баразна тая — як струна. І, трэба сказаць, маласытны. Ці аўса, ці сена трошкі з'есць — і кругленькі. Іншага не ўкарміць, не ўпаіць, а запрэжаны, дык ён толькі і ведае, што кучкі класці. Не, Палавы — акуратны конь.

Выехаўшы на вуліцу, Піліп спыніўся і чакаў, пакуль Масей зачыніць вароты.

— Адсюль, злева, садзіся,— сказаў ён сыну, бо калі б сын сеў справа пасупраць бацькі, то лейцы б ішлі прама на яго і кіраваць канём было б цяжучна.

Масей сеў на драбінку пасупраць Арыны, бокам да яе, перавесіўшы ногі ў ботах цераз біла драбінкі.

— Глядзі, халявы не падрапай,— зноў бацька думаў пра боты.

Вуліца была сухая, роўная, і Палавы лёгка пабег па ёй, хуценька перабіраючы сваімі тонкімі пагамі.

За вёскай акапаўленая дарога пайшла цераз лужок і лягла мастком цераз рэчку. Лужок быў даўно скошаны, і на ім паспела адскочыць ладная атава. Шпакі чародамі то садзіліся на яго, то падымаліся, пералятаючы на другое месца. Там-сям стаялі, як вылітыя з цяжкой зеляніны, дубы. О, тут, на лужку, яны былі як цары: іх усе бачылі і яны вакол за ўсім

жыццём і ўзімку і ўлетку сачылі. Прыгожа было па лужку. Надвор'е стаяла сонечнае, ціхае, неба глыбокае — як шклянны звон.

Вёска з платамі, з дахамі хат, стопак, клецяў і пунь, з зяродамі, поўнымі дабра (жыта, аўса, ячменю, гароху, грэчкі), аддалялася і аддалялася, і Масею здалося, што яна памаленьку нібы плыве кудысьці.

І ў лесе, у які ўехалі, было прыемна і прыгожа. Дзіўная садружнасць: елкі, сосны, бярэзнік, асіпнік, рабіпнік, арэшнік, крушынік — якіх дрэў тут толькі не было!

Перад самым выездам на раўкоўскае поле дарогу перабег вялікі заяц-шарак. Каб жа перабег! Памаленьку, нібы дражнячыся з людзей, пракуляўся пад самым носам у каня.

Бацька правёў яго вачыма і незадаволена, нібы сапраўды сённа ім у нечым не пашанцуе, вымавіў:
— Іч, косы чорт, як дома.

І не пашанцавала. У вёсцы Раўкі стаяла некалькі падвод, якія паспелі ўжо вярнуцца з Парэчча, не даехаўшы да яго. У Парэччы былі палякі і нікога цераз мост не пускалі. У шапках-чатырохвуголках, з вінтоўкамі, у сваёй пязвычайнай форме салдаты белапольскай арміі.

З двара адной з хат выйшаў добра знаёмы: Захар'я. Ён паволі пачаў напіхаць у люльку табаку, улажыўшы яе, люльку, у кісет, і прыглядацца па баках, нібы іх нехта мог падслухаць. Запаліўшы люльку і папыхаўшы дымам, загаварыў:

— У Парэчча ехалі?

— Думаў.

— Трэба было?

Піліп расказаў.

— Усё,— сказаў Захар'я і выплюнуў гаркоту табачнага дыму.— Кажуць, ён тут доўга будзе. Будзе стаяць. Хоча да Старога Дуба зацяць.

— Да Старога Дуба? — здзівіўся Піліп, трымаючы ў руках лейцы і глянуўшы ў правы бок, тады ў левы, нібы гэты Дуб можна было ўбачыць педзе тут, у ваколіцах Раўкоў.— А дзе ж той Стары Дуб? — і глядзеў на Захар'ю, на яго перасчасаную, як паклычаны сівец, бараду, на барозны маршчын пад вачыма.

— Стары Дуб? — Захар'я пачаў смактаць люльку, раз за разам апускаючы ўказальны палец у яе

пякучае жэрала, нешта падумаў сам сабе, прыплюшчыўшы вочы, а тады лёгка ўскінуў твар угору, вышнуўшы перад Піліпам усё жылле худой сваёй, згарэлай, як і нос, і вушы, шыі, зірнуў тонка на далягляд неба (вочы ў Захар'і былі сінія) і адказаў: — Там, Кажуць, далёка. За Воршай ці пад Воршай. Во! А ты едзеш у Парэчча. Нашаму брату цяпер... — Ён плюнуў рудой слінай убок і выцер тылам далопі рот.

Піліп паківаў туды-сюды галавой. Арыпа і Масей глядзелі на яго, чакаючы, што скажа бацька.

— Твае? — паказаў на іх Захар'я.

— Мае.

— Сям'ёй сваёй ехалі?

— Я ж кажу, трэба было.

— Каторае гэта ў цябе радзілася?

— Шостае. Большая во дзеўка, Арыпа, і радзілася дзеўка. А тыя ўсе хлопцы.

— У цябе шчэ не многа. Ёсць у людзей паболей.

— Як не многа? Гледзячы як лічыць. Калі па хлебу, колькі з'ядуць, то і не мала. Восем душ у хаце. Добры бохан на дзень. Ды і прыварак не абы-які трэба. А як пяма круп, бульбы, то бохана і мала. А ты, Захар'я, кажаш, не многа. Сям'я — яна, брат, як той вулей: зробіць, калі што трэба. Ну і з'есць у ахвоту.

Піліп крутнуў галавой, прыцмокнуў, аж конь крануўся з месца, думаючы, што гаспадар яму цмокае.

— Тпру, спяшыць няма куды, дамоў паедзем, раз у Парэччы госці. Году не прайшло, як пажылі самі сабе, і паце вам: зноў чужыя на пастой.

Меліся на ўвазе немцы, якія толькі летась увосень, калі ўжо зямлю прыханіў добры мароз, пакінулі тутэйшую мясцовасць.

— Яны б не паехалі, чорт ведае колькі б аб'ядалі нас тут, калі б не перануд. Рэвалюцыя ў іх была, — махнуў Захар'я люлькай у паветры, апісаўшы ёй круг ад рота і да вуха.

— Карміліся, а як жа. Спачатку хадзілі па хатах і прасілі, як старцы, «яйка», «шпэк», а пасля кабапоў з пунь пачалі браць. У мяне самога такога вепрука зарэзали! І маўчы. Не дасі ім?

— Гэ, не дасі! Зброя! Ён з табой што хочаш зробіць. Як муху... — Захар'я махнуў люлькай знізу ўго-

ру.— А думаеш, гэтыя шкадаваць нас будуць? — І потым глуха, прыцішапа: — Кажуць, пазнапскія легіянеры. Самыя пацы. Шкуру з жывых здзяруць.

Масей глянуў на Захар'ю, тады на бацьку. Арына закруцілася на сядзенні, ёй зрабілася страшнавата. Яна хацела штосьці сказаць бацьку, ды не асмелвалася перад чужым чалавекам.

— Цара скіпулі, улады піякай, дык яны, як тыя ваўкі, хапаюць зубамі пашу зямлю, каб хоць які кавалак яе вырваць. Ні да хрэсьбін і ні да вяселляў. Паедзем дамоў. Я-ткі гляджу: выязджаем на ваша поле, а заяц пам, вялікі, як лось, цераз дарогу. І каб хоць трохкі сумеўся ці збаяўся, дык апі, пібы мы і не людзі.

— І звяры, і птушкі пер'ем, поўсцю сваёй адчуваюць, што на свеце робіцца, толькі мовы ў іх такой няма, каб мы іх разумелі,— сказаў Захар'я і смыкнуў барадой уперад.— А разумеюць. Усё разумеюць!

Вяртаўся Піліп дадому ў задуме. Конь ішоў як хацеў: сваім крокам, ніхто яго не прыспешваў. Пляны... Пляны былі. І надзеі былі. Новая ўлада. Зямлю б перадзялілі. Палянкi, казалі, можна б было ў лесе раскарчаваць. Лес, казалі, будзе людзям на патрэбы. Першым чынам Піліп меркаваў хату новую збудаваць. А то — хата. Глядзець на яе не хочацца. У зямлю ўся ўехала. Не толькі падруб, а можа, другое бярвяно ад яго ўжо згінула. Падакопнікі пагнілі, шамацяць мурашкамі і рознымі казюўкамі. Падлога лягла на зямлю. Макрыцы з-пад яе выпнаўзаюць, часамі жабы. Ды і малая, не на сям'ю яго.

«Вось і будуйся. Цара скіпулі... Не, улада ёсць, але яна недзе яшчэ дужа далёка. А ў нас яе няма. Мы яе яшчэ і не бачылі, толькі чулі пра яе. Матрос з Дубка сход праводзіў і расказваў, якой будзе гэтая новая ўлада. Але яго немцы злавiлі і расстралялі без усяго ўсякага, каб не бунтаваў людзей і не нацкоўваў на старыя парадкі. Матрос быў, ясна, бальшавік, за народ, як і новая ўлада. А ім, бач, не па душы такія, не ў іх дудку дзьме. Вайцу вялі супраць рускага цара, а цара скіпулі,— яны расстрэльваюць людзей, якія яго скіпулі. Як жа тады так?»

Матроса з Дубка Піліп ведаў. Вярней, бацьку яго ведаў. Дзянісаў сын. Таго самага Дзяніса, які на ўсю ваколiцу быў вядомы як мастак крыць саламяныя

страхі. Не проста абы-якой саломай, а саломай-правіцай, кулямі, як тады гаварылі. Увесь яго «струмант» складаўся з дзвюх прылад: чатырохвугольнай дошкі з ручкай, якой ён падганяў камлі правіцы пад адзін роўны плашчак страхі, і калок з зарубленым, як у шыдэлку, канцом, каб прыціскаць ім і потым лазавай вітачкай прывязваць паплеціцу да лаціны. Матрос быў ёмкі ў плячах, смелы, на руцэ якар паколаны. Звалі яго Саўка. І... як дуб зваліўся. «Школу, — казаў, — у вас адкрыем».

«Гэтыя... хто іх ведае, якімі будуць. Хужэй. Хужэй», — рашыў у думках Піліп.

Калі ад'ехаліся ад Раўкоў, Арына азірнула на іх і запытала ў бацькі:

— Тата, а да нас яны не могуць прыехаць?

Піліп глянуў на сваю круглатварую, большую ў сям'і дачку, і яму чамусьці шкада зрабілася яе. Баіцца, бедная.

— Могуць, дачка, чаму не могуць. Калі да Парэчча дайшлі, то і да нас могуць прыйсці. Што тут: дзесяць вёрст — і мы, наша сяло.

— І мы будзем пад палякамі?

— А дзе ж мы дзенемся? Будзем пад палякамі, як былі пад немцамі. Іх сіла. Бач, запялі колькі. Чула, што казаў Захар'я? Хочуць ісці на Стары Дуб. Дзе той у чорта Стары Дуб, я добра і не ведаю, колькі да яго.

— Дык немцы ж не стаялі ў нас. У Ратуцічах стаялі. А да нас толькі ўдзень прызджалі ці прыходзілі.

— Ну, Ратуцічы большыя, чым наша сяло. Хаты лепшыя. На большай дарозе, чым нашы Жабікі. І яўрэі там ёсць. Яны былі ў іх перагаворшчыкамі. Едуць да нас — і Шолам Борухаў з імі, тлумачыць ім нашу гаворку, а нам — тое, што яны кажучь. Я не ведаю, можа, і гэтыя не будуць у нас стаяць.

Масей маўчаў. Міргаў зыркмі карымі вачыма то на адзін бок дарогі, то на другі, быццам падпільноўвала яго педзе тут, у лесе, паміж Раўкамі і Жабікамі, нядобрая печаканасць. Непакоіўся хлопец. Не малы ж ужо, па ўзросту, можна сказаць, салдат і, як усякі дарослы, мае свой чалавечы гонач.

Дзіця перахрысцілі ў другую нядзелю пасля спа-са. Хрысціць вазілі кумы. Кум кіраваў Піліпавым

капём, а кума трымала ў сябе на руках спавітае і загорпутае ў новую чырвоную пасцілку малое. Уперад-ку ўпонарац драбінкі ляжаў нічым не прыкрыты мяшок з жытам — плата папу. Палавы хуценька перабіраў сваімі тонкімі нагамі, нібы разумеючы, што дзіця без цыцкі доўга не пратрымаецца і пачне плакаць. Ратуцічы, дзе была царква і жыў поп, былі быццам і недалёка ад Жабікаў, але пакуль туды ды назад, ды пакуль хрышчэпне поп правядзе, ды ў кніжку запіша імя дзіцяці і чыё яно (імя і прозвішча бацькі), то сонца па небе вунь куды ўздзярэцца, амаль у самы поўдзень.

Калі вярталіся дамоў кумы, то кожны сустрачы, хто меў патрэбу або проста цікавасць, пытаў у іх:

— Як завуць?

— Ліда, — адказвала часцей за ўсё кума, бо дзіця было ў яе на руках, яна была як бы другой яго мамай, і кожнае дзіця, якое хрысцілася ў папа, мела так або іначай сваю хросную маму. Хросны бацька заняты быў больш сур'ёзнай, мужчынскай справай. Ён паганяў каця, уважліва сочачы ўперадзе перад сабой за дарогай, каб дзе не наехаць на якую патарчаку, або не бултыхнуцца адным колам у каўдобіну.

Бацькі былі задаволены імем. Ліда — лёгкая і ясна. Бывае, такое імя выпадае ў кніжцы, у якую поп глядзеў, калі хрысціў малое, што і прагаварыць цяжка — язык у роце зломіш. Праўда, пекаторыя падлеткі спрабавалі спачатку спяваць пад акном у Піліпа «Ліда-гніда», ды большыя хлопцы так паказалі ім, як барсук дзяцей гладзіць, што рыфмачы языкі сабе папрыкусвалі. Хоць мяпушка і ўзышла, але не вырасла і не прыстала да Ліды.

Хрэсьбін, можна сказаць, і не было. Разбіў кум бабін гаршчок з кашай, раздалі гэтую кашу па кавалку ў рукі дзецям, якія прыйшлі на хрэсьбіны, і тут табе ўсе пачастункі. Ні гарэлкі, ні тарапа, ні шмайкі, ні скораму — ані, ані нічога. Ды і людзей не звалі. Не было на што зваць. Вочы свае па стол паставіш?

Хлопцы раджаюцца на вайну, дзеўкі — на гора. Калі б летась увосень немцы не забралі кабана (самага лепшага забралі, укармлепага), то, можа б, скварка якая вялася яшчэ, здор, затаўчына. З каровы масла не збярэш: сям'я. Хаця б крупеню, зацірку

было чым забяліць. А забяліць трэба тры разы па дзень. Снеданне, абед, вячэра. Праўда кажуць: «Я на малаку пог не валаку», улетку работа з рання і да вечара, а дзень вялікі, але каб і яго не было, то была б зусім нішчымніца. Дзякуй, што хоць лыжка малака ёсць. А калі б і каровы не было?

* * *

Палякі за Бярозу не пайшлі, зімавалі на ёй. Ці ў іх сілы не было, ці разлічвалі на больш падыходзячы, на лепшы час, — хто іх ведае. Парэчча зрабілася іх вотчынай, і адчувалі яны сябе ў ім зусім пяблага, можна сказаць, як дома. Па гэты бок Бярозы, вёрст на пятнаццаць ад яе, ніякай нашай арміі не было, тэрыторыя была як бы нічыя. Людзі, якія жылі на ёй, на захад паглядалі са страхам, на ўсход — з безнадзейным чакашнем. На захадзе, за Бярозай, чужынец, на ўсходзе — кавалерыйскі полк Чырвонай копіцы. Часткі гэтага палка былі раскіданы па вёсках, кормячы коней тымі запасамі сена, якія былі ў гэтых вёсках. Полк быў расслаблены такім сваім размяшчэннем і нагадваў хутчэй перадавыя заставы, чым згуртаваную баявую адзінку. Таму белапольскія акупанты не надта баяліся яго і не толькі на пачах, але і сярод белага дня з'яўляліся ў вёсках нейтральнай паласы, наганяючы на людзей страх і рабуючы іх. Бралі яны літаральна ўсё, што можна было ўзяць у сялянскай хаце: калолі свіней, жывымі лажылі на сапі звязаных авечак, выварочвалі сала з кублікаў, здымалі падвешаныя шыпкі і пачыненыя крышаным мясам каўбухі, хапалі кажухі, аўчыны вырабленыя і нават нявырабленыя, сувоі палатна, усю крамліну, воўну, нават пражу з яе. Людзі да таго разгубіліся, што не ведалі, што і куды хаваць.

Пайшлі пасланцы ў тыя вёскі, дзе стаялі коннікі. Як быць далей?

Камапдзіры раілі: паведамляць ім, як толькі акупанты з'явіцца ў якой-небудзь вёсцы. Быццам ёсць сэнс у такім рашэнні. Але як паведамляць? Вёска з вёскай не былі звязаныя якімі-небудзь тэхнічнымі сродкамі сувязі. Не дзынкнеш, не крыкнеш у трубку: «Алё!» Не пашлеш у паветра ўмоўны сігнал. Чым? Якой прыладай? Адзін сродак — ногі. Свае або ко-

скія. Ды погі не маланка і пават не крылы. Пакуль адлічыш імі адлегласць з вёскі да вёскі, ды пакуль там па баявой трывозе збяруцца ў строй коннікі, ды праедуць тую ж адлегласць, якую прабег або праехаў паслапец, то вунь які час пройдзе. Налётчыкаў след прастыў.

Тады пайшла па руках у людзей зброя. То аўстрыйская, то нямецкая, то французская вінтоўка, то пісталет і патроны ў ім, то выкапаная аднекуль, доўгая, як багор, бярданка, то паляўнічая, з шырокімі, як у гарматы, стваламі, пістонаўка. Частку зброі далі са штаба кавалерыйскага палка. Сам камандзір яго, Маркатапаў, аб'ехаў са сваімі памочнікамі ўсе вёскі, якія цярпелі ад набегаў легіянераў, расказваючы, як дзейнічаць партызанам, дзе і якія выстаўляць пасты.

Стрэл справа ў лесе, стрэл злева, стрэл спераду, стрэл ззаду. Недзе пачуўся залп. У якім баку? І разабраць цяжка. Не ўехаўшы ў вёску, злыя і напалоханыя, як абкладзеныя на аблаве ваўкі, легіянеры крута заломвалі свае падводы ўбок, у цалік і хутчэй імчаліся назад за раку, у Парэчча. Там яны скрыгалі зубамі, помсліва, але не без страху паглядаючы на ўсход, адпускаючы свае звыклыя «пся крэў» непакорным «хлопам», як паны называлі звычайных сялян.

Людзі пасмялелі, пачалі адпускаць ёмкія словы і жарты ў адрас за Бярозу і ўбачылі зусім практычнае значэнне зброі.

Прыпёс аднойчы дамоў рускую вінтоўку ўзору 1893 года і Масей.

— Хто даў? — хаваючы ўсмішку пад вусамі, запытаў бацька.

Бацька быў рад. Відаць было, што быў рад, толькі не падта выказваў сваю радасць.

— Сам Маркатапаў быў. Воз вінтовак прывезлі. І гранаты давалі.

— Каму?

— Максім Рыгораў забраў.

— Ён — што?

— Што? Ён старшым.

— Запісвалі?

— Запісвалі. Гранаты будуць даваць на пост. Мне заўтра на пост.

— Куды?

— Куды скажуць. Можна, аж у Слабаду.

Вёска Слабада знаходзілася на гэты бок рэчкі. І калі палякі пераязджалі на гэты бок закаванай марозам Бярозы, то з Слабады і слабодскага лесу відаць было. Ехалі яны звычайна на падводах па два, па тры чалавекі на кожнай. Падводы бралі ў павакольных вёсках за Парэччам.

Натуральна, партызанскі пост стаяў не ў вёсцы, а ў лесе ў яе ваколіцах.

Бацька ўзяў у рукі вінтоўку і пачаў соўгаць узадуперад затворам. Хадзіў ён туга.

— Змазаць трэба было, — сказаў ён хутчэй сабе, чым сыну.

Масей глянуў у вочы бацьку. Па-першае, чым змазаць, а па-другое, ён не ведаў, як змазваюць вінтоўку.

— Зараз змажам. Алеем, — і бацька падняў указальны палец, рады таму, што так хутка даўмеўся, чым можна змазаць вінтоўку.

Узяў малепькі ўслончык, сеў на яго і разлажыў на асінавай лаўцы затвор на часткі.

Бацьку абступілі ўсе: Масей, Арына, маці, Іван, Якаў, Андрэй. Цікава было, якая яна, гэтая вінтоўка, калі яе разабраць. Бацька выняў з яе і разабраў толькі затвор. Але і ён быў з большых і меншых жалезінак і спружыны.

— Дайце кавалак якога-небудзь сухога лайна, — сказаў бацька, разглядаючы вачыма часткі затвора.

Аксеня пайшла да печы, дастала з верхняй пячуркі якуюсь апучыпу і падала Піліпу. Ён старапна выціраў кожную частку затвора рознымі бакамі гэтай апучыны, і на ёй заставаліся то чорныя, ад колішняй змазкі, пісягі, то рудая ржаўчына.

— Капні, Арына, у каціны чарапок трошкі алею.

Арына ўзяла з-пад прыпечка гліняны чарапок, які быў калісьці добрай місачкай, разбітай кімсьці на неасцярожнасці, і ўліла з аплеценай бутлі трошкі алею. Прыемны яго пах пайшоў па хаце. Алеі быў з сваіх канпель, добры, чысты, без жамераў.

— Дай трошкі кудзелі, — сказаў бацька Масею, пазіраючы на Арыніну прасніцу, якая з увязанай у яе кудзелінай ляжала на лаўцы ад вуліцы.

Масей скубапуў пальцамі жмут кудзеліны і падаў бацьку.

Бацька абкруціў кудзелю вакол указальнага пальца, садраў гэты кудзельны хамуток пальцамі правай рукі і давай мачаць у алей і вадзіць ім па частках затвора.

У запнутаі калысцы натужна заплакала Ліда, нібы пачула, што ў хаце робіцца нешта незвычайнае, а яна гэтага незвычайнага і не бачыць. На яе плач не звярталі ўвагі. Яна мацней заплакала.

— Паглядзі,— сказаў Аксені Піліп і ўсё мазаў затвор, не зводзячы з яго вачэй.

Па вуліцы, а тады ў двары паўз вокны прайшоў чалавек на кавёлах, рыпаючы па снезе то адной нагой, то кавёламі.

У паводзінах Піліпавай сям'і нічога не змянілася: ішоў свой чалавек, сусед Сцяпан. Марудна перабіраўся ён цераз парог у сепцы, тады — у хату. Адчыніўшы дзверы, адну кавялу перастаўляў цераз парог, намацваючы месца, дзе б яна не пакаўзнулася, хоць і быў у яе канец убіты тоўсты цвік без плешкі, тады, стаўшы да ўваходу бокам, пераносіў цераз яго нагу, вісячы ў гэты час падпашкамі па скрыпучых кавёлах, а потым ужо, абапёршыся на нагу і правую кавялу, перастаўляў левае драўлянае прыстасаванне.

Вось так: з прыгожага маладога чалавека вайна зрабіла калеку. Паспрабуй цяпер на адной назе каціць, араць, скародзіць, ехаць зімой у лес у дровы, зграбаць сена, падаваць яго пластамі або віламі на стог або на воз, зярэдзіць снапы ў зярод... Паспрабуй абцясаць хоць бы жэрдку. Як?

Сусед, мусіць, бачыў, як панёс Масей дамоў вінтоўку, бо, скрыпнуўшы разы са два ад дзвярэй да лаўкі кавёламі, ён узрушана-радасна запытаў у яго:

— Што, далі?

— Ну,— адказаў Масей, стрымліваючы педзе глыбока ў душы сваю задаволенасць.

Сцяпану паказалі месца на лаўцы. Ён сеў на яе, спусціўшы адзіную нагу далоў. На ёй быў аборачшы лапаць, падшыты кавалкам бела-шэрага паса, не коўзкага, але пскага. Аборкамі ад лапця была абматана суконная, ужо даволі вынашаная, да порту, які складаў увесь уток (аснова была цалкам з воўны), штапіна. Меншыя дзеці, Якаў і Андрэй, усё час ад часу кідалі свае погляды на Сцяпанаву нагу і на тое

месца, дзе павінна была быць другая пага, але яе чамусьці не было.

— Не забыўся яшчэ сабіраць-разбіраць? — папытаў ён у Піліпа, шукаючы сваімі добрымі сінімі вачыма сустрэчы з яго вачыма.

Піліп адказаў:

— Не, не забыў.— І дадаў: — А яно, што ведаеш, не забываецца.

Не забываецца. Такое, як руска-японская вайна, на якой быў Піліп, ніколі не забудзецца. Расія прайграла яе.

У гутарцы з мужчынамі Піліп казаў: «Здрада». Хто здрадзіў? Цар? Піліп не пагаджаўся, што цар у чым-небудзь мог быць вінаваты. «Камандаванне. Што ім было да нас, да салдатаў!»

Сцяпан ваяваў на дзесяць гадоў пазней за Піліпа. З немцам. Усталі на штыхі. Сцяпан немцу ў грудзі сваім рускім штыхом, а немец паспеў яшчэ кальнуць Сцяпана ў пагу. Нямецкі штых як пож-сякач, востры з абодвух бакоў. І, халера на яго, быў, мусіць, іржавы, бо пага разбухла, як бярвяно, анямела,— і адрэзала вышэй калена. Засталася ад яе невялікая кукса.

Змазаўшы і сабраўшы затвор, паглядзелі, навёўшы на вокны, у ствол вінтоўкі. Спачатку глядзеў Піліп, пасля — Сцяпан. Ніякага бляску не было ў ім, у ствале. Цёмная поч.

— Дзе шомпал? — глядзеў на лаўку Сцяпан, праўляючы кавёлы, уздзетыя на левую руку.

Не было шомпала. Вінтоўка была старая, і хто ведае, куды мог падзецца шомпал ад яе. Ну, а чым ты пачысціш ствол, калі няма шомпала?

Адкрылі магазінную каробку. Доўга праціралі анучай спружыну, потым змазала алеем.

Змазаны затвор стаў хадзіць лягчэй.

— Кляпі,— сказаў Сцяпан Піліпу.

Піліп навёў рулю ў столь, націснуў на спускавы кручок, і баёк кляпнуў.

— Спружына яшчэ моцная. Важна, каб асечку не давала.

— Не павінна б. Я па гуку чую,— адказаў Сцяпану Піліп.

— Цёпла ў вас у хаце,— сказаў Сцяпан, зпяўшы з галавы зайцаву шанку і расплікаючы кажух. Заплі-

каўся ён не на проразкі. З аўчыны кравец адрэзаў вузкі пасак, пажом выскобліваў з яго воўну і рабіў з яго гузікі-булдавешачкі і петлі.

— Гэ, малое, таму і палім добра,— адказаў Піліп.

Аксеня зыбала калыску спачатку нагой, паціскаючы пачапку зверху ўніз, тады пачала ціскаць рукамі, узяўшыся за яе берагі. Важкалка ў гэты час — жэрдка бярозавая, закладзеная адным канцом пад падоўжную бэльку,— неміласэрна пішчэла, нібы прасілася, што ёй, сухой, вельмі цяжка адным бокам церціся аб столь, другім — аб бэльку. Нарэшце, бачачы, што дзіця чагосьці хоча, раскрыла вопішку і ўзяла яго па рукі. Цесна пераплеценае па белай палатнянай полцы поясам, яно і на руках плакала, выпучвалася жыватом і дрыгала нагамі, сціснутымі той жа полкай і тым жа поясам у кучу. Тады маці павярнулася ад калыскі тварам да дашчатага памосту, на якім уночы спалі, і, палажыўшы дзіця на яго, распавіла. Яно закратала ручкамі, пожкамі і перастала плакаць.

Арына і меншыя хлопцы перайшлі да маці паназіраць за распавітай сястрой. О, у яе пожкі і ручкі як паперавязаныя ўпоперак нітачкамі — поўпенькія, гладзенькія. Вочкі светлыя, светлыя, блішчыць пешта ў іх, пераліваецца, як сонечныя зайчыкі. Яна ўжо гукае — гу, гу, гу. Раток бяззубы, але чысценькі, чысценькі, і дакрануцца да яго сваімі губамі — адно шчасце. І за вушка хочацца патрымацца — такое маленькае, кволенькае і цёпленькае.

— На,— сказаў бацька, устаўшы з услопчыка і аддаючы вінтоўку Масею.

Масей стаў пасярод хаты і пачаў думаць, пазіраючы ў падлогу. Куды лепш схаваць?

— На дварэ дзе-небудзь падтыкні,— здагадаўся бацька, аб чым думае сын.

— Патронаў шмат далі? — спытаў Сцяпан.

— Чатыры абоімы.

Ён узяў з лаўкі шэрую, яшчэ амаль новую сваю світку і палез рукой у правую кішэню, каб паказаць Сцяпану патроны.

Сцяпан узяў у рукі адну абоіму і, пакручваючы галавой управа і ўлева, агледзеў яе. Пяць жоўценькіх з вострымі кулямі шчыльна сядзелі адзін каля аднаго ў бляшаным рыштку. Ён, Сцяпан, вызваліў адзін з іх, паглядзеў у капсуль і назад заправіў, аб-

ціспуўшы вакол яго вусікі, якія не давалі патронам раз'ехацца з абоўмы ў бакі.

— Патроны добрыя, новыя,— заключыў Сцяпан.

— Дай, Арына, у пячурцы ў вузельчыку парахню,— сказала Аксея, аглядаючы ў дзіцяці складкі ў пахвінах.— Папрэла ў яе тут, яна і плача. У-у, маленькая, балючанька табе. Бедная, аж калоціцца,— гаварыла маці, выціраючы рогам полкі папрэласці па дзіцячай скуры паміж ножкамі і жыватком.

Сухой парахнёй перасыпалі дзіцяці сцягенцы і далі пагуляць ёй распавітай. Яна кратала поўненькімі ручкамі і ножкамі, гугукала ратком, уставіўшыся вочкамі ў столь, пібы бачачы там для сябе нешта вельмі цікавае. На ёй была адна, з белага крамнага палатна сарочачка.

Цяпер ужо ўся сям'я перанесла сваю ўвагу на малое. Нават Сцяпан, сусед, і той разы са два зыбнуўся па кавёлах, ад лаўкі, на якой дасюль сядзеў, і пачаў глядзець на дзіця, якому так рады былі ўсе ў хаце. Меншыя пачыпалі цмокаць сваімі губамі, казытаць копчыкамі пальцаў ёй пуп, каб дзяўчышка перанесла сваю ўвагу на іх, адарваўшы свае вочкі ад столі, і яна пачынала вочкамі знаходзіць таго, каму было патрэбна, і нават усміхалася.

Сцяпан гладзіў правай рукой свой русы чуб, густы, як у хлопца, папраўляў туды-сюды русыя вусы і ўсміхаўся прыгожым белым тварам, быццам ніколі не бачыў малых дзяцей, хоць у самога было ўжо двое.

У хату вярнуўся Масей і далучыўся да агульнай людской пацехі з дзіцяці.

Урэшце яно зашчоўкала — сцюдзёна яму зрабілася.

Маці хуценька спавіла яго і па вачах усіх дала яму цыцку.

* * *

Арына ніяк не магла зразумець сястру, тым больш пагадзіцца з ёй. Столькі за сваё жыццё перажыць, перацярпець і раптам на старасці гадоў здурнець, набраць сабе абы-чаго ў галаву і надумацца ісці замуж. Свая хата, як мора, сын, цявестка, двое ўпукаў. Глядзі і пацяшайся. Ні табе клопатаў пра дровы, пра сена, не баліць галава, як гарод пасеяць, як яго выка-

паць. На работу не трэба снышацца, ніхто табой не панукае. Еш што хочаш, спі колькі ўлезе. Не даспіш уранні, удзель можна прылегчы. Калі ўжо так тлумпа з імі, дзяцей можна ў садзік вадзіць. Дзяўчыцы тры, хлопчыку чатыры — самыя садаўцы. Тады ты зусім будзеш царыца. Печ выпаліш, сям'ю пакорміш, свіпням чаго лінеш — і работа твая ранішняя ўся. Пявестка сама дзяцей у садзік завядзе, ідучы ў сваю бухгалтэрыю. Там жа побач: сад і каптора калгасная. Сып, праўда, аграном, ён рапей, чым пявестка, на работу бяжыць. Калі дык і з цёмным. Яйцо хай вып'е, малака вячэрняя з'есць. Нашча, надхлябіўшы дух, не трэба бегчы, бог ведае калі будзе той абед. А ўдзель... Што ўдзель! Улетку дзень — год. Граду прапалі. Бульбіну абматыч. Ідзі ў грыбы, у ягады. Спачатку — супіцы, тады паспеюць чарніцы. А пасля — маліны, бруспіцы. І ў багуны можна схадзіць, ягады салодкія, хоць пахнуць печым пезусімным. Э-э-э, а грыбы як пачнуцца! І смарчкі, і вушы, і лісічкі, і сыраежкі, і падасінавікі, і бабкі, і белыя грыбы (баравікі і лагавікі), і казлы, і свіпкі... Ды гэта ж толькі бяры, калі ахвота ёсць. На чорта тое ў такіх гадах замужжа? Маладыя ягляць замуж, дык яны маладыя. Яны не ведаюць, што такое замужжа, яны думаюць, што там мёд і рай, а не горкая рэдзька.

Хата Лідзіна стаяла ў добрым месцы, у капцы вёскі. Выгада для курыцы, клюй што хочаш і пясі яйкі, такі прастор. І качак можна трымаць, раўчак збоку цячэ і ўсё лета не перасыхае.

Сіла была, як будавалі яе. Свёкар, чатыры браты. Любое бярвяно гоц — і на сцяне. Лес выбіралі не маркоўнік нізіны, а баравіну, гоцкую, вынослівую, смала і стрыжань. Дзесяць метраў бярно, а яно аднолькавай таўшчыні як у камлі, так і ў верхнім адрэзе. Пераруб упускалі ў кашу, у вуглах такой сцяпы не будзе цягнуць холад. Праўда, зрублена хата на просты вугал, не на гладкі, але глянуць на яго любя — як па струне пастаўлены. Ды і не ў модзе быў тады гладкі вугал, не па густу быў ён тады нашым людзям.

Першая палавіна — шэсць на чатыры метры, другая, большая і «чыстая» — шэсць на шэсць. У першай печ, у другой — грубка-ляжанка. І, галоўнае, цёплая хата. Зімой у ёй — як у вуху. Вуць парубілі людзі пасля вайны хаты. Дык куды яны! І на пямец-

кі вугол, і высокія вокны, і столь пападшывалі, а жыць нельга — холад, хоць ваўкоў на такой хаце ганяй.

Праўда, дах быў пехіцавы. Не цёк яшчэ, але ведама — саламяны. Дзе палахмаціўся, дзе паплеціна была ўжо відаць — канцы саломы паадгнівалі. Сын, як стаў аграномам, накрыў шыфэрам. А сцены — сцены яшчэ пяцьдзесят гадоў будуць стаяць. Нават не пачарпелі, жоўтыя, як яйцо. Чарпее будыніна тады, калі лес дрэнь. У такой будыніне і шашаль, і грыб заводзяцца.

Сын са сваёй сям'ёй спіць у большай палавіне. Магла б там спаць і маці, месца б для яе ложка хапіла, але і спіць, і, можна сказаць, жыве ў першай палавіне. Ёй тут ямчэй, вальней. Яна раней устае, чым маладыя. Печ пачынае паліць, па ваду з вёдрамі да калодзежа ідзе. А бывае, што ўночы не спіцца ёй. Тады яна ўстае, каля акна пасядзіць, угледзіцца і ўслухаецца ў цёмную ноч. Папывуць думы пратое, што было і чаго ніколі ўжо не будзе. Думы розныя, адны — мутныя, пядобрыя, другія — святлейшыя, з імі можна было б і жыць. І пачне за голыя плечы браць холад (ведама, з-пад коўдры ды ў адной сарочцы без рукавоў, з голай шыяй), і яна палезе на печ. Чарэня цёплая, сядзі, падкінуўшы якую-небудзь лайніпу пад сябе, і думай.

«Дзе ж ты падзелася, жыццё? На якой жа дарожаньцы ты са мной размінулася? Сокал мой ясны, чаму ж ты быў такі пясмелепкі, як рахмапы каток? Можна б, я і не пайшла за свайго Сяргея? Можна б, бацька аддаў бы мяне за цябе? Ён быў добры, мой бацька. Добры! Пакрычаў бы, пагразіўся б і аддаў. Можна было б напрасіцца: татачка мой родненькі, не аддавай за нялюбага. Так і ў песні няецца. Сяргея во і няма, гадочка я з ім не пажыла, а ты жывы, і мы б жылі з табой. Бог забраў тваю жонку, майго — мужыка. І мы глядзім во адзін на аднаго здалёку, як дзеці, і гаруем. Ты адзін, і я адна. А ці ж верпуцца нашы гады?»

Ліду пачынаў браць жаль, пачынала ціснуць за горла крыўда, і яна тады плакала. Плакала адна, на печы, упоцёмку, выціраючы рукамі слёзы.

За сцяной спаў сын, спала пвестка, спалі ў сваіх загарадках-ложках унукі. Ім ані няма справы да та-

го, што на печы плача баба, яны яе не разумеюць і разумець не хочуць. Хто ж вінаваты ў такой скалечанай яе дарозе?

Да яе паступова вярталася мужнасць. Яна моцна выцірала далонямі рук усе-ўсе слёзы з твару, міргала ўпоцёмку вачыма, каб яны хутчэй высыхалі, і пачынала рабіцца злоснай і бязлітаснай. Бязлітаснай да сябе, да свайго лёсу і ў думках вымаўляла толькі адно, але страшнае, як вострая шабля, слова: «Вайна!» Колькі крыжоў, абеліскаў, колькі бязрукіх і бязногіх, глухіх і сляпых, удоў і ўдаўцоў, сірот, колькі заплаканых, быццам бяздзетных, бабулек, якія даўно забылі пра ўсе людскія дарогі, акрамя дарогі на могілкі!

Яна злазіла з печы, апраналася хутка і проста, як салдат, нічога ў вопратцы лішняга і непатрэбнага, што б замінала гаспадыні за кароткую раніцу выпаліць у печы і закругліць усю работу па гаспадарцы, і працавала. Працавала спорна, парадкам, калі работа за работу чапляецца ў прыгожы ланцужок, ані не бразгаючы ні посудам, ні вёдрамі, ні дзвярамі, перамяшчаючыся па падлозе без грукату, каб не будзіць дачасна сям'ю.

Што там гаварыць, ёй падабалася ўсё ў сваёй гаспадарцы. Двор шырокі і сухі, ніколі гразі не бывае ў ім. Наадварот, улетку ён увесь зарастае травой — мурагом, трыпутнікам, дзьмухаўцамі, паўз платы — мятай, чыстацелам. Пазней выскоквае дробная мядунка. Там-сям, паўз платы, з-пад якога-небудзь каменя, вытыркаецца і крапіва, але Ліда вырывае яе з коранем. На руку надзене брызентавую рукаўку, каб не апячы руку, і да крапівічкі парве.

А пуня. Пуня хоць куды. Вароты расчыняюцца на два бакі, высокія. Лёгка заходзіць задам машына або трактарны прычэп, калі гной вывозяць. У адной табале — сена, салома, у другой — карова, свінні, загародка для цяляці, калі гадуюць цяля. Бэлькі высока, ніколі рагамі карова не дастане, колькі б пі пастаяла гною.

Стопка з вялікім прыстопачнікам. У ім рыдлёўкі, капаніцы, кошыкі, запасныя вёдры, нават куфар, у якім Ліда везла, як ішла замуж, усю сваю вопратку і прыбіранне. Сын зрабіў у стопцы печ з комішам, і цяпер не трэба ўзімку пасіць у яе жар.

З двара вароты на агарод і вароты на вуліцу. У адны і ў другія машына ці трактар смела праязджаюць, нават не чыркаюць аб шулы.

Пад вокнамі ад вуліцы кветнічак, абгароджаны пафарбаваным штыкетнікам. У ім растуць толькі кветкі і пахучы бэз. Тут царства чмялёў і пчол і густы прыемны пах.

Канечне, Ліда прывыкла да сваёй сялібы, да ўсяго, што тут стаіць і расце, як прывыкае чалавек да сям'і, у якой жыве, калі б...

Вось і сёння прыйшла Арына, не паспела Ліда прыбраць са стала, за якім елі ўнукі.

Дзеці ўжо пайшлі гуляць на двор, на сонца, у сандаліках на босую ножку, у лёгкіх безрукавачках, а Арына сядзіць на крэсле педалька ад стала, паўз Лідзін ложка, заслапы капай у сінюю вялікую шашку, і нібы вывучае Лідзіну хуткасць у хадзе і рабоце і ўсю яе паставу. Ліда на дваццаць гадоў маладзейшая за сястру.

Так, Арыне няма ўжо чым выстаўляцца, калі пайшоў семдзсят шосты. Калісьці мажная і поўная, яна схуднела. На плячах вырас прыкметны горб. Ад работы, ад гора ці проста старасць косці пакрывіла? Таму і блузка на ёй — шэрага старэчага колеру — не ляжыць і не ўліваецца ў яе рукі і плечы, а вісіць. І вісіць пязграбна, нібы пад ёй не жаночыя грудзі, а нежывая крыжавіна. І шыі пяма. Станела, зморшчылася, як недаспелы вялы гурок. Твар сплюшчыўся, змарнеў, на складках і шчокі, і падбародак, а вочы пазападалі, звялі, і не ўбачыш, каб яны калі-небудзь свяціліся чалавечым святлом. Вось так: што ні гавары, а прыйшла да чалавека старасць.

А Ліда... Ліда во ходзіць па хаце перад ёй, перад сястрой, лёгкая і хуткая, ікры ног як палітыя, загарэлыя. Валасы ззаду на галаве закручаны ў куклу, і пад ёй ружовы грэбень. Калі паварочвае галаву да акна, у якое падае сонца, грэбень адлівае дзіўнымі ружовымі колерамі. Прыгожа! А шыя — як точаная. Шчокі — поўныя. Вочы жывыя, цікаўныя і хуткія. Гарэзлівыя! І, бач, што апранае, андарачок да калень, блузка без рукавоў і без каўняра. Грудзі напята пацесным бюстгальтарам. Не, не, Арына даўно ўжо не носіць ніякіх нагруднікаў. Няма ўжо чаго заціскаць імі.

Калі Ліда канчае прыбіраць са стала, сёстры ідуць у вялікую палавіну хаты. Ці парадак там ва ўсім і ці ўсё там на месцы.

Так, тут — парадак. Ложак сына з пявесткай пад капай у ружовыя кветкі, з падбітымі падушкамі ў белых навалках. Ложкі дзяцей. І ў іх маці, ідучы на работу, зрабіла што трэба. І радыёдынамік, і з шырокім і высокім экранам тэлевізар — пад вышыванымі пакідкамі. На белым абрусе стала — вузкая вазачка, а ў ёй — букет з рознакаляровых кветак. Ліда ўгледзелася ў вазу: пасак вады знізіўся.

— Глядзі, колькі за поч выпілі, — сказала яна Арыне і трымала ўказальны палец на паску, які паказваў узровень вады ў вазе.

— Квяты? — адказала сястра і дадала праз якую мінуту: — На чорта вы іх ставіце?

— Чаму? Мы ўсе любім кветкі. І я, і Пеця, і Ніна. І дзеці рады, калі прыносім букет.

— Во, як малыя. Ліда, Ліда, — ківала Арына галавой, — і табе квяты наўме? Няма ў цябе нічога ў душы? Забылася?

Арына цягнула свой глухі прытомлены голас, нібы спрабуючы пачаць пра вялікае людское гора песню.

— Пайду вады прынясу, — сказала Ліда і юркнула ў пярэдняю хату на ваду. Вярнуўшыся з белым кубачкам, яна даліла з яго вады ў вазу да самага верху. А запёсшы пазад, адкуль прынесла, кубачак, адказала сястры:

— Нічога я, сястра, не забылася. Што я — ужо такая дурная? Усе вы абы-што на мяне гаворыце. Во, вазьмі яго, угрызні. Палена, кардон, фарба!..

Ліда глянула на сцяну, дзе вісела яе пераробленая ў партрэт фатаграфія і партрэт мужа Сяргея.

— Аджывецца, можа, а? — перавяла яна свой погляд на сястру. — Каб я, можа, па-твойму, жывая ў ямку лягла? Наплакалася! Галава ад думоў трашчэла, і вочы на лоб лезлі. Нічога тут майго няма. Сынава. Усё яму пакіну і пайду. Хай самі сваё гора гаруюць. А мне хто памагаў яго гадаваць? Папрывыкалі ўсе, каб толькі па гатовым. А хто мне гатаваў гэтае гатовае? Забыліся, як я ў дровы ў лес сама ездзіла, і тапаром бухала, і касой махала, і бочкі з вадой на сабе ў калгасе вазіла? Беларучка я, па-твойму, во?

З двара вароты на агарод і вароты на вуліцу. У адны і ў другія машына ці трактар смела праязджаюць, нават не чыркаюць аб шулы.

Пад вокнамі ад вуліцы кветнічак, абгароджаны пафарбаваным штыкетнікам. У ім растуць толькі кветкі і пахучы бэз. Тут царства чмялёў і пчол і густы прыемны пах.

Канечне, Ліда прывыкла да сваёй сялібы, да ўсяго, што тут стаіць і расце, як прывыкае чалавек да сям'і, у якой жыве, калі б...

Вось і сёння прыйшла Арына, не паспела Ліда прыбраць са стала, за якім елі ўпукі.

Дзеці ўжо пайшлі гуляць на двор, на сонца, у сапдаліках на босую ножку, у лёгкіх безрукавачках, а Арына сядзіць на крэсле недалёка ад стала, паўз Лідзін ложкак, заслапы канай у сінюю вялікую шашку, і нібы вывучае Лідзіну хуткасць у хадзе і рабоце і ўсю яе паставу. Ліда на дваццаць гадоў маладзейшая за сястру.

Так, Арыне няма ўжо чым выстаўляцца, калі пайшоў семдзсят шосты. Калісьці мажная і поўная, яна схуднела. На плячах вырас прыкметны горб. Ад работы, ад гора ці проста старасць косці пакрывіла? Таму і блузка на ёй — шэрага старэчага колеру — не ляжыць і не ўліваецца ў яе рукі і плечы, а вісіць. І вісіць пязграбна, нібы пад ёй не жаночыя грудзі, а пежывая крыжавіна. І шыі няма. Станела, зморшчылася, як недаспелы вялы гурок. Твар сплюшчыўся, змарнеў, на складках і шчокі, і падбародак, а вочы пазападалі, звялі, і не ўбачыш, каб яны калі-небудзь свяціліся чалавечым святлом. Вось так: што ні гавары, а прыйшла да чалавека старасць.

А Ліда... Ліда во ходзіць па хаце перад ёй, перад сястрой, лёгкая і хуткая, ікры ног як палітыя, загарэлыя. Валасы ззаду на галаве закручаны ў куклу, і пад ёй ружовы грэбець. Калі паварочвае галаву да акна, у якое падае сонца, грэбець адлівае дзіўнымі ружовымі колерамі. Прыгожа! А шыя — як точаная. Шчокі — поўныя. Вочы жывыя, цікаўныя і хуткія. Гарэзлівыя! І, бач, што апранае, андарачок да калень, блузка без рукавоў і без каўняра. Грудзі напята над цесным бюстгальтарам. Не, не, Арына даўно ўжо не посіць ніякіх нагруднікаў. Няма ўжо чаго заціскаць імі.

Зразумела Арына гэты яе топ ці не зразумела? Чаму, пешта, мусіць, зразумела.

— Колькі ў цябе?

— Каго?

— Старых.

— А-а-а, курэй,— зразумела Ліда.— Дванаццаць.

— То і хопіць. Яны ж у цябе не надта і старыя. Нясуцца яшчэ, кажу?

— А кожны дзень па яечку. Як бульбы яец. Есці не хочацца. Мы і не з'ядаем іх. Дзеці бульбіну лепш хапаюць, чым яйцо. І абвару, і на скавараду разаб'ю — не глядзяць. Я тады манкі па малацэ звару і туды яечка адно, другое ўваб'ю. З'ядуць.

— Сыпіш што-небудзь ім?

— Сыплю. Круп не ядуць. А ячмень увесь паклююць. І крупы ж ячменныя.

— Не,— растлумачыла Арына.— Ячмень ім смачней, дарма, што крупы ячменныя.

— Ды выгода ў нас ім. Такі выгап! Дзе казяўка, дзе чарвяк. Траву клююць.

Арына пайшла дамоў.

Памірыліся яны ці не памірыліся? Калі глядзець збоку, быццам памірыліся. А ў душы? У душу другога чалавека не залезеш.

Арына разважала сама з сабой: «Што там дзівіцца, бацьку яна не помніць. Ёй году не было, калі палякі забілі яго. А калі не помніць, то і не так шкода, як мне. Ёй ужо лягчэй, чым мне. І не помніць брата Івана. Ён быў яшчэ малады, яго б не ўзялі ў армію, але як прыйшлі ў вёску чырвопаармейцы, сказаў: «Пайду», і яго ўзялі. Шмат хто пайшоў з чырвопаармейцамі добраахвотна. Масей пайшоў са сваёй вінтоўкай. Усе партызаны пайшлі са сваімі вінтоўкамі. Максім, іх камандзір (ён не быў тады яшчэ Арыніным мужам, а толькі часамі заглядаўся на яе, даючы ёй знак, што яна яму надабаецца), дык пайшоў са сваёй вінтоўкай, шабляй пры боку і гранатай на поясе. Потым, як разбілі палякаў і скончылася вайна, Максім з Масеем вярнуліся дамоў, ужо ў армейскай вопратцы, а Іван не вярнуўся. Капечне, Ліда не помніць ні брата, ні бацьку, і ў яе няма да іх таго шкадавання, якое бывае ў чалавека, які ведае тых, што загінулі».

Двор у Арыпы быў не такі травяністы, як у Ліды. Ладны, але не травяністы. Квактуха драла сваімі кіпцямі зямлю, водзячы за сабой плойму жывых камячкоў, а яны, мала чаго знаходзячы ў ёй, усё роўна ціўкалі на ўсе свае дваццаць галасоў, патрабуючы яды і яды. «Каб двор быў травяністы, як у Ліды,— думала Арыпа,— то і курапятам было б больш спажывы. Казяўку б якую знайшлі, чарвяка. Мошку. А на такім упліндраваным лабяку дзе схавацца ці казяўцы, ці чарвяку? Ды і траву самую яны б шчыпалі. Шчыплюць зялёную траву і качаняты, і кураняты. Трэба ім яна». І што за куры цяпер такія дурныя пайшлі? Даўней, бывала, заквокча курыца, дык логам будзе ляжаць на гняздзе, крукам яе адтуль не сцягнуць. Колькі ні падлажы яек, дык з кожнага кураня выведзецца. І не затопча ні аднаго. А гэта чорт яго ведае, што за куры пайшлі. Пасядзіць суткі, а тады зляціць з яек і вяртацца на іх не хоча. Гэтую рэштатам накрывала, пасцілкай. От і заморкі таму, і баўтуны. Ладзіла ёй, каршуковаму пер'ю, каб хоць двойку вывела ды было к чаму падпусціць інкубатарак. Падпусцілі — прыняла, як сваіх, і водзіць.

Арыпа пайшла ў сепцы, зачарпнула з дзежачкі ў бляшанку пшана і панесла пад павець, дзе стаяла скаварада з вадой. «Пылі-пылі-пылі!» — паклікала яна куранят, пасыпаючы па зямлі дробныя крупы. «Квок-квок-квок»,— вяла іх за сабой дзяцівадка, разумеючы, што будзе ім яда.

Кураняты напераханкі дзяўблі маленькімі жоўтымі дзюбкамі ядрапае пшано, а Арыпа пералічыла іх усіх у гэты час. Усе, пакуль што ні адно не ссорылася. Накляваўшыся, не менш дружна пілі са скаварады ваду, смешна задзіраючы ўгору раткі, зяўкаючы імі, каб вада хутчэй кацілася па горлачках.

«Цяпер не тое. Усё не так. І куры, і людзі не тыя пайшлі. Бач, маладзейшая, і ў яе ўжо не тое ў галаве».

Арыне ўспомнілася, як першы раз былі ў іх у хаце пашы салдаты. На вуліцы каля платоў стаялі папрывязаныя коні з сёдламі. Хвасты ў іх былі кароценька і роўненька паабразаныя, грывы стрыжаныя.

Яна ўскочыла ў хату, а за сталом сядзяць салдаты і ядуць. Пахла печаным салам, белай квашанай капустай і кіслымі гуркамі. Чорныя, з доўгай воўнай і чырвонымі, як полымя, вярхамі, шапкі, ляжалі на лаўцы. Каля парога, прыслоеныя да сцяны, стаялі вінтоўкі. Арына туды-сюды і не ведала, што рабіць перад такімі чужымі людзьмі. Нават не сказала нічога на прывітанне. Села побач з маткай на палок і пачала хавацца за калыску.

Тады адзіп з іх запытаў у маці:

— Гэта Арына?

— Арына,— адказала маці.

— Ого, якая ўжо,— заключыў ён.

— Не хвайся. Гэта Паўла нашага з Калінаўкі Ягор. Брат твой дваюрадны,— растлумачыла маці.

Усе салдаты пачалі ўглядацца ў Ягора.

— Не бойся. Свае мы,— сказаў да Арыны Ягор.

Арына адсунулася з-за калыскі ад маці. Салдаты перавялі свае позіркы на Арыну. Яна чамусьці не бачыла, хто з салдатаў які, ніводнага не запомніла ў твар, у сваёй аднамаснай вопратцы яны здаліся ёй аднолькавымі. Ягора запомніла. Чамравыя валасы, невялікія вушы, кругленькі нос, сам драбнатвары, але не худы.

Такім і цяпер ён стаіць у яе перад вачыма. Дзе ён потым падзеўся, Арына не ведае.

Неўзабаве ў хату ўвайшоў Максім. Ён быў у доўгім бякешы з перарэзам у таліі, з шабляй пры боку. Сказаўшы «добры дзень», сеў на лаўку і, не здымаючы шапкі, гаварыў і жартаваў толькі з салдатамі. На Арыну нават не глянуў, быццам і не было яе не толькі ў хаце, але і на свеце.

Пасля ўжо, як салдаты паехалі з вёскі, Арына пачула, што сярод іх быў сам Маркатанаў. Каторы з іх? Так і да гэтага часу не адказала б. Мусіць, той, што сядзеў з канца стала, што ідзе на покут. Ён быў, здаецца, ледзь-ледзь старэйшы за астатніх, шырэйшы ў плячах, і вочы ў яго былі не такія гарэзлівыя, як у тых другіх. На яе, Арыну, ён глянуў адзіп раз, уважліва і шільна, і больш не глядзеў. З-за стала ўстаў першы. Першы падзяваў на галаву сваю чырванавярхую шапку. З хаты выходзіў апошнім. Так трэба было? Таму, што камандзір?

Назаўтра пасля паўдня бацька пераабуўся, пад-

вярцеўшы пад ануцы сухія і лепшыя суконкі, і пайшоў кудысьці. І аж дзве ночы не было яго дома. Куды пайшоў, у хаце не гаварылі. Маці непакоілася, усё неяк трывожна глядзела ў вокны, калі хто ішоў па вуліцы, тым больш у двор. Ліда хужэй спала гэтыя ночы, маці на яе сердзілася і, узяўшыся абедзвіома рукамі за пачапкі, пачынала моцна гоўтаць калыску. Лідзе ад страху займала дух, і яна сціхала.

Пазней Арыша ўведала, што бацька спачатку ішоў у Раўкі, адтуль з Захар'ем у Парэчча, дзе ў Захар'і пехта быў з радні. Выведаўшы тое-сёе, што трэба было Маркатапаву і што можна было выведаць, яны вярталіся назад. Так пекалькі разоў бацька знікаў з дому на два-тры дні.

Потым зніклі кудысьці з вёскі ўсе партызаны. І Максім, і Масей. Куды? Ніхто нічога не ведаў. Зноў маці непакоілася. Зноў дрэнна спала Ліда, і маці сердавала на яе і калыхала яе не так, як трэба калыхаць дзяцей.

О, колькі было радасці, калі салдаты і партызаны, сабраўшыся разам, наладзілі палякам, якія ехалі на вёску Брадзец, засаду і піводны з іх не вярнуўся назад за Бярозу! Перабілі, пералавілі іх нашы.

А аднойчы бацька пайшоў і не вярнуўся. Захар'я расказаў, як і што здарылася.

Яны ішлі па вуліцы. Бацька ўперадзе, а Захар'я пазіркам за ім. Не так далёка, але каб не побачкі. Навошта трапляць дваім у адну і тую ж пастку?

Так і атрымалася. Была б пастка на дваіх, калі б Захар'я не адстаў ад Піліпа і не звярнуў потым на другі бок вуліцы і не пайшоў зусім не туды, куды яны ішлі з Піліпам.

Праўда, Захар'я не быў упэўнены, ці ведае яго Стась. Захар'я-то Стася ведае і адразу пазнаў белы мурлаты яго твар, вочы, як у быка, павыкаце, прыгорбленую цяжкаватую яго хаду, хоць быў ён ужо, Стась, у нейкім жаўтаватым шынялі, у шапцы-чатырохвугольцы, уздзетай на вязаны чахол, які закрываў вушы і шыю, ад чаго галава яго, і так вялікая, здавалася яшчэ большай. О, такога пазнаеш! На плячы ў яго была вінтоўка.

Захар'ю адразу аж закалаціла, як толькі ён пазнаў у невялікай групе легіянераў, у іх жа форме, сышка Хващыцкага. Незразумела было адно: калі

і як папаў ён сюды, у легіянеры? Улетку ён быў дома, у Жабіках. Захар'я бачыў, як яны перад самым спасам, а потым і па спаса ехалі цераз Раўкі на сваім вязным, у сівыя яблыкі жарабку з Парэчча, паляскваючы драбінкай на жалезным ходзе. Білы ў драбінцы былі выгінастыя, ззаду і ў перадку былі такія ж, як і драбінка, з вузенькіх лёстак застаўкі. Сын і бацька сядзелі побач, апранутыя па-святочнаму, у камізэлькі і чорныя камзолы з варсістымі атласнымі каўпярамі. Сядзенне было высокае, засланае печым рудым і мяккім. Жарабок быў зацугляны, увесь час стрыг доўгімі вушамі, спрабуючы глянуць па бакі. На раменнай аброці з бліскучымі бляшкамі нашыты былі круглыя скураныя, амаль у далонь велічынёй накладкі, каб конь па баках нічога не бачыў і не палохаўся.

О-о-о, ён тут! Тут ён, гад, затлусцелы драпежнік. А злы! Злы! Відаць, што злы. Так яму і хочацца шматагнуць каго-небудзь сваімі звярынымі зубамі. Бач, як накінуўся на Піліпа. Пазнаў? Пазнаў! Чаму не пазнае. З адной вёскі людзі. Другі б захінуў свайго, памог бы яму, а гэта — павялі. Павялі Піліпа, хоць ён, бедны, спрабаваў пешта гаварыць і разводзіць туды-сюды рукамі. Хаця б як выкруціўся. Хто яго ведае. Дамаўляліся сказаць, калі што якое: «Солі прыйшлі».

Солі ў тых часы, тут, на гэты бок Бярозы, не было. Людзі даставалі яе проста ў вузельчыках. Па той, у Парэччы, была.

Захар'я даў знаць свайму знаёмаму, што Піліпа сярод вуліцы забралі, а сам пайшоў, заскочыўшы ў Раўках да жонкі паказацца, што жывы, у Жабікі. А раптам можна Піліпу чым-небудзь дапамагчы?

Пайшлі да Хвашчынскага. Усё-ткі сын яго там, а ён, бацька, тут, трэба падумаць і аб сваёй галаве, калі часамі з Піліпам здарыцца што-небудзь нядобрае. Можа... Ён жа солі хадзіў, не чаго-небудзь за тую Бярозу. Вуць людзі вазамі возяць з-за ракі тую соль, упочы недзе пераязджаючы раку. А гэта з торбачкай у кішэні пайшоў чалавек.

Хадзіў Максімаў бацька Рыгор. Чалавек ён быў адкрыты і заўсёды гаварыў тое, што думаў, заключаючы сваю гаворку адным словам: «шабаш». «Твой сын у Парэччы арыштаваў па вуліцы нашага Піліпа.

Дык трэба, каб як-небудзь яго вызваліць. Вот і ўсё, чаго я прыйшоў. Шабаш!»

Хвашчынскі спачатку разгубіўся, як пачуў, што яго сына Стася бачылі ў Парэччы ў легіянерах, апусціўся на кушэтку, якая стаяла ў прыраўнянай палавіне яго вялікай хаты, і пачаў выціраць узмакрэлы і збялены раптам лоб. З вялікай палавіны хаты выйшла жонка, невялікая дачка, пазіраючы то на бацьку, то на Рыгора, які стаяў у парозе з якойсьці скамечанай у рудэ шапкай, у світцы, у лапцях.

Нарэшце мазгі ў Хвашчынскага запрацавалі, калі ён убачыў перад сабой жонку і шасцігадовую дачку, і ён пачаў, не без логікі, выкручвацца перад Рыгорам, добра разумеючы, чым гэта ўсё пахне — і тое, што сын у легіянерах, і тым больш што яны, па нейкіх меркаваннях сына, арыштавалі Піліпа.

— Чалавек, жагнайся: што гэта ты мувіш? Няма майго сына дома. Улетку яшчэ паехаў да дэтка ў Койданава, і няма. Каб не гэтая во мітрэнга, калі б было ціха, чаго б яму там сядзець? А так вярнуцца, мусіць, не можа. Мы і самі думаем: жывы ён ці, можа, дзе і нежывы ўжо?

— Хітруеш, Болюсь. На спаса вы з ім ехалі ў Парэчча. Вярнуліся, бо там былі ўжо палякі. Шабаш! У Парэччы ваш Стась, у легіянерах. Учора яго там бачылі, і ён выдаў там Піліпа. Кажу, шабаш. Піліпу будзе, і вам тады будзе. Ідзіце і вызваляйце. Хочаш ты, Болюсь, ідзі, а хоча — яна хай ідзе.— Рыгор паказаў рухам барады на жонку.— Там ваш сын, і ён угадае вас, як угадаў Піліпа. Кажу, шабаш. Гамонкі іпшай не можа быць.

— Бачылі. Хто ж гэта такі мог яго там бачыць?

— Дулю ўведаеш, хто яго там бачыў. Бачылі. Шабаш!

— Прэнтка ты пужаеш, Рыгор. Шабаш ды шабаш. Яшчэ невядома, чый верх будзе. Твой корань тут, у Жабіках, і мой тут. Нашы дзеці... Трасцу іх разбярэш цяпер. Твой Максім во ходзіць абчапаны гэтым самым. Майго, можа, білізавалі там, у Койданаве?

— То вызваляйце ідзіце Піліпа. Бо не даруем. Шабаш!

Рыгор грукнуў злосна цяжкімі, абшытымі ў елачку дзвярыма і пайшоў.

Піліпа не выпусцілі. Ясна было адно: забілі. Але

калі і як забілі, у Жабіках ніхто не ведаў. Казалі, можа б, яму пічога і не было, калі б не Стась. Стась баяўся, каб ён не расказаў у Жабіках, што ён, Стась, у легіянерах. Ды і не затрымалі б Піліпа, калі б не Стась. Хто ведаў, што ён не па гэты бок ракі, дзе гаспадарылі палякі?

Хвашчынскага забіралі чырвонаармейцы, вазілі ў штаб, да самога Маркатанава.

Што бацька! Бацька, можа, і не вінаваты, што сын падаўся ў чужую армію — у белякі. Бываюць такія выпадкі, што родныя браты ў розных арміях. Або: бацька тут, а сын там. Маркатанаў сказаў: пакуль што не чапаць Хвашчынскага. І яго не чапалі.

Як не чапалі? Пакуль што. А потым, як пачалася калектывізацыя, выслалі як кулака. І жонку, і дачку — усіх разам. Стась так і не вярнуўся ў Жабікі. Дзе ён вернецца! Яму б была не проста высылка з бацькам. Ён пайшоў бы цераз суд.

Арына села пад павеццю на калодачку, якая стаяла там, каб перасеч калі на ёй што, і задумалася. Што кураняты! Наеліся, напіліся — хай бегаюць па двары, хай ціўкаюць. Зноў шкода зрабілася бацькі, як і заўсёды, калі ўспамінаўся з якога-небудзь выпадку. Ліда не помніць яго, канечне, ёй і лягчэй.

У святыя дні, калі стол засцілалі белым абрусам, бацька садзіўся за яго, разгортваў перад сабой маленькі, у чорным пераплёце малітвеннік і ўголос чытаў. Спачатку ціха чытаў, не смяшчыючыся і не окаяючы, як бы набіраючы ў голасе сілу і разгон. А тады пачынаў расцягваць словы, доўга і высока цягнуць асобныя іх гукі, пакшталт: і-і-і пры-ы-ы-ы-дзе-э-э-э! Ён сам сябе патхняў сваім голасам, верачы ў сваю малітву, і як бы бачыў педзе ўдалечыні, хто павішч быў прыйсці і дапамагчы, сказаўшы ўсяму народу праўду. У хаце рабілася ціха, і жонка, і сыны, і Арына не перашкаджалі бацьку чытаць, добра разумеючы, што ён не моліцца. Моляцца не так, не! Нешта шэпчуць сабе пад нос і хрысцяцца. І ў кут па абразы не глядзеў. Чытанне ў бацькі было нечым іншым, чым звычайнае маленне.

«О божа мой, павошта ж тады жыць, калі і бацькі даўно няма, і мацеры няма, і браты: Масей, Іван, Якаў, Андрэй — усе, усе загінулі. Чаму чалавечас сэрца не разрываецца ад такога вялікага гора? Як

трывае яно?» — думала Арына, седзячы ў цяньку над павеццю на калодачцы.

«Забылася пра ўсё і пра ўсіх. Няма ёй ніякага гора ні за сваіх, ні за чужых,— пайшлі думкі пра сястру Ліду.— Яна клапаціцца толькі пра сябе. Пра сваё цела думае. Ох-хо-хо! Бываюць жа такія людзі. От і сястра. Аднога бацькі і адной мацеры, а як не свае, не адной крыві. Колькі вась жыву без мужыка, а каб на мужчыну падумала? У сне не было. А гэта — давай ёй замуж. Калі ўжо? Чаго? Ці табе з сынам не жыццё? Як бог, той сын. Адно любаванне, а не чалавек. Не нап'ецца, брыдкага слова нікому не скажа».

І тут Арына ўспомніла свайго сына, Валодзю, меншага ў сям'і, які рос без бацькі і з якім жыццё накінавала ёй дажываць свой век.

«Валодзя, Валодзя, а я ж рыхтавалася жаніць цябе, гуляць тваё вяселле, гадаваць тваіх дзетак. А падняла цябе ў паветра разам з трактарам нямецкая міна, якімі так густа была засеяна паша гаротная зямелька. І справілі табе хаўтуры, хоць дваццаць год прайшло ўжо было пасля вайны і ніхто не думаў, што будуць гінуць ад яе начыння нашы не вінаватыя ці ў чым дзеткі».

Арына сядзела пад павеццю, аблокціўшыся на худыя калені рукамі, і плакала. Плакала як заўсёды, калі ўспамінаўся сын, а тады, за ім (іменна за ім, а не перад ім) муж Максім, расстраляны сярод белага дня, пасярод вёскі, на вачах усіх яе жыхароў, сагнаных з усіх хат паліцыяй спецыяльна паглядзець, як нямецкая ўлада будзе распраўляцца з камуністамі і партызанамі. Расстрэльваў яго сам пачальнік паліцыі, у нямецкай форме, у іх пагонах, у іх шапцы з высокім стаячым верхам, на ім — арол з распасцёртымі крыламі, які, здаецца, так і кінецца на цябе, каб учапіцца кіпцюрамі і дзяўбці, дзяўбці сваёй крывой дзюбай у цемя. Гэтага не забыць, гэтага не выплакаць. Слёзы былі цяжкімі, ішлі аднекуль з глыбіні, ціснулі на галаву, на грудзі, на сэрца, засцілаліся туманом вочы і ані, ані не хацелася глядзець на сонца. А гэтым пачальнікам паліцыі быў Стась. Адразу сэрцы ў людзей пасціскаліся.

Заціўкалі каля ног курапяты і пачалі тыкаць малельскімі дзюбачкамі ў босыя ногі Арыны. «Зноў есці захацелі», — падумала яна.

Лета ў той год было спякотнае. Дажджоў ішло мала, здавалася — зусім не было іх, і ў паветры стаяў пыл, пахла гарам. Падымалі гэты пыл салдацкія абозы, кавалерыя, якая часта рухалася па ратуціцкай дарозе цераз Жабікі педзе ў бок Бярозы.

Хлапчукі-падлеткі прападалі каля гэтай дарогі, Арышны меншыя браты Якаў і Андрэй — таксама. Якія крыжастыя ў кавалерыстаў коні! А як высока пясучь галовы! А якія доўгія пікі ў коннікаў! А якія блішчастыя трубы ў духавых музыкаў! І як яны прыгожа іграюць! Сабе хочацца ісці пад іхнюю музыку. З імі, за імі ўслед. Адзін б'е калатушкай у вялікі барабан, які нясе перад сабой на пузе. Другі бразгае вялікай меднай талеркай аб талерку. Трубы бываюць пакручастыя тоўстыя, цераз плечы, і маленькія.

Аркестры былі не толькі ў пяхоты, а і ў кавалерыі. Было дзіўна, як музыканты не зваляцца са сваімі вялікімі трубамаі, барабанам, талеркамаі з коней, якімі яны ў гэты час, калі ігралі, зусім не кіравалі і самі ні за што не трымаліся.

А іншы кавалерыст, таксама не кіруючы канём і ні за што не трымаючыся, так іграе на гармоніку — не паслухацца. А мяхі ў гармоніку, калі расцягваюцца, як пярэсты мак на градзе, такія прыгожыя.

У абозах вазы былі поўныя, цяжкія. Коні ўпіраліся ў зямлю нагамі, натужваліся, выгінаючы свае спіны. Асабліва на пяску. Везлі гарматы, кулямёты, патроны ў цыпкавых скрынках, запасныя вінтоўкі і ўсё, усё, што трэба было ў арміі.

Некаторыя часці спыняліся ў Жабіках і стаялі дзень, два, а то і больш. Байцы размяшчаліся на хатах, заганяючы ў двары вазы. Коні пасвіліся на сенажаці, якую раней касілі і на якую вяскоўцы не пускалі ў гэты час сваю жывёлу. На выгане, проста на вуліцы дымілі, як піпкі, кухні, у якіх варылі байцам яду.

Адзін абоз быў дзіўны. Везлі шмат вялікіх, дном угору лодак. Казалі, гэта пантоны. На іх будуць ладзіць мост цераз Бярозу. Паптопны мост.

Было ясна — рыхтуецца наступленне на палякаў, пераход цераз раку на той бок.

У Раўках на ўзлессі стаяла батарэя, час ад часу

пускаючы снарады туды, за раку, прыстрэльваючыся. Недалёка ад батарэі быў падняты высока ў паветра дзіўны шар. У ім сядзеў чалавек і добра бачыў цераз палі і лясы, куды лажацца выпушчаныя снарады. Шар гэты быў відаць пават з Жабікаў.

У гэтым абозе, які вёз паптопы, быў, цягнучы адну запрэжку, вярблюд. Шыя выгінастая, як у гусі. Гарбаты, касматы, зусім не такая поўсць, як у каня або каровы. Ваду піў як не ў сябе — вельмі шмат. Дзівіцца збеглася шмат людзей. Дзеці — усе, з усяго вёскі.

На тычках па полю, на платах, па вуглах хат пайшлі тэлефоны. На вазах у абозе ляжалі катушкі запаснога тэлефоннага кабелю.

Ні Андрэй, ні Якаў, здавалася б — большы на два гады за Андрэя, не хацелі гуляць з Лідай. А ёй, Арыне, і мацеры не было часу. Хата засталася без мужчын. Араць, скародзіць трэба было самім жанчынам, хоць яны не рабілі раней гэтую работу, лічылася яна спроку веку мужчынскай. Сусед Сцяпан памагаў, але чым, калі сам бязногі, і запрог у сваю мужчынскую работу жонку? Ну, гуж у хамуце падцягне, ато су да аглоблі прыладзіць, калі адарвецца, пакажа, раскажа. Усё! Праўда, косы кляпаў, калі пачаўся сенакос. Ды і гэта нешта значыла, бо што — што, а сама жанчына касу не павядзе.

«Нагараваліся», — успамінае Арына.

Нагараваліся, ды хоць страх прайшоў. Ноч не спала ні маці, ні яна, Арына, калі пачалася страляніна ў тым баку, дзе было Парэчча і рака Бяроза. Маці малілася і ўсё часцей мінуты выходзіла на двор. А Ліда — дзіўна! — спала як забітая, нібы разумела, што цяпер ужо можна спаць колькі хочаш і не трэба нікога баяцца.

Пазаўтра ўранні толькі можна было і пачуць радаснае з вуснаў у вусны:

— Пагналі!

— А як жа: пагналі!

— А што ж яны думалі: векаваць тут на пашайшы?

Цяпер ужо чырвопаармейцы, якія ехалі па дарозе з Ратуціч, не спыняліся стаяць у Жабіках. Ім не было часу. Яны спяшаліся за Бярозу, куды найшоў увесь, такі мнагалікі наш фронт.

Хлопцы-падлеткі хадзілі па тых месцах, дзе спыняліся байцы, як тручанья, нібы згубілі нешта вельмі каштоўнае і так ім патрэбнае і ніяк не маглі знайсці. Ці дзе якая паперына, ці кардонны пусты пачак ад патронаў, кінутая бляшанка з-пад кансерваў, з якой так прыемна пахла, прабіты чымсьці салдацкі, з плоскім бокам кацельчык — усё іх цікавіла, усё яны падымалі, разглядалі і неслі дамоў.

Якаў прынёс, памятае Арына, ладны змотак тэлефонага кабелю. Маці была аж спалохалася.

— Дзе ўзяў? Можна, украў дзе? Няможна! Гэта салдацкае, — крычала яна, пакуль сусед, бязногі Сцяпан, не растлумачыў ёй:

— Не бойцеся, нічога яму за гэта не будзе. Спашаліся сувязісты, здымаючы тэлефон, кінулі. Проста забыліся і не заўважылі. Ім можна, заместа віткі, плот гарадзіць. Нацягнуць дзе-небудзь можна. Ён моцны.

І маці супакоілася.

Схадзілі хлопцы ў Раўкі, дзе стаяла батарэя. Адтуль яны папрышосілі пустыя спарадныя гільзы, бліскучыя, медныя, вельмі гладкія і прывабныя для вока. З гільз пахла не так, як з кансервавых бляшанак. З іх пахла згарэлым порахам. Тым не менш іх вышароўвалі, вымывалі ўсярэдзіне і з цягам часу што-небудзь сыпалі як у посуд, а яшчэ пазней з малых гільз выраблялі конаўкі. О, конаўкі выходзілі хоць куды, бо не ржавелі і не біліся, як біліся гліняныя кубкі і якіх было не набрацца.

Праз дзень вярнуўся дамоў Саўка Іванаў. Ён быў у рудых салдацкіх штанах, у салдацкай сарочцы, але без вінтоўкі і босы. Рука яго была забінтавана і падвязана цераз шыю, каб не вісела ўніз і не гэтак балела. За плячыма — не бог ведае чым напхапы салдацкі мяшчак. Арына сама бачыла, як ён ішоў па вуліцы, стрыжаны і босы.

Увечары ён наказаў Арыне, каб яна прыйшла да яго. Яна пайшла.

У хаце была маці, жоўка і малая дачушка, якая толькі што пачала хадзіць. Саўка ляжаў на палку на сепніку і з падушкай пад галавой. На твары яго была якаясь цёмная пямогласць. Але ён усміхнуўся Арыне і сказаў жоўцы, каб тая падала рэчавы яго мяшок.

— Развяжы,— сказаў ён жопцы, калі тая падала (мяшок ляжаў па паліцы).

Жонка развязала.

— Дастань.

Жонка дастала з мяшка ні ў што не загорнутую, а проста складзеную хустку.

Арына сумелася і не ведала, браць ці не браць, не разумеючы, што гэта і навошта.

— Бяры. Табе гэта ад Максіма. Мы былі з ім у адным зводзі. Ён той гранатай, што з дому панёс, зняў кулямёт, а ў мяшку ў кулямётчыка была гэтая хустка.

Арына ўся пачырванела. Як гэта: яна толькі дзяўчына, а ён — хлопец і перасылае цераз людзей ёй падарунак? Што могуць падумаць пра яе людзі?

— Ён не ранены? — чамусьці запытала яна, каб не надта выдаваць сваю збянтэжанасць.

— Не, не ранены.

— А паляка таго ён забіў?

— Вядома, забіў. Граната рвецца ва ўсе бакі. Забіў.

— А цябе як раніла?

— Як раніла? Я і сам не ведаю, як мяне раніла. Як трымаўся гэтай, левай рукой, за вінтоўку, так і лізапула яна мяне ў руку. Чую, горача зрабілася маёй ружэ і, бачу, кроў.

— Цябе адпусцілі?

— Рана, кажучь, невялікая, ідзі дамоў, пакуль напавішся. Мы былі пад Брадцом. Там цераз рэчку перапраўляліся. Я і пайшоў. Чаравікі аддаў нейкаму повенькаму. І шапку сваю на галаву яму надзеў, каб відаць было, што салдат. Шапка — з зоркай.

— А Масея нашага не бачыў?

— Не.

— І Івана не бачыў?

— Іх не было ў нашай роце. А там, ведаеш, колькі салдат! І роты, і батальёны, і палкі. У адной толькі роце дык і зводы, і аддзяленні. Не бачыў. З Максімам мы былі разам.

Арына хацела папытаць хоць што-небудзь пра бацьку — не папытала. Дзе ён што ўведаў, Саўка! Ён быў вунь дзе! Вёрст за дзесяць-пятнаццаць ад Парэчча ўніз па рацэ. А бацьку забілі, вядома, у Парэччы. Можна, хто з парэчанскіх тое-сёе і ведае.

Саўка зморшчыўся і павёў правай рукой па па-

сцілцы, якой быў накрыты яго жывот і погі. Рапечая рука была не накрытая, ляжала ўпоперак грудзей, падвязаная па шыі. Рудая салдацкая сарочка была па грудзях расшпілена.

— Баліць? — зашкадавала Саўку Арына.

— Не гэта, не, — крануў Саўка забінтаванай рукой.

Жонка тлумачыла:

— У яго жывот. На двор гапяе. Можна, вядро прынесці? — звярнулася яна да мужа.

— Сам схаджу, — і тут жа скінуў з сябе пасцілку, застаўшыся ў белых салдацкіх, ужо жаўтаватых ад запошанасці сподніках.

Арына адразу зразумела, што заставацца ёй тут надалей нельга.

— Пайду, — сказала яна, пават не падзякаваўшы Саўку і не пажадаўшы хутчэйшай папраўкі.

Толькі на вуліцы сцяміла, што ў левай руцэ ў яе Максімаў падарунак.

Хустка была вялікая, як мора, усыпаная сінімі, зялёнымі кветкамі, уся асветленая ружовым колерам зары, з мяккімі кутасамі-махрамі па берагах, шаліновая, як гаварылі ў Жабіках на такія шарсцяныя тонкія хусткі.

Маці, глянуўшы па хустку, не абрадавалася. Наадварот, у незразумелай для Арыны злосці сказала ёй:

— Дурная. Бацькі пяма, а яна рада. Ты ведасш, чыя яна? Можна, грабленая. Укруцішся, а ў цябе нехта з галавы яе здзярэ.

Арына адразу засмуцілася. Як мала трэба чалавеку, каб засмуціць яго! Варта не тое слова сказаць — і чалавек з капытоў збіты.

«Адкуль жа ў паляка магла быць гэтая хустка? — пачала разважаць Арына. — Ясна: грабленая. Не купляў жа ён яе. Праўда: і чаго я ўзрадавалася? Можна, Максім зусім яшчэ не прыйдзе з вайны. Куля, якая трапіла Саўку ў руку, магла трапіць у галаву або ў грудзі, і яго не было б. Наталля засталася б удавой, а дзіця — сіратой. Максім не жалезны. І не зачараваны, каб куля мінала яго. А бывае, вернецца і другую замуж возьме, не яе, Арыну. Мала што ён сказаў, як ішоў: «Глядзі: вярнуся жывым — нажэсімся». Хлопцы ўсе так гавораць, а тады бяруць

другіх. А хустку не ён грабіў. Паляк грабіў. Максім толькі адабраў яе ў паляка назад. І правільна. Ніякага тут страху няма. Мама тату шкадуе».

Папссла хустку ў сепцы і схавала ў мацерын кубел з адзежай глыбока, амаль на самае дно.

Тыдні праз два Саўка памёр. У яго быў крываваы панос, і ён не вытрымаў яго. Што ні з'есць, з жывата ішла рэзаная кроў, пібы куля прабіла яму не руку, а пешта ў жываце.

Наталля за дачку і на другі ж дзень пазаўсёды пакінула Іванаву хату, пібы Іван і яго хата былі віпаваты ў тым, што памёр Саўка і яна, маладая, аўдавала. Пайшла да свайго бацькі, дзе былі адны сёстры, аж, акрамя яе, чатыры, і зусім яшчэ малы брат Мікола.

Крываваым паносам пачалі хварэць не толькі ў Жабіках. Панос ахапіў увесь свет, і ніхто яго не лячыў, і ніхто не гаварыў і не думаў, адкуль ён і чаго. Асабліва касіў ён дзяцей. Гэта, казалі, таму, што дзеці елі ўсякае сыр'ё: яблыкі, боб, бручку, моркву, зялёны гарох, ягады. Кожны дзень у Жабіках былі хаўтуры. Кожны дзень званілі ў зван на могільках.

Якаў і Андрэй звяліся ў нітку і ледзь хадзілі. Якаў (ён вадзіў ужо ўдзень пасвіць каця) дык не мог роўна на каці сядзець. Паложа галаву на грэбень і едзе лежачы.

У Ліды і то жываток быў слабенькі, хоць яна, акрамя матчынага малака, нічога яшчэ не ела.

Аднойчы сустракае Болюсь Арыну і кажа:

— Я хачу, дзеўка, з табой пагаварыць.

— А што?

— Што? Хварэюць людзі, во што. А хварэюць таму, што няма чаго есці. У вас ё яшчэ які кулак мукі на зацірку ці, можа, ужо і мала?

Арына смыкнула плечукамі і не ведала, што сказаць Хвашчынскаму.

— Вара пешта маці. Анадась хлеб някла. Ды ў ім столькі грэцкай шусты, розных калючак, што і не праглынуць, калі б без малака ці жыдкай стравы.

— То папытай у маткі. З бацькам мы добра жылі. Прыйдзе лета — ён і возьме ў мяне ці мяшок жыта, ці ячменю на блін. А тады адкосіць мне з хлопцамі. А цяпер ні яго, ні хлопцаў, і касіць няма каму. Ох-хо-хо, вайна. Бог ведае, чым гэта ўсё скончыцца.

Арыну ўзяла злосць, яна не ўтрымалася, каб не выказаць таго, што зараз было ў яе на сэрцы.

— Кончыцца. Чаму не кончыцца, дзядзька. Палякаў пагналі, вот і канец.

— А як назад вернуцца? Бывае так.

— Не вернуцца, не пужайце нас. А за бацьку вам не пройдзе. Хай толькі хлопцы прыйдуць з салдатаў.

— Дзеўка, не гавары. Не тое мувіш. Я тут богу душой не вінаваты. Стась уцёк з дому без маёй волі. Мы з маткай так крычалі на яго! А ён: «Пайду! Я паляк і павінен быць у войску польскім». Сама ведаеш, не маленькая. Нас толькі завуць шляхтамі. Якія мы палякі? Мы такія, як і вы. Роўныя мы з вамі. Ніякія мы не палякі. Я Роўду Ягадскага праклінаю. Дзеці яго вучыліся ў Парэччы ў польскай школе. І мяне ён падахвоціў. «Аддавай, — кажа, — і свайго. Там настаўнікі надта граматыныя». Там яго, у гэтай польскай школе, і заразілі панскім духам гэтыя надта граматыныя настаўнікі. Не гневайцеся на нас, дзеўка, за бацьку. Ні я, ні жонка мая не вінаваты.

— Бацька рабіў вам. І хлопцы памагалі. Чаму вы не захацелі ісці ў Парэчча, каб вызваліць яго?

— Як, дзеўка? Куды? Фропт. Хто мяне там ведае? Злавлі — расстрэл па ваеннаму закону.

— Сын жа ў вас там. Хто б вас расстраляў? Стась ваш там.

— Там... — Болюсь быў не задаволены тым, што людзі ведаюць, дзе яго сын. Было б лепш, каб не ведалі. — Раз бачылі, дык, мусіць, там. А тут у мяне жонка. Малая дачка. Гаспадарка. Калі б пайшоў у Парэчча, і калі б нават не папаўся вартавым пры пераходзе на той бок, і калі б нават знайшоў Стася... Ну і што? Што тады б далей было? Як тады я мог бы вярнуцца дамоў? Між двух агнёў. Як тады мне было б?

Арына не разумела такіх абставін, калі чалавек не можа падзяліць сябе на дзве часткі.

— Прывялі б бацьку і жылі б, як жылі. Хто б вам што зрабіў? Жылі б.

— Маладая ты, дзеўка, і пічога не разумеш. На два кані адразу не сядзеш. Сын вінаваты, хай яго і судзяць, калі што якое. Можа, яшчэ і бацька твой вернецца дадому. Можа, яшчэ і жывы. Як той казаў, бабка і так і гэтак варажыла. А мая душа хай будзе

чыстая. І рукі мае не ў крыві. Добра якога дам, калі з харчам у вас пывыкрутка. Так і матцы скажы, што дам. Бог ведае, жней усё роўна буду наймаць. Хай касцоў у вас ужо няма, а жаць і ты ўмееш, і маці ўмее.

Сварка з Хвашчынскім не атрымалася, хоць Арына адчувала, што вінаваты ён у смерці бацькі і што сын яго, Стась, такі самы, толькі што малады.

І ўсё ж такі хадзілі яны з маткай жаць да Хвашчынскага, хадзілі чатыры дні. І бралі з сабой на цэлы дзень Ліду з калыскай, і калыхаў яе ў полі на цацках знясілены паносам васьмігадовы Андрэй.

Што Лідзе! Не помніць яна нічога гэтага. Таму ёй і лягчэй. Таму і замуж уз'яглілася.

* * *

Дзеці гулялі на дварэ, дружпа і мірна. У іх было шмат лялек і цацак і не менш фантазіі, каб рабіць з гэтымі лялькамі і цацкамі, а таксама з гэтых лялек і цацак неверагоднае. Пластмасавыя красуні, ружо-вашчокія, з валасамі і сінімі вачыма, з голасам, калі іх клалі. Гумовыя кракадзілы, падобныя на людзей, толькі з хвастамі, якія папрырасталі да ног назаўсёды. Мяккія зялёныя жабы, якія, калі іх ціскануць, умелі квакнуць. Куркі і пеўнікі з чырвонымі шышачкамі і вельмі малепькімі дзюбачкамі. І былі козлікі, і былі сабакі, і мядзведзі, і розныя рыбкі, маржы і кіты. З кубікаў можна было будаваць розныя дамы, а потым лёгка разбураць іх і зноў будаваць. А ўзяўшыся за шнурочак, так можна было качаць па двары якую-небудзь каляску ці грузавік, што яна ці ён грымелі як на сапраўдным бруку і цягнуліся ўжо па зямлі то дагары, то бокам.

Ліда пасядзела трошкі на гапку, любуючыся гульнёй упукаў, падумала: «Хай гуляюць». Устала і пачала глядзець, дзе кошык, каб пайсці ў агарод і пашукаць, ці не адскочыла за суткі якая травіна.

Прайшла баразной паўз граду цыбулі. Пер'е было ўжо ў пядзь, сіняе. Вяршкі не сохнуць. Самае галоўнае, каб у цыбулі не сохлі вяршкі, тады яна парасце. А калі сохнуць вяршкі, тады ў карэні пад цыбуляй чарвякі. Тады падлівай яе ці разведзеным у вадзе попелам або дустам.

На цыбульнай градзе копчык часнаку. Ён не сохне і піколі нічога не баіцца. Пер'е яго плоскае, як бы сухое, нібы балотная асака, але пахне густа і прыемна.

Бураковае бацвінне пачынала ўжо палівацца чырвонымі пражылкамі. Добра маладыя чырвоныя бурачкі разам з бацвіннем, калі зварыць іх з каўбухом і заправіць смятанай.

Махорчыкі морквы цягнуліся да сонца марудна. Рост морквы вунь пад восень. Яна расце, можна сказаць, да самай зімы.

І гуркі чыстыя, палоць пяма чаго. Ужо выпусцілі трэці ліст, шурпаты, большы, чым два першыя, гладкія, з белым водбліскам.

Памідоры ў ножках пажаўцелі, ліст пачаў налівацца густой сішню. У некаторых завязваюцца пуплікі. Хутка яны распусцяцца, і доўга будзе відаць жоўты цвет, пакуль не завяжуцца смешныя, нібы супленыя, ягадкі.

Ліда выйшла на бульбяны палетак. Ён быў ладны, сотак трыццаць. Нядаўна паганялі, яшчэ і дажджу не было пасля таго, як паганялі, і баразёнкі не аб'ехалі, не абсыпаліся. Ступаць босымі нагамі на мяккай, трошкі як бы халаднаватай зямлі было прыемна. Тут трава хавалася паўз самыя гнёзды карчоў, так што часамі і не заўважыш яе. Асабліва асот. Учора не было, а сёння ўжо і выскачыў з вострымі шаблямі свайго брыдкага лісця. А корань які ў яго. Як ні вырываў, а ўвесь не вырвеш. На метр, можа, у зямлю ідзе, калі не больш.

Высочваючы асот, Ліда доўга хадзіла па бульбе, то па барознах уздоўж, то пераступаючы з баразны ў баразну ўпоперак. Усходы нічога сабе, роўныя, але трапляліся месцы, дзе не ўзышла, а дзе — толькі яшчэ прабівалася. Заляжалася, не нагрэлася, а пекаторая, заснуўшы, так і не працнулася.

І задумалася...

«Узбурылася, выгнала, можна сказаць, з хаты сястру. А ці яна мне не свая? Гора ёй, ясна. Як забілі Максіма, яна яшчэ так-сяк трымалася. Дзеці былі з ёй, і ў сям'і было весялей. А ўжо як Валодзю пахавала, зусім з капыцця далоў звалілася. Не, яна не памрэ, жыць яна будзе доўга, як мама, але цяжка ёй».

Ліда пасабірала маладога асоту поўны кошук і панссла свінням.

Адчыніла загародку ў пуні і вывернула на саламяную падсцілку траву. Свіней было двое: рабыя, аднаго прыплоду, але кабанчык быў таўсцейшы і большы, чым яго сястра падгалістая свінка. Яны любілі маладую траву і ахвотна пачалі цяшкаць яе.

Толькі зачыніла пушы, як з-пад павеці, з гарышча, закрычаўшы ў лёце, чмякнула на зямлю шэрая курыца. І не паспела яна раскрычацца як мае быць, прыбег з лужка, юркнуўшы пад вароты, чырвоны певень і давай, скрывіўшы галаву на бок, супакойваць яе, буркочучы нешта. Курыца ў адзін момант аціхла, і ён павёў яе за вароты на лужок, дзе пасвіліся астатнія куры.

«Каршукі пер'е», — злосна падумала Ліда пра пеўня з высока падпятай угору чырвонай шышкай, са шпорамі на нагах, якія ён высока падымаў, калі ішоў, з шматкаляровым паўкругам расквечанага хваста.

«Без яго куры пайшлі б у шкоду. Цягнуцца па чужых дварах, прысядаюць перад любым чужым пеўнем».

Зпоў села Ліда на ганак, чакаючы, пакуль прыйдуць новыя думкі, ці з'явіцца новая работа.

Сяргей яе, муж, быў невысокі. Усе яны, і браты яго, і бацька, былі невысокія, толькі цягучыя, працавітыя, маўклівыя.

Барыс не такі. Высокі, лёгкі. Просты, блізкі. Не злы. Нават калі было Лідзіна вяселле, ён быў на ім, імкнуўся ўвесь час трымацца ў яе на вачах, нават браў танцаваць, пакуль яшчэ не прыехаў жаніх на маладую. Ліда абвівала вакол шыі лёгкі плед ад вяпка (у Жабіках казалі «брэд»), каб не перашкаджаў кружыцца ў танцы, і ахвотна падымала расслабленыя рукі перад Барысам у адказ на яго запрашэнне.

Калі пасадзілі маладую за стол і пачалі дарыць ёй хто што мог, зрабілася ўсім цяжка, асабліва перад пачаткам. І Ліда расплакалася. Чаго? Што гэта за такая пакутлівая хвіліна? Можна, менавіта ад яе, ад гэтай хвіліны, пачнецца жаночая доля з тым набыткам, што зараз ёй людзі паскідаюць? А ці вялікім акажацца гэты набытак? Чаго не папскадуе радня? Як ацэпяць яе, маладую, людзі?

Хросны бацька падняўся за сталом і папытаў па ўсю хату: «Ці ё тут бацька, маці? Ідзіце да стала, да роднага дзіцяці».

Маці падышла да стала, праціскаючыся скрозь поўную хату людзей, і рапем, чым блаславіць дачку па повае жыццё і падарыць ёй шчасце-долю і пешта з маёмасці, заплакала. Слёзы гарохам пакаціліся па ле ссупленым твары, губы пачалі перасмыкацца, і голас яе, калі загаварыла, дрыжэў — здавалася, вось-вось зусім перарвецца. Дрыжэў і кубак у руцэ, які падпеслі ёй, каб яна глынула з яго квасу.

Маці выкапала свой нялёгкі рытуал развітання з дачкой, а дзе бацька? Не было бацькі!

І Ліда, злажыўшы ў кучу далоні і падняўшы іх у сябе над галавой, загаласіла над сталом: «Татачка мой родненькі!»

Рэдка хто з жанчын не выцер раптам пачырванелыя вочы.

* * *

Прыішоўшы ўвечары з работы, Пятрок распра-вуўся да трусоў у сенцах і выйшаў на ганак, каб на двары памыцца. У гэты час маці ўпускала ў двор карову.

— Майка, Майка, Майка, — ласкава гаварыла ёй Ліда, каб карова была яшчэ больш рахманай, добра стаяла, калі дояць, і прыпускала ўсё малако, ні кроплі не затрымліваючы ў сваім вымі.

Зачыніўшы карову ў пуню, яна звярнулася да сына:

— Пеця.

Сын павёў тварам у бок маці:

— Што, мама?

— Чакай: што гэта я хацела сказаць табе? З галавы выскачыла. Ты што зараз будзеш рабіць?

— Мыцца буду. Не бачыш, што голы?

— Дзеці ў хаце?

— У хаце.

— Добра, мыйся. Я пайду карову падаю.

Узяўшы ў сенцах бляшанае вядро, яна пайшла ў пуню, і Пятрок пачуў адтуль той жа мяккі ласкавы голас маці:

— Майка, Майка, Майка...

Наліўшы ў лахань вады, Пятрок паставіў яе сярод двара на траву. Рукі, твар, шыю і галаву мыў стоячы, крыху нагнуўшыся над лаханню. Ногі — седзячы на нізенькім услончыку.

Памыўшыся, узяў з плота вафельны ручнік і выцерся ім, асабліва моцна паціраючы рукі, грудзі, плечы і лыткі. Па ўсім цэле разлілася прыемная цеплыня. Не тая, ад якой пацеюць, а тая, ад якой паліваюцца чырванню і дужэюць.

Сонца зайшло ўжо за лес, але пеба было яшчэ досыць чыстае і светлае, зусім сцішае, як бывае ў дзіўны час паміж днём і поччу. Вячэрнім пахам пацягнула з лесу. Птушкі, стаміўшыся за дзень, маўчалі.

Маці прайшла з пуні з поўным вядром пеністага малака. Пятрок пайшоў услед.

Вячэраючы, успомніў:

— Ты нешта хацела сказаць мне, мама?

— А-а-а, во. Ну што я хацела сказаць? — Ліда нібы трохкі разгубілася, быццам вінаватая ў нечым.— Во, праўда. Ты не запісаў, казалі, Восіпу нешта, і ён цябе аблаяў.

Не, не гэта хацела сказаць Ліда сыну, не гэта. Не хапіла смеласці. Дакуль жа маўчаць? Хопіць маўчаць. Трэба сказаць і... пайсці. Хай жывуць сваёй сям'ёй. Не маленькія.

— Трэба было ў два сляды паскародзіць бульбу, а ён зрабіў адзін след. Што яму можна запісаць? Работа зроблена не да канца. Хай канчае.

— Правільна. Не ўступай. Хай брэша. Я, як была звенпявой, не ўступала. У маім звяне чэсна ўсе працавалі.

Дзеці сядзелі за сталом на кушэтцы паміж бацькам і маткай, баба — цераз стол насупраць, на крэсле.

— Еш, Віцька, еш. Смятанка свежацкая. Кароўка табе дала. Бачыў, якая прыгожая наша Майка? Рожкі кругленькія. Не колецца, дзетак не чапае. Еш, каток, еш,— гаварыла ўнуку баба.

Перад ім стаяў сподачак са смятанай, у руцэ — тонкая скібачка беллага батона, якой ён мачаў смятану.

Бацька абняў рукой сына за плечкі, нахіліўся над ім, пазіраючы на яго кругленькі твар, і дадаў да таго, што сказала баба:

— Ён слухае бабку. Маладзец. А калі не будзе слухаць, то бабка ўсердзіцца і пойдзе ад нас. Хто тады з табой будзе гуляць?

Бабка ўскінула зыркія свае вочы на сына, каб убачыць, што ў яго на твары, і перавяла зноў іх на ўнука. Сынавы словы кальнулі яе ў самае сэрца, і яно, як птушаня, страпянулася, каб не дацца ў чужыя рукі. «Ён здагадваецца, што я хацела яму сказаць, ці проста палохае сына, што бабка можа пайсці з дому? — падумала Ліда.— Хай. А я вазьму і скажу ім сёння, што даўно мелася сказаць, але не гаварыла».

Пятрок, безумоўна, чуў цераз людзей і жонку, што яго маці быццам не супраць была б пайсці замуж за восаўскага Барыса, трактарыста, але каб прыдаць гэтаму якое-небудзь рэальнае значэнне, дык не прыдаваў. Старыя ўдовы і ўдаўцы на словах і жэпяцца, і замуж ідуць, але гэта толькі на словах. Мусіць, проста жартуюць, каб хоць як-кольвечы ўцешыць сваё адзіноцтва і не думаць аб хуткім канцы свайго жыцця. Гэты самы Барыс знаходзіў прычыну, каб тады-сяды спыніць свой трактар, не глушачы матор, каля іх хаты і на мінутку зайсці ў двор або ў хату, калі сама Ліда не выходзіла да яго на вуліцу. Пятрок сам бачыў гэты трактар каля свайго двара, чуў, як ён калаціўся сваім маторам і пыхкаў у паветра невялічкай дымавой піпкай. І жартам не прыдаваў значэння, калі жанчыны гаварылі:

«Глядзі, Пеця, каб мурзаты Барыс не павёз на трактары ў Восава тваю маці».

— Малако, Танька, не выпіла. Стаканчык маленькі. Што тут засталася? Хлып — і няма, — падахвочвала бабка ўнучку.

Дзеці былі белавалосыя, сінявокія — па бацьку з маткай. У самой Ліды вочы чорныя і валасы бліжэй да чорных, чым да светлых. Сын Пятрок па той радні, па бацькавай, не па Лідзінай.

— Во што хацела я вам сказаць, — Ліда палажыла на стол сашчэплешыя ў пальцах рукі, глянула, нічога не хаваючы ў вачах, на сына, тады па нявестку: — Прыходзіла Арына. Ёй прывезлі ўжо інкубатарных куранят. А вы сабе будзеце браць ці не будзеце? Прадаюць ужо ў Парэччы.

Ніна недаўменна глянула на свякруху, тады па-

вяла белым тварам у бок мужа. Яна ніколі не рашала такіх пытанняў. Ніколі нічога ў гаспадарку не купляла і ніколі нічога не прадавала. Гаспадары яны, маці і сын.

— Чаму ты, мама, пытаеш у нас? Ты ж ведаеш, што мы з Нінай і во з імі, са сваімі дзеткамі, умеем толькі есці. Гатовае. Рабі як лепш. Бяры ці не бяры. Як хочаш.

Пятрок усміхнуўся, занадта шырока, па-дзяцінаму (Ліда прывыкла да такой абыякавай яго ўсмішкі), і гатовы быў пакінуць застолле, як маці падняла правую руку з растапыранымі пальцамі і павяла ёй у бок сына.

— Стой, Пятрок, ты не смейся. Я не буду ў вас, і мне вашы кураняты не трэба ўжо. Я кажу: калі возьмеце, дык самім трэба будзе даглядаць ужо іх. Удзень вас дома не будзе, а іх трэба пакарміць і глядзець, пакуль маленькія, каб сарока не пахапала або які збродлівы кот не паеў. Як сабе хочаце. Хіба Ніна на работу не пойдзе, пакуль дзеці падраснуць. Тады сабе бярыце.

І сына, і нявестку як хто гарачай вадой абліў. Яны нават не глянулі адзін на аднаго. Як сядзелі за сталом, так і абвялі на сваіх месцах.

І сядзелі б так, калі б не дзеці, якія закраталіся паміж бацькам і маткай, сын палез на шыю да бацькі, дачушка тулілася і лашчылася да маці.

Гэта праўда, што іх бабка пакіпе?..

Ніна павінна будзе ўстаць у шэсць гадзін рапіцы. Выпаліць у печы. Наварыць свінням бульбы, адцадзіць, патаўчы, размяшаць з мукой, нссці ў пуно і выліць у карыта. А бульба ў стопцы, у засеку. Браць яе голымі рукамі пепрыемна. Яна шархаціць, аж нутро скаланае, бо на ёй пясок. А чыгуны ў сажы, бо, ведама, полымя абвівае іх у печы мутна-чырвонымі языкамі, пакідаючы на баках копаць. Разведзеную ў вядры вадой бульбу з мукой маці доўга размешвае рукой, то засоўваючы яе на самае дно, то кружачы паўз берагі яго, ціскаючы месіва ў жмені, каб не было камякоў.

А тады трэба падаіць карову, працадзіць малако, перамыць цадзілку і павесіць, каб сохла. Трэба мець пад рукамі памытыя сухія гладышы, каб было ў што цадзіць. У пуні глядзі, каб не наступіць на што,

не ўмазацца. Потым, як на шыллі, глядзі, каб не правароніць пастуха. Правароніш — вунь куды будзеш гнаць перад сабой наўгрунь жывёліну. У яе будзе матляцца пустое вымя і ляскаець капыцце, а сабе дыхавіцу нагоніш.

Сабе нешта трэба прыдумаць на снеданне, дзецям. Уставіць на дзень у печ абед. Глядзі, каб ён не прыгарэў, не выкіпеў. Мыць горы посуду, лыжак, відэльцаў.

Каб і прыпечак быў чысты, і под у печы без вуголля і попелу. І дзе тое гусінае крыло, якім прыпечак змятаюць, пільнуйся.

І каб у чалешніку сажа не сабіралася і не навісала, бо так або іначай камякі яе будуць трапляць то на скавараду, то ў чыгунок са стравай.

Падлогу пратры мокрай анучай у той хаце, а тады ў гэтай. У гэтай натоштана, не толькі пыл, але і пясок, бо кухня.

І як тады Ніне з такімі рукамі ісці ў бухгалтэрыю, дзе на іх усе глядзяць? А яны будуць свяціцца мутным бляскам. У скуру паўядаецца тлушч і сажа. Іх не адмыеш.

А дзеці? Дзеці?

Пятрок вылез з-за стала моўчкі, хоць Віця і вісеў у яго на шыі. Ён занёс яго ў другую палавіну хаты і апусціў на веразабраны свой ложак, камечачы і капу і не асцерагаючыся накідак на падушках.

Ніна прынесла дачку на руках і, убачыўшы, што робіцца на ложку, абурылася.

— Вы што? Зусім ужо звар'яцелі?

Яна пасадзіла дзяўчынку на канапу і пачала рыхтаваць дзецям пасцелі.

Пятрок падумаў: «Цяпер яна будзе злая, калі праўда, што маці пойдзе ад нас».

Маці сабе прыйшла памагаць класці дзяцей спаць. Яна зняла з Віці дзённую вопратку і надзела спальную рабую піжаму — доўгія і раскошныя штонікі і сарочку з рукавамі і з выразам на шыі.

Дзеці пасцелі за дзень натаміцца і адразу заснулі.

Пятрок чамусьці шчоўкнуў быў уключальнікам тэлевізара, але зараз жа выключыў. Што гэта ён: дзеці заснулі!

Маці выйшла ў пярэдняю палавіну і пачала слаць сабе пасцель.

Пятрок схадзіў на двор, а тады, вяртаючыся назад, затрымаўся ў матчынай палавіне.

— Ты, мама, праўда надумалася адкалоць нам штуку? Мяне нешта аж скаланула, як ты сказала.

— Во дурны. Чаго? Я ж не ўміраю. Як памру, тады шкадуў мяне. Я ж здаровая. Сам бачыш: раблю ўсё. Ем. Пайду, сыноч. Жывіце. Не маленькія. Свая сям'я.

— І табе нас не шкода?

— Шкадавала, як трэба было. Ведасш. Хто цябе выгадаваў, вывучыў? Без бацькі. Адна.

— Мама! А табе трэба, трэба, трэба ісці?

— Трэба! — рашуча адрэзала маці.

— Дык тады бяры яго ў пашу хату. Будзем разам жыць. Што мы чужыя, ці што? Памірымся.

— Я казалі. Не хоча. У яго свая хата, навейшая, чым наша. Гарод дужа добры. Нашто яму тут ціскацца з вамі, каб вы на яго абы-як глядзелі?

— Не будзем абы-як глядзець, мама. Мы ж цябе любім. І Ніна, і я. І дзеці. Як мы будзем без цябе жыць? Нам будзе цяжка.

— Нічога. Ад работы людзі не паміраюць, і вы не памрыце. Самі працаваць будзеце.

— Ды тут не ў рабоце дзела, мама. Проста сорамна перад людзьмі. Скажуць: «Мацэру выжылі!» А ці мы сварыліся калі? Я буду думаць, пакуль буду на свеце жыць: маці пакрыўдзіў. А? Не ідзі нікуды.

— Нічога не будзе, сыноч. Раз рашыла, пайду.

— Тады такі варыянт зробім. Паслухай мяне. Можна гэтак зрабіць. Будзе ямчэй, і нам будзе лягчэй. Ты будзеш у нас на вачах, мы — у цябе. І дзецям баба свая будзе. Мне, як спецыялісту, дадуць калгасную кватэру, і мы з Нінай пойдзем туды. А ён хай ідзе ў нашу хату. На наша дварышча. І ў нас гарод добры. Не ведаем восаўскай зямлі? Наша зямля не горшая, чым іх. Во: выгада курам якая! Машыны паўз нас не ходзяць, пылу няма. Лес во побач. Курорт, а не сяліба!

— Мала што! У яго сад, казаў, добры.

Пятрок падумаў: «Так, саду тут няма. І чаму гэта ніколі не было ў мяне думкі пра сад? І каб хоць колькі дрэў пасадзіў. Адну грушу. Летніх якіх дзве, жытнікаў хуткаспелых. Антонаўку адну-дзве. Не для сябе, дык для людзей. Для дэкарацыі. Каб не казалі:

«Саду няма». Так, няма саду. Маці не магла яго пасадзіць, а сам я проста з-пад увагі выпусціў». Матцы сказаў:

— Цяпер сады не ў цане. Вунь у калгасе сорак гектараў, і яблыкаў столькі, што і збыць няма дзе. Валяюцца, гніюць пад нагамі. Ніхто не пільнуе іх. Ніхто не лезе ў сад красці яблыкі. Наеліся людзі. Што той сад. А трэба сад, дык можна пасадзіць. Праз тры-пяць гадоў і яблыкі будуць. Традыцыя такая ў старых людзей захавалася: ёсць сад, дык і слава табе ёсць, а няма саду, дык і славы няма. Мама, тут жывіце. Навошта вам той сад? Цяпер за яблыкі грошай не набярэш. Нікуды я цябе не пушчу.

Маці хмыкнула ўголос і ўсміхнулася.

— Гаспадар нада мной знайшоўся. У цябе ёсць Віцька і Танька. Ты іх, куды трэба, пускай, а куды не трэба, не пускай. Ды змалку глядзі, а то дзеці цяпер такія пайшлі, што пасля за локаць сябе будзеш куцаць. Толькі не ўкусіш.

— Добра, мама. А як не паладзіце? У старых людзей бываюць звычкі. У яго свая радня. Пачнуць грызці цябе сваім кагалам. Слава нядобрая пойдзе. Як мне тады?

— Аглоблі не заварочваць. Збяруся і дамоў. Не пусціш? Хата будзе стаяць. І дзіцяці ў прыполе не прынясу. Што табе? Радня сама сабе жыве, ён сам сабе. Адна дачка. Дык яна замужам, дзеці ўжо свае. Прыедзе — пагасцюе. Прыму як чалавека, калі будзе добрая ды разумная. Я па іх багацце не іду, і яно мне не трэба. А ты кажаш, слава? Мая слава даўно ўжо ззаду. Твая — уперадзе, і ты глядзі, каб яна была ў цябе чыстая. Бывала, скажу старшыні: «Круглік, нам конь трэба». А ён: «Ліда, ты баба не з дурных. У цябе конь будзе больш стаяць, чым працаваць. Вунь твая бочка з аглоблямі». І пакажа, дзе наша бочка на колах, у якой мы вазілі гноевую жыжу і іншую падкормку пад лён. Запрагаемся і вязём на сабе. Во было звяно! Не тое што цяпер, каб усё на машынах ды гатовае. І дабіваліся! Давалі з гектара па дванаццаць-трынаццаць цэнтнераў ільновалакна і па дзевяць-дзесяць семя. Працавалі, і нам была слава.

— Мала што! Тэхнікі не было. Гаравалі людзі.

— Тэхнікі... Коней не хапала! Але ахвота да пра-

цы была. І працавалі людзі. Ідзі спі. Дзяцей пабудзіш.

— Ды яны спяць. Дзе ты іх пабудзіш. Каб і захацеў пабудзіць, дык не пабудзіш. Ты, мама, падумай. Я ў цябе адзін, і ты ў мяне адна. Хто нас пашкадуе, калі мы самі сябе не будзем шкадаваць? Даўно маё сэрца не на месцы было, калі ад каго пачую, што ты хочаш замуж ісці. Але я думаў, што гэта толькі жарты. Не жарты, мама, не? Што ж гэта ты надумалася? Мне і цётка Арына казалі: «Крычы, Пеця, на мацэру. Што яна — здурнела?»

— Не жарты, сыноч, не. І не здурнела я. Ані. Ідзі спі.

* * *

Не толькі бочку на сабе вазілі. А попел як сабіралі, курыны памёт.

Тут Круглік даваў каня, нічога не скажаш, бо рабілася гэтая работа пераважна зімой, а зімой, як-ніяк, і коням вальней, чым было ўлетку. На сані ставілі некалькі бочак, часамі жалезных, а часамі драўляных. Ехалі па вёсцы і спыняліся каля кожнага двара.

Заходзілі ў хату са сваім бляшаным вядром і рыдлёўкай.

— Добры дзень. Попел сабіраем.

Гаспадыня зараз жа адсланяла печ, вымала адтуль такія-сякія чыгункі з вадой ці са стравай, адчыняла юшку, каб пыл пайшоў у комін, а не на хату, калі будуць браць попел, і гаварыла:

— Бярыце.

А тады, накінуўшы на плечы якую ватоўку і ўсуноўшы ногі ў старыя боты ці валёнкі, вяла гасцей у стопку, калі там ужо сабралася яго, попелу, у якім-небудзь бачку, куды кожны дзень раніцай высыпалі жар, каб памяшкане награвалася і мароз не памарозіў бульбу.

— Куры? — задавалася гаспадыні не першы раз адно і тое пытанне.

У адных куры сядзелі пад павеццю на якіх-небудзь дошках ці на бэльках, акуратна выкладаючы на іх свае амаль сухія круцялькі, у другіх — дзе-небудзь на пуні, на гарышчы, у трэціх — у спецыяльна збудавааных куратніках. Залежала ад гаспадара,

як ён глядзеў па курэй, варты яны чаго-небудзь у гаспадарцы ці не варты, каб ім аддаваць увагу, ну і ад яго спрыту да работы.

Прыстаўлялі лескі і лезлі пад самы дах павеці або на гарышча пуні, з вядром і рыдлёўкай, і сашкрабалі памёт у вядро. Або ішлі ў куратнік.

Мароз, конь не хоча на вуліцы стаяць, а бабы ад хаты да хаты, з двара ў двор, з вёдрамі і рыдлёўкамі, пакуль не напоўняцца бочкі, што на санях. І нічога, толькі шчокі па сіверы гараць і снег пад нагамі парывае. А рукам і не сцюдзёна. Патрэш іх, патрэш добра, то рука ў руку, то рука аб руку, чырвонымі зрабяцца, і цёпла. На нагах буркі з галёшамі. Папрывязваеш іх, галёшы, аборкамі якімі — падніз, накрыж і за галёнку — каб не здзіраліся, і ідзі куды хочаш і як хочаш, назе мякка, лёгка, цёпла. У валёнках ногі як даўбешкі, нязручна ў валёнках на рабоце.

На калгасным двары ў ільнаводаў была пуныя, дзе і ссыпалі яны свае ўгнаенні. Пуныя была ладная, калі б хапала бочак, то можна было б і ў бочках пакідаць попел з памётам, каб потым вясной не пыліцца з ім, яшчэ раз насыпаючы ў бочкі або ў скрыні на калёсах. Ды дзе ты набярэшся гэтулькі бочак, каб заставіць усю пуныю? Галоўнае было ў тым, што попел заставаўся ў пуні сухім, пакуль рассяваць яго на полі. Сухі — значыць, угнаенне якаснае.

Рассяваць па полю попел, як сабіраць, ссыпаць або насыпаць у тару, работа пыльная. Але на дварэ ўжо стаіць вясна. Сонца свеціць, прыгравае ў галаву, у плечы. Неба чыстае, і далёка відаць усё на ім. Птушкі вяртаюцца з выраю і ляцяць не высока. Рады, што вярнуліся дамоў жывымі. Пахне ў паветры лазовымі коцікамі. Дыхаеш лёгка, глыбока. І радасна. Чаго радасна, не ведаш, а радасна.

Ведаеш, што лён будзе расці, раз наступіла пара. Вось толькі яшчэ трэба пратруціць пасенне і пасеяць, і ён будзе расці.

Палоць лён цяжка, але весела. Зямля зляглася, пылу ніякага, дыхаеш прыемна. Добра відаць, дзе гарчак, дзе асот, дзе якая свірэпчына. І бачыш, куды нагу паставіць, каб не надта патаптаць пасевы. Сцяблінкі лёну не крохкія, не паломяцца, але не хочацца ступаць на іх, прыціскаць да зямлі. Яны ўстануць, канечне, устануць, ды трэба час. Выбіраеш месцы,

дзе яны радзейшыя або пусты лапкі. Не абувалі нічога на ногі. Босая нага мяккая, не цвёрды абцас і не падэшва. І лягчэй, ямчэй босай нагой хадзіць улетку па полю.

Калі лён падымецца і няма ў ім травы, тады поле прыгожае. Адзін колер, як якое зялёнае возера. Ну, а калі зацвіце, тады яшчэ прыгажэйшае. Тады хочацца спяваць песню: «Лён, лён, лён...»

Так, гэта калі праходзяць дажджы і няма засухі. А калі прыпячэ сонца, ды на небе ні хмурынкі, і так стаіць тыдзень, і другі, і трэці і пойдзе над зямлёй пыл і над галавой адны званкі жаваранкаў — не грывне, не стукне, не блісне? Тады што? Тады ў галаве званкі зазвоняць, і не дадуць спаць, і яда ў рот не палезе.

Добрачылівы Круглік усё зразумее і спагадліва скажа:

— Дзеўкі, запрагайце ў сваю бочку каня і вазіце ваду. Палівайце, колькі можна. Загон пальце, і то добра. Можа, калі водаправод праложым на ваша поле, тады будзеце са шланга паліваць, як пажарнікі. Ух, будзе вады! Дажджавалку якую-небудзь можна будзе прыдумаць.

«Дзеўкі». Гэта каб падбадзёрыць жанчын. Дзеўкі — значыць, маладыя, моцныя, ім усё па сіле і нічога не страшна.

Былі гады, калі і паліванне не памагала. Грады не заўсёды можна выратаваць, а тут — поле. Але палівалі. Каб сумленне пасля было чыстае. Не, не адно сумленне. Быў плён за працу, і дзеля яго працавалі.

Зараз што льнаводам! Камбайн цярэбіць і абівае, а трасту — на льнозавод.

Тыя часы для льнаводаў былі куды не такія. Трэба было рукамі, жменькамі вырваць увесь лён і павязаць у снапы. Таму ў Жабіках і гаварылі не цярабіць, не рваць, а іменна браць лён. Пабярэш, у снапы павяжаш, добра пасохнуць галоўкі на сонцы, калі надвор'е пагодлівае, і кожны снапок працікам абабі. Няма пагоды, захмурылася, скажам, неба, і пайшла ў паветры ліпкая вільготнасць, садзі на ёўню, сушы і абівай па таку. Чыста абівалі, каб галоўкі не заста-лося.

Тады — па сцелішча.

О-о-о, колькі разоў Лідзіна звяно было ў раёне ў

перадавіках! Сама яна і гадзіннік на руку атрымлівала, і крэпдэшы на сукенку. Тады гэта быў самы модны, самы прыгожы і самы дарагі жаночы набытак. Дабыць яго было як вады ў Сахары.

І было... Аж не верыцца, што так магло быць. Ідзе Ліда ўвечары з сушні дамоў, а насустрач ёй, як з-пад зямлі, Барыс.

— Ты? — здзівілася Ліда.

— Я. Хіба не ўгадала?

Апрануты па-святочнаму, пабрыты, адэкалонам ад яго пахне. Падае Лідзе руку.

— Не трэба, Барыс. Бачыш, якая мая? І сама я мурзатая. Лён тром. Работа такая.— І паказала Барысу сваю далонь.

— Не мірам мазаны. Працуем і самі мурзатымі бываем.

Ён узяў Лідзіну руку ў абедзве свае рукі і пакалаціў, як патрабуе вясковы этыкет.

— Цяжкая работа? — глядзеў ён Лідзе ў вочы, каб улавіць яе настрой.

— Пытаеш. Лепш прыйшоў бы ды памог, чым языком шкадаваць,— жартавала Ліда.

— Лён церці? — адказаў Барыс, добра ведаючы, што з веку лён труць толькі жанчыны.

— А што лён? — знайшла Ліда выйсце.— Будзеш ламаць нам на ламаху, а мы будзем толькі чысціць на тынёнках. Ubачыш, як работа пойдзе.

Барыс падумаў.

— На ламаху? — паўтарыў за Лідай і глянуў кудысьці ўбок.— Бадай, на ламаху можна. Тут трэба рука мужчынская.

Ліда думала, што быў звычайны жарт і з яе боку, і з боку Барыса. А Барыс і прыйшоў назаўтра ў жабікаўскую сушню, якая стаяла наводшыбе ад вёскі, каля глінішча, дзе была глыбокая яма з вадой, бо сушні, не ўрокам кажучы, часта гарэлі.

Ліда сумелася, глянуўшы спачатку на ўсіх сваіх жанчын, такім поглядам, які гаворыць: «І чаго яго чорт прыгнаў?»

Барыс зразумеў яе.

— Прасіла? Я і прыйшоў. Хто ж, думаю, пашкадуе бедную ўдаву?

— Калі не бедны ўдавец,— уставіла сваё слова адна жанчына, Дар'я.

— Правільна. Бедны ўдавец,— згадзіўся з Дар'яй Барыс.

— Дык што ў цябе, дома сваёй работы няма? — не разумела Ліда.

— Чаму няма? Адпрасіўся. Скажаў, жаніцца пайду. А на жаніцьбу з арміі і то адпускаюць.

Ясна было. Барыс жартуе. Але і жарт сам па сабе голым не бывае — заўсёды пясе ў сабе кроплю праўды.

Барыс распрануўся, шукаючы вачыма на дашчатай сцяне сушні які-небудзь сучок, дзе можна было б павесіць ватоўку.

— На дварэ,— сказала Ліда.— Не так запыліцца. І наша там вопратка.

Барыс выйшаў з ватоўкай пад пахай на двор і адразу ўбачыў высока, пад самай страхой, на спецыяльна паўбіваных цвіках жаночую апратку.

Сама сушня, дзе сох лён, была з тоўстых, праўда, не новых, бярвенняў. У пазах жаўцеў яшчэ не счарнелы мох. Відаць было, што будыніну нядаўна аднекуль перавезлі і добра самшылі, каб дух з яе ніяк не мог прасочвацца воўкі. Тая ж палавіна, дзе цёрлі лён, была на каркасах, абабітых дошкамі. Тут цеплыня і не трэба была. Тут абі не ішоў дождж і не круціў перад вачыма вецер кастру. А каб не так стаяў у памяшканні пыл, у самым стропе даху была выцяжная дзірка, якую можна было на выпадак патрэбы і засунуць. Засаўка гэтая адсоўвалася і засоўвалася вярвачкай здолку.

Барыс глянуў угору на гэтую дзірку, як вярнуўся знадворку, і падумаў: «Правільна. Вентыляцыя павінна быць».

— Наш мікраклімат,— усміхнулася Барысу Ліда, калі ўбачыла, што ён глядзіць угору.

— Так і павінна быць,— адказаў ён і пачаў глядзець вакол сябе, паціраючы далонь аб далонь, гатовы да працы.

Ліда паказала яму на ламаху, якая стаяла на сваіх нагах-растапырках першай ад дзвярэй, якія вялі ў самую сушылку. Яна была доўгая, не раўня мяліцам.

Барыс уважліва аглядзеў ламаху, падняў за ручку язык і ляпнуў ім. Хацеў ісці ў сушылку па тра-

сту, але Ліда, глянуўшы на яго яшчэ даволі не вынашаную і чыстую рудую гімнасцёрку, сказала:

— Самі будзем выкідаць.

— Чаму самі?

Барыс адсунуў засаўку, прымацаваную да сцяны, і адчыніў дзверы.

Праз іх хлынуў выпушчаны на волю дух, які пах сухой трастой.

Барыс пастаяў крыху збоку дзвярэй і, сагнуўшыся, ступіў цераз парог сушні. Застукаў цапкамі, зашамацеў там, і на ток паляцелі павязаныя так-сяк бабкі лёну.

Жанчыны пачалі разбіраць іх кожная сабе.

Зноў зачыніўшы сушню, Барыс сказаў:

— Я паламлю іх вам, тады будзеце браць.

— Нічога, пакуль ты наломіш, мы гэты, цёплы, будзем церці,— адказала Ліда.

Барыс браў добрую жменю трасты за вяршкі і ламаў языком мяла, а тады, перавярнуўшы,— за мяккія ўжо камлі і ламаў вяршкі.

Работа пайшла зладжана і хутка, як на фабрычным канвееры. Пад ламахай толькі і чулася: хрась-хрась-хрась, а дзесяць мяліц толькі і ведалі: лясь-лясь-лясь высліжанымі дубовымі языкамі аб не менш высліжаныя дубовыя шчокі. Барыс стараўся, каб жанчынам увесь час была работа, жанчыны ж, адчуваючы вока чужога чалавека, сабе імкнуліся не расхаладжвацца.

— Закурыў бы хоць,— пачала ўрэшце жартаваць Ліда,— а то жывымі нас адсюль не выпусціш.

Барыс зразумеў, да чаго хіліцца сказанае, і зрабіў перапынак.

— Можна і закурыць. Пакурым.

Ён сеў на ламаху, тварам да жанчын, і пачаў аглядаць дах павеці, у якой церлі лён.

— Чаму не курыш? — пачуў ён Лідзін голас і ўбачыў перад сабой у яе руцэ вялікі яблык-«цыган». Яго частавалі тым, што елі самі.

— Чаму не куру? — перапытваў ён, беручы ў Ліды яблык.— Таму што няма чаго. Папяросы дома забыўся.

— О гэтак: забыўся. Мой дык раней есці забудзецца, чым табаку,— умяшалася Дар'я.

— Маніць, бабачкі. Не курыць ён.

Жанчыны памаўчалі, нібы вызначаючы цану таму, добра ці нядобра, што чалавек не курыць. Адна, старэйшая за Ліду, сказала:

— Яно і відаць. Чалавек чысты, акуратны.

— А ў майго ж, бабачкі, пальцы жоўтыя. Сам усох, пасупіўся. А ўсё смокча і смокча. Смярдзіць увесь дымам гэтым. Авэй, авэй. Здаецца, каб пажыць з чалавекам, які не курыць.

Зневажаючы свайго, Дар'я хваліла Лідзе Барыса. Наўмысля, з сваёй бабскай хітрасці, ці так у яе атрымалася?

Барыс з'еў яблык, кінуў костку яго ў мялінне і падняўся на ногі.

Зноў захраскала ламаха, засакаталі, як сарокі, сваімі сухімі языкамі мяліцы.

На абед Ліда вымушана была весці Барыса з сабой, хоць і не рыхтавалася да гэтага абеду, у думках нават не дапускаючы, што ён можа прыйсці. На смех ці на радасць?

А уласна, на які смех? Ён удавец, і Ліда ўдава. Які тут можа быць смех? А можа, яны яшчэ і пажэняцца? У яго дзяўчына, у яе хлапец. Разабрацца, дык якія гэта дзеці? Двойка. Бываюць вунь выпадкі, па васьмёра сабіраюць у адну сям'ю. І жывуць. Трэба толькі, каб была дысцыпліна і не дзялілі бацькі, каторыя свае, а каторыя чужыя.

Ой, радасць... Як жа цябе мерыць? Колькі ж ты павінна выспяваць, каб не сарваць цябе з дрэва жыцця горкую? Гэтулькі пагараваўшы, і пагаладаўшы, і пакалеўшы, і пабачыўшы страху і нядобрых людзей, як жа цяпер не хочацца, каб прыплыло на твой бераг, узвалілася табе на галаву — на грудзі рагатае, касматае, нечалавечае абы-што. Не хочацца!

— Вяду цябе, Барыс, дамоў на абед, а частаваць няма чым. Прызнацца, не думала я, што прыйдзеш.

— Без хлеба, без бульбы сядзіш? Бульбу ж, здаецца, выкапалі ўжо?

— Які ты хітры. І хлеб, і бульба, і малако, і сала — усё ёсць. Але ж ты госць? Гарэлкі не раздабыла.

— У-у, ты! — Барыс смыкнуў тварам угору і ўсміхнуўся. — Быццам я толькі і жыву гарэлкай. Не трэба мне, Лідусь, гарэлка. Па мне хай сто гадоў яе не будзе. Не надумаю. Я ўжо даўно свой, а не госць.

Вазьму і не пайду сёння ад цябе. Вот табе будзе і госць.

— Сур'ёзна?

— А якая можа быць несур'ёзнасць?

— А карова? Парсюк?

— Цешча дагледзіць.

— І цешчы застануцца?

— Зарабіла. Усё жыццё каля мяне круціцца. То мые, то грады поліць, то каўбасы чыніць, то масла са смятаны б'е. На тваім пажыву.

— Добра. Але не трэба мне такі голы жаніх.

— Ну і квіты. У мяне дачка. Хай ёй будзе і мая карова, і парсюк — усё, усё, усё. А нам з табой — што заробім. Не пракормім сябе сваёй работай? Пракормімся.

Пакуль ішлі і жартавалі, не заўважылі, як і ў Лідзін двор трэба зварочваць.

Абед быў прасты: тушоная бульба з цыбулінай і салам, цёпленьякая, якую гаспадыня дастала з печы, малако-пастаялка, хлеб, кіслыя гуркі. Два сырыя яечкі ляжалі на сподачку, каб не раскаціліся часамі далоў і не разбіліся. Пра іх Ліда сказала:

— Я дык сырых не люблю. А некаторыя п'юць. Можна, вып'еш?

— Гэта калі гарэлку падымаюць, тады сырымі яечкамі закусваюць.

— Яшчэ раз кажу: прабач. Не чакала я цябе.

— Прабачыў і ем. Нябось, як буду ў цябе, тады будзеш крычаць і паглядаць з-за вугла, каб нідзе ні з кім не выпіў. Ведаю я вашу бабскую пастацыю. Скажаш: «Не пі!» І нагой тупнеш. Дзе твой малы? Нешта я не бачу.

— Малы? У школу ходзіць. Але мяне ўдзень дома няма, дык ён са школы і да цёткі Арыны. Там абедае і гуляе да вечара, пакуль, як з дзіцячага сада, не забяру. А твая?

— Мая? Калі мне яе глядзець? У бабулі сваёй. Можна сказаць, там і жыве. А ты хочаш, каб цешчы маёй нічога майго не засталася.

— Барыс... Мы яшчэ і жартуем! Сіротамі дзеці во растуць. Каля сваіх, каля чужых. Хоць кажуць: «Мачыха не маці, а вотчым не бацька».

— Адплакалі, хопіць. Хто смяецца і жартуе, той многа жыве. Не чула?

— Чула, толькі не гэтак. Не хачу гаварыць, пакрыўдзішся.

— На цябе? Ніколі.

— Жыць многа хочаш?

— А як жа. Што мы бачылі? У нас яшчэ ўсё ўперадзе. Як у тых маладых ды нежанатых. Каб карову самому не даіць і ў печы не паліць. Табе — каб не касіць і дровы самой не сеч.

— І мяне шкадуеш?

— Быццам не ведаеш.

— А я думала, толькі сябе.

— Даўно б жаніўся, каб шкадаваў толькі сябе.

— А мог бы.

— Мог, канечне. І ты магла б пайсці.

— Я... Мая доля жаночая. Ідзеш не за таго, за каго хочаш, а за таго, хто бярэ. Як падумаю... Чаму ты не ўзяў мяне тады, як я была дзеўкай? Можна б, мы во і жылі б. Цябе ў вайну не забіла, і я жывая. Уступіў, а цяпер пазіраем адзін на аднаго, як кот на сала. І хочацца — і боязна. Каб лапай у пастку не папасці.

— Цяпер ужо не ўступлю. Смелым за вайну стаў. Вазьму і не пайду сёння дамоў.

— А дачка?

— З бабай пойдзе. Не прывыкаць.

— Не хачу. Людзі скажуць: «Сучка. Ад дзіцяці адбіла». Забірай дачку. Па закону.

— Навошта дачку? Цябе забяру. У прымы не хачу і не думаю. Каб толькі чуць: прымак, прымак... Быццам ты не варты жанчыны, да якой прыйшоў. Бачыла, якая мая хата? Не раўня тваёй. На нямецкі вугол. Пафарбавана ўсё, выгладжана. Цяпер — у трактарысты іду. Вучыцца буду гэтую зіму ў МТС на механізатара. Забірай сына і — да мяне, ніякай гавэнды. Мад, Ліда, усё. Законніца ты мая!

Барыс вылез з-за стала і пацалаваў Ліду ў лоб, нібы ставячы пасля ўсёй размовы ўсеўладную кропку, прадыктаваўшы сваю волю Лідзе. Так яму чамусьці здалося.

* * *

1942 год, другая восень вайны.

Калгас у Жабіках падзялілі вясной. Падзялілі на найкі зямлю ў полі, пасенне са склада, коней з агуль-

най канюшні, плугі, бароны. Дзялілі на душы. У Ліды дзве душы: сама і сын.

Коней не хапіла на кожны двор. Яно, можа б, і хапіла, калі б захавалася цалкам усё пагалоўе. А то, вядома, мітрэнга і неўсталяванасць. Нехта схапіў каня пры эвакуацыі. Не з сваіх, а з пракожых і праездных. Лепшых забралі паліцэйцы. Ездзілі на іх або радні сваёй пааддавалі. Так што конь выйшаў на некалькі двароў, у залежнасці ад таго, колькі душ мелі двары.

Лідзе было цяжка ў гэты час. Трэба было самой, як мужчыну, весці ўсю аднаасобную гаспадарку. Чакаць чаргі на каня. Араць, скародзіць. Пачапіўшы сьвалку на шыю, браць з яе жменняў насенне і рассяваць яго па ніве, якую ёй адвялі. Работа гэтая была для яе не навучка. Зжылася яна з ёй хутка і рабіла не горш якога мужчыны. Ведама, маладая і здаровая.

Але ж сын быў малы, Пеця. Ён толькі-толькі пачаў хадзіць. Калі к Арыне на цэлы дзень занясе, а часцей за ўсё замкне ў сваёй хаце аднаго, паставіць якой-небудзь яды на падлогу, а сама на работу. Часамі ў поле брала, асабліва калі жала сваю паласу жыта, якое падзялілі на корані.

Калі трапляла чарга на каня, тады трэба было ўдзень яго напасвіць і на начлег весці перад днём сваёй работы. Клопат. А тут сын на руках.

А сена на карову як было накасіць? Касы ў руках дагэтуль не трымала. Мусіла касіць. Не гэтак роўна і гладка, як косяць мужчыны, але-касіла. Праўда, трава не лажылася ў пакос-шнурок, клоччам раскідвалася па ўсёй паласе, ды бяды тут мала: пакосы ўсё роўна трэба разбіваць, каб хутчэй сена сохла. Серб адчуваеш у руках, рэжаш ім ёмка і проста. А каса, чорт яе ведае, як ні махні, дык носам у зямлю дзеўбанеш. Трэба было злаўчыцца. Нездарма прырода падзяліла людзей на мужчын і жанчын, а работу — на мужчынскую і жаночую.

Добра, што хоць на коней узяліся мужчыны касіць сена кагальна, па-калгаснаму. У адным месцы, не дзелячы на дзяжачкі, скасілі, а жанчыны памаглі сушыць, і там жа, на сенажаці, скідалі ў стагі. Зімой, па меры патрэбы, будуць браць стагі і вазенкамі развозіць на кожнага каня. Так яшчэ будзе і зручней,

бо гумнаў і пунь тых, дзе хавалася конскае сена, цяпер у людзей няма.

Доўга раіліся і меркавалі з жытам. Адны казалі: зжаць агульна, змалаціць калгаснай малатарняй на калгасным таку і ссыпаць у калгасны свіран, а тады разважыць людзям на душы. А калі накрывуць нямецкія ўлады ды хапнуць увесь гэты намалочаны хлеб? Прыехаў летась увосень з Парэчча пямецкі камендант, увесь у зялёных арлах і абчапаны пісталетамі, гранатамі, аўтаматамі, і падвёў лінію ў кнізе бухгалтарскага ўліку: вам — нам. Так што і дзяліць не было чаго на працадні паміж калгаснікамі.

Другія казалі: не ссыпаць намалочанае зерне ў агульны свіран, а раздаваць з-пад малатарні, кожны дзень пасля малацьбы, увечары. Тут была такая-сякая рацыя ў параўнанні з першым варыянтам.

Тады трэція сказалі: зжатае і звезенае жыта будзе ў агульнай калгаснай аборы? То згоняць людзей і змалоціць, колькі ім трэба. І падзялілі на пні.

Ну і валтузні было са снапамі. У каго былі мужчыны, пачалі ставіць зяроды такія-сякія і зярэдзіць туды. Бабы сушылі дома паўз платы, на платах, пад стрэхамі паўз будынкi. Ды хутчэй абівалі іх сярод двароў на посцілках пранікамі, ветрылі наабіванае і захіналі як можна было ад наглага нядобрага вока. О-о-о, хлеб! Каму не трэба ён, незалежна ад таго, якія ў чалавека валасы, вочы, як ён апрануты і якую ступеньку займае ў грамадстве?

Ліда ўправілася ўжо са сваёй аднаасобнай летняй гаспадаркай і зараз, мутным асеннім днём, сядзела на кукішках пад павеццю і перабірала бульбу па гатунках: вялікая, насенка, дробная. Перад ёй стаялі тры кошыкі, адпаведна названым калібрам. У стопцы было дзеля гэтага тры засечыкі: вялікі, меншы, яшчэ меншы.

Бразнулі веснічкі, і яна падняла вочы: хто будзе ісці? І ў свядомасць, і ў душу кальнула штосьці нядобрае і брыдкае, літаральна гэтак, нібы яна ўбачыла ў лесе каля сваіх ног гадзюку. Пад павець ішоў у зялёнай пакамечанай нямецкай форме начальнік жабікаўскай паліцыі Рыкач.

— Прывецік, каралева, — усміхнуўся ўсім сваім прыпухлым тварам.

— Добры дзень, Зеня,— адказала Ліда, устаючы на ногі.

— Бульбачку сартуеш?

Ён абвёў вачыма кучу бульбы, тады як бы нехаця падняў іх, свае вочы, на гару стопкі і перавёў на гару пуні.

— Думаеш, сядзіць хто там? — заўважыла Ліда, імкнучыся глянуць Рыкачу ў вочы.

— Ад вас усяго можна чакаць. Толькі не дагледзь,— ён смыкнуў плечуком, на якім вісеў аўтамат, і апусціў на момант твар уніз.

— Не выпайся, Зеня, а? — паспрабавала Ліда хоць трохкі ўлагодзіць чымсьці абуранага і раззлаванага начальніка.

— Адкуль ты ведаеш? — нібы злоўлены на нечым, схамянуўся Рыкач і ўпёрся бялкамі ў чырвоных пражылках на Ліду.

— Што я ведаю? Нічога я не ведаю,— спалохалася Ліда, дапускаючы ў думках, што ўночы магло што-небудзь здарыцца калі не з самім Рыкачом, дык у паліцыі або ў ваколіцы. Тым больш што...

— Не ведаеш? А-а-а, юда. Не ведаеш! Авечку з сябе робіш. Зараз з аўтамата прашыю, рэшата з б... зраблю і хоць ноч спакойна пасплю.

Ён направиў аўтамат на плячы, вышліў чаргу брыдкаслоўя, крутануўся туды-сюды і ўгледзеўся ў Ліду.

— Яй-богу, нічога не ведаю, Зеня. Я толькі бачу, што вочы ў цябе чырвоныя, ну і злы ты, не выпайся.— Ліда штучна, без унутранай патрэбы на гэта, засмяялася.

Рыкач адразу палагоднеў, нібы да гэтага ён быў у ролі з напісанай п'есы, а зараз — такі, якім бывае заўсёды: спагадлівы, разумны, і не чужы, і не жорсткі.

— Хадзем у хату, Ліда. Мне трэба з табой сур'ёзна пагаварыць.

— А бульба? Трэба, Зеня, перабраць. Хто ж за мяне гэтую работу зробіць?

— Я табе, калі хочаш, полк баб прыганю. За мінуту перабяруць.

— Здурнеў, Зеня? Што на мяне людзі скажуць?

— Зеня, Зеня,— перадражніў Ліду Рыкач.— Я табе Зяновій Іванавіч, а не Зеня. Кажу, пайшлі ў

хату. Тут справа датычыцца майго жыцця, твайго, а можа, і яшчэ чыйго. Не бульбай тваёй пахне. Бульбу перабярэш. Не сягоння, дык заўтра. А можа, яна табе і зусім не трэба будзе. Другі хто будзе есці.

Ліда забаялася. «Што ён вярзе? Няўжо з Барысам што?» — падумала сама сабе. Потым шырэй пайшло кола думкі. Чаму толькі з Барысам? Барыс ёй не радня. Калі дзе і пацаўся, дык яна тут не пры чым. За яго ёй нічога не будзе. А калі дзе браты Якаў, Андрэй аб'явіліся? Ды калі ў рукі немцам ці паліцыі папаліся? Яны былі камсамольцы, можа, іх цераз фронт у тыл перакінулі, на тэрыторыю, якую яны ведаюць, і яны папаліся?

Адчула, як глыбока ў цела пайшоў холад, і яе ўсю пачало калаціць. Хаця б гэты д'ябал не заўважыў, што яна так спалохалася і яе калоціць ліхаманка страху. Тады яму і карты ў рукі.

— Калі так, хадзем. Дужа табе смерці маёй захацелася. А пра сваю галаву ты калі-небудзь думаў? — сказала Ліда і сама сабе здзівілася: ніякага трымцення ў голасе. Злосць і нянавісць да Рыкача памаглі ёй так хутка ўзяць уладу над страхам, галоўнае — не выдаць яго, гэты страх.

Ужо ў хаце, ложачы на стол шапку нямецкага рэйха і аўтамат вытворчасці таго ж самага гаспадара, адказаў Лідзе:

— Прызнацца, пра сваю галаву я ніколі і не думаў, — і сеў у канцы стала на ўслончык, які стаяў паўз сцяну як толькі з дзвярэй направа.

— Дурной не шкода? — падкрэслена груба заключыла Ліда і ўзяла на рукі сына, які дагэтуль адзін гуляў на падлозе, гаворачы яму: — Маленькі мой, адзін гуляеш, без мамы, не баішся, салдацік мой.

— А можа, партызан? Ці паліцэйскі? Кім будзеш? — і Рыкач прыжмурыў вока, каб развесяліць малога.

Пеця, тулячыся да мамы, бокам і не ласкава глядзеў на яго, хоць бачыў ужо не адзін раз. Рагатая зброя і незразумелая вопратка палохалі малога. Хлопчык быў поўненькі, але мурзаты, ручкі таксама не чыстыя. На пожках сінія мультовыя штопікі і вязацыя ваўняныя шкарпэткі.

— Чужы дзядзя, баішся? — гладзіла Ліда па пле-

чках сына.— Не бойся, сынку, не бойся. Ён адзін, а мы з табой удваіх.

— А во, на сталі, — лопаў рукой па аўтамату Рыкач і глядзеў на хлопчыка.— Роту скашу такіх, як вы. Што роту! Абы патроны былі.

Ліда села на кушэтку, паставіўшы побач з сабой за стол сына.

— Кажаш, дурная мая галава? — Рыкач імкнуўся быць з Лідай абыходлівы, вочы яго павузелі і падбрэлі, чырвоных пражылкаў на бялках амаль не было відаць.— Я б не сказаў. Мне пакуль што з ёй шанцавала. Хлопцы вербаваліся на будоўлі, ішачылі ў калгасе, у розных прамгасах, а я ў краме сядзеў. Лёгка, сам чысценькі. У мяне цукерачка, пернічак, гарэлкі магу глынуць, каб неба ружовым было. Жылося во, як таму кормніку, пакуль растрату не прышылі. Праўда, памадзеў трохі ў турме, пакуль у лагер не папаў. А ў лагеры — зноў крамнікам быў. У мяне ў краме тапчан, не начаваў нават у агульным бараку. Сам на кухню за абедам схаджу. У мяне ўсё, усё было. Адэкалонам ад мяне пахла. Дзяўчаты за мной! Ліда, паверыш? Любую, абы жаданне было. А ты кажаш, дурная мая галава. Цяпер во, начальнік паліцыі! Не трасуся ў лесе пад мокрым кустом ад страху, холаду і голаду, як гэты твой дурань, Барыс, што сёння ўночы ў цябе быў. Гада хацеў у тваім двары палажыць, так брыдка глядзець мне робіцца на яго, з яго ссутуленай хадой, з прыгнутай галавой. Адразу відаць, па яго хадзе, што чалавек ён ненармальны, баіцца ўсіх за свае ўчынкі і за свой стан жыцця. Трэці раз, Ліда, хацеў я палажыць яго на тваім двары. Не ведаю, што мяне стрымала. Ужо цэлюся — і не магу. Верыш, Ліда?

У душы Ліда захвалявалася. Ды нельга выдаваць сябе перад чалавекам, які носіць зброю і шукае, каго б забіць.

— Ад акна цягне, трэба во падвой ставіць. Хадзі, сыноч, на ручкі, а то яшчэ ў галоўку нацягне.

Яна выдумала, ад акна не цягнула, надвор'е было ціхае, а ў шыбах дзірак не было. Ёй неяк трэба было пераключыцца, як кажуць музыканты, на новы рэгістр.

— Не веру, — адказала Ліда.— Калі б ты ўбачыў Барыса на маім двары, рука ў цябе не закалацілася б.

Ты б яго даставіў мёртвага вунь куды. Табе нехта пешта нагаварыў. Чаго гэта ён будзе хадзіць да мяне? Дурны ён, ці што? Загубіць мяне? Як той казаў, чуў звон, ды не ведаеш, дзе ён.— Яна пагладзіла белую галоўку сына, імкнучыся глядзець на яго тварык і вочкі. У яе паставе было: «І слухаць не хачу, дзе хто што вярзе». А ведала: быў у яе сёння Барыс. Быў! Нехта ж бачыў, раз вядома стала Рыкачу.

Вочы яго спачатку былі вывернулі бялкі (Ліда гэтага не бачыла, гладзячы сына па галоўцы і ўглядаючыся ў яго тварык), ён ледзь-ледзь не грукнуў кулаком па стале, але стрымаўся, разумеючы, што злосць тут нічога яму не дасць, наадварот, Ліда яшчэ больш замкнецца ў сабе і яшчэ больш неўзлюбіць яго. Рыкач усміхнуўся:

— Ліда, не прыкідвайся. Глядзі на мяне. Куды ты глядзіш? Не апускай вачэй. Я гавару табе чэсна і прыйшоў з табой пагаварыць як свой чалавек. Я не Хвашчынскі, які забіў твайго бацьку, твайго брата Масея і мужа тваёй сястры. Хадоры, здаецца.

— Не, Арыны.

— Во, Арыны. Дарма, што я ў паліцыі. Я свой чалавек. Мы з веку тут свае, мясцовыя, і павінны падтрымліваць адзін аднаго. Я ў заключэнні быў. Калі з нашых месцаў — свой, значыць, зямляк. Хлеба яму якую пайку. Рызавіну якую, каб чалавек не абмарозіўся. Ого, марозы там! Ты ведаеш, я не п'яніца. Я магу выпіць, калі трэба, але не п'яніца. Я пры дзеле ні-ні, ні ў рот.

— Добры? — з'едліва ўставіла Ліда.— Чаго ж ты тады ў паліцыю пайшоў, калі такі?

— У паліцыю? — Рыкач на момант задумаўся, шукаючы адказу на гэтае Лідзіна пытанне.— Я табе скажу, ты вот так туды-сюды, думаеш, усё проста. Быў цар, а тады стала савецкая ўлада. Хто на яе бок перайшоў, той жыў да гэтай вайны добра. А тыя ўсе яго цараняты ды юнкерыкі зямлю параць. І касцей іх даўно ўжо няма. І цяпер: мяняецца ўлада. Разумееш, што такое ўлада? — Рыкач выкаціў бялкі з чырвонымі пражылкамі і ўставіўся ў Ліду.— Не разумееш. Яна корміць таго, хто да яе бліжэй стаіць.

— А пры савецкай уладзе ты галадаў?

Рыкач смыкнуўся ўсім тулавам:

— Не галадаў. Чаго так галадаў! Жыў. Але калі

гэтая ўлада кончылася, мне таксама разам з ёй на дно апускацца?

— Ты добра ведаеш, што кончылася? Бач, вучоныя які.

— Я не вучоны. Вучоных без нас хапае. Мы — кабылка. Радавыя. Зразумей, што я цябе шкадую і не хачу, каб ты з-за гэтага дурня гінула. Забяруць цябе немцы ў лагер разам з ім, — Рыкач паказаў на малога. — Не выскрышаеш ты там. Амба. Канец табе там будзе. Ты мне не верыш. А я тры разы сам падшільнаваў яго, як ён ішоў да цябе і ад цябе. Я сядзеў у аleshніку і мог яго ўзяць са сваімі хлопцамі, калі б яны былі са мной, цёпленькага. Дурны як бот. Кругом вочы, пасты, засады, аўтаматы тарчаць, пісталеты, а ён ідзе. Колькі разоў я ў Паддуб'і іх бачыў, як яны пераходзілі рэчку. У Суччы бачыў на кладках. Падымай аўтамат, на мушку — і піводнага жывога. Я табе кажу, дурні. Скажы, Ліда, каб не хадзіў ён да цябе.

— Бачыў — чаму не сказаў? Дзе я яго ўбачу? — наўмысля грубаватым голасам гаварыла Ліда, усё яшчэ думаючы, што Рыкач выпрабоўвае яе.

— Не верыш. Пасля пашкадуеш. Я табе яшчэ адну ісціну скажу. Ведаеш, дзе твой бацька? Не ведаеш?

— Адкуль жа мне ведаць. Я была меншая во за яго. — Ліда паказала на сына. — Казалі, пайшоў за Бярозу солі, а яго там схавалі і не пусцілі. Дзе ён падзеўся, так і не ўведалі. Можа, дзе жывы? Парабкам, можа, дзе ў Польшчы ў паноў?

— Э-э-э, Ліда: солі. Хітруеце. Не солі ён пайшоў. Яго злавалі як шпіёна. Ён перайшоў лінію фронту. Такім у ваенны час расстрэл. Яго паслаў камандзір кавалерыйскага палка Маркатанаў. А брат твой быў партызан. І Максім, ваш зяць, быў партызан. Максім быў начальнікам у гэтым атрадзе. Бацьку твайго памучылі, звязалі рукі і жывым галавой у палонку, пад лёд. Вот, разумееш?

Лідзе зрабілася аж мутарна. Яна пасадзіла на кушэтку малога і пайшла паўз печ да вядра з вадой. Напіўшыся, яна чамусьці глянула за печ, тады ляпнула дзверцамі нізенькай самаробнай шафы з посудам, быццам нечага шукаючы там, разагнулася, зачыніўшы шафу, і пачала ўглядацца праз акно на

двор, нібы там заўважыўшы штосьці незразумелае. Смерць бацькі рабілася зусім уяўнай і капкрэтнай, аб якой здагадваліся, якую дапускалі, але ў якую, раз не бачылі, ані не хацелася верыць.

Выцершы вусны, яна вярнулася да кушэткі, узяла на рукі сына і зноў села на сваё ранейшае месца.

— Дык, кажаш, жывым пад лёд?

— Вот так, пад лёд.

— Адкуль ты ведаеш?

— Каб не ведаў, не гаварыў бы. Так што твой бацька па цяперашніх спісах паліцыі і гестапа праходзіць як партызан у тую вайну. А брат Масей і зяць Максім як партызаны і як камуністы, якія выслалі Хвашчынскага. Максім быў старшынёй калгаса да вайны. Ты ведаеш. Іх сын Хвашчынскага Стась і пастраліў сваёй рукою тут жа ў вас у Жабіках, як толькі прайшоў фронт.

— Бачыла.

— Бачыла, а ў галаве сваёй нічога не пакінула. Стась Хвашчынскі, ён цяпер начальнік раённай паліцыі, так і сказаў мне: «У Жабіках партызанскае гняздо. Калі што арэчы выткнецца, страляй маёй рукою. Пасярод вуліцы, уночы, удзень, адным словам, калі будзе патрэба». Петры, што на свеце робіцца.

— Не дурная, петру. Другі год ужо петру. І тапаром, і касой, і пранікам, усім петру. Мне толькі незразумела, калі табе далі такую волю і сілу, чаму ты да гэтага часу ў Жабіках нікога не забіў? Аднаго б, другога, і пайшла б твая слава ўгору. Страляй. Чаму не страляеш? Яго б во стукнуў па галаве якой даўбешкай, як яўрэяў летась увосень білі пад Каменем.— Ліда павяла тварам на сына.

— Даеш, даеш, Ліда. Упікаеш, вучыш. Нікога яшчэ не біў па галаве даўбешкай. І не бачыў, як яўрэяў білі.

— Не заслужыў яшчэ, не паклікалі на такую высокую работу. Не перажывай: паклічуць яшчэ.

Рыкач усміхнуўся і рашыў аджартавацца перад Лідай:

— Бабу самы злы сабака не перабрэша. Брашы, не пакрыўджуся, Ліда. Сам сваіх біць не буду. Пакажуць пальцам, скажуць узяць, вазьму. А скажуць страляць, і страляць буду. Такая служба. І ў мяне бацькі ёсць, і радня ёсць.

— Яны рады, што ты ў паліцыю пайшоў?

— Мусіць, рады, раз я пакуль што з паліцыі ў партызаны не пабег.

— Прымуць, думаеш?

— Думаю, што прынялі б, пакуль яшчэ крывёй не запырсканы. Прынясу ім аўтамат, гранаты, два пісталеты. Прымуць. Наладзь мне сустрэчу з імі для перагавораў. Сувязная! Шпіёнш, перадаеш ім усё.

— Мала.

— Што мала?

— Плата малая.

— Галаву хочаш?

— Толькі.

— Галаву пакуль што не панясу. Шкадавата. Па-бачым, што далей будзе. А далей, Ліда, во што, апошняе. Шпіёнш у нас няма чаго. Трыццаць паліцэйскіх і я, начальнік. Ні самалётаў, ні танкаў, ні гармат. Але калі яго застукаюць у тваёй хаце і мне скажучь узяць цябе як сувязную, я вазьму. Павінен буду. А пакуль што падумай. Я пайду. Мне няма часу.

Рыкач устаў, падышоў да Ліды, нахіліўся над хлопчыкам і сказаў яму:

— Скажы, сыноч: дурная твая мама? Дурная.

Хлопчык адвёў свае вочкі ад нядобрых вачэй нядобрага дзядзькі, прытуліўся да грудзей маці, да яе чорнай ватоўкі-безрукаўкі, якая пахла сырой бульбай, і зажмурыўся.

Рыкач у гэты час чмокнуў Ліду ў правую шчаку.

Не паспела Ліда асэнсаваць яго пацалунак, як ён надзеў на галаву шапку, ускінуў на плячо аўтамат і, зачыняючы дзверы, сказаў:

— Дагаварыліся.

«У чым, як дагаварыліся?» — мільганула ў галаве ў Ліды думка. А тады і думкі, і пачуццё агіды, і страх — усё знікла.

Ліда доўга сядзела з хлопчыкам на руках, не крапаючыся і быццам не дыхаючы, не ведаючы, што рабіць і з чаго пачынаць, хоць работа была, якую пачала з раніцы, пакуль хлопчык, закалыханы цішынёй і матчынай ласкай, не заснуў у яе на руках.

Яна панесла яго ў тую хату, ціхенька палажыла на ложка, прыкрыўшы да шыйкі пасцілкай, а сама, як была, у абутку, у безрукаўцы, прылягла на ля-

жанцы, каб паназіраць за сынам, як ён будзе спаць, і трошачкі адпачыць, супакоіцца. Ляжанка была цёп-лая, на дварэ стаяла восень, і людзі патрошку цеплілі ўжо печы, і Ліда моцна заснула.

Для іх яна была вось з якой сям'і. Толькі б які карэньчык, толькі б ледзь-ледзь было зачапіцца за што. Яна з партызанскай сям'і ад нараджэння. Сям'я яе праходзіць па спісах і палезыць раптоўпаму або паступоваму (гэта будзе залежыць ад канкрэтных абставін вайны) выкараненню. Ліда да канца не разумела гэтага. Яна разумела сябе і сваю ўладу, а як ёй было зразумець людзей, якія?.. Яна спрачалася з Рыкачом як з чалавекам, бацькі якога жывуць не за морам, а ўсяго ў недалёкай вёсцы гэтага ж раёна. Чым ён лепшы за Барыса, за Ліду?

Ён быў паліцэйскі і ў любы час за лучынку мог знайсці прычынку. Яго слова перад немцамі — закон для жабікаўцаў.

* * *

Спала Ліда салодка, але нядоўга. Трывожна падхапілася, нібы адчуваючы за сабой недазволенаю раскошу, і села на ляжанцы. Першым позіркам яе на свет быў позірк на ложка, дзе спаў накрыты пасцілкай да самай шыйкі сын. «Хай паспіць», — падумала Ліда. Яна пайшла ў пярэдняю палавіну хаты, знайшла ў скрынцы стала іголку і, уцягнуўшы ў яе вушка рудую, пад колер панчох, нітку, уважліва зацыравала ўсе дзірачкі.

Ёй трэба было нешта рабіць. Некуды ісці, з некім пагаварыць, параіцца. Яна адкруціла з галавы хустку, паглядзелася ў люстэрка, ці не ўмурзалася, і зраз жа палажыла яго на акно. Глядзец у люстэрка не хацелася. Не да люстэрка было. Каб была якая крываносая, булатая, аднабокая, можа б, і Рыкача не ведала б, і ён бы яе не заўважыў, і не было б нічога таго, што зараз навісла над ёй.

Зараз працнецца Пеця, яны паабедаюць, і яна пойдзе да сваіх. Бульба паляжыць. Пад павеццю нічога ёй не зробіцца. А можа, і сапраўды, як сказаў Рыкач, яна і не трэба будзе ёй.

Калі Пеця працнуўся, яна памыла яму мокрым канцом ручніка твар і рукі і пачала карміць. Пеця,

як і мыцца, не хацеў есці, але яго трэба было так-сяк пакарміць, і Ліда тое-сёе амаль пад прымусам утаптала яму ў рот. А што — ложку кашы бульбянай і, можа, паўкубачка малака, якое ставіла ў печ, каб яно там пусціла жоўтыя скалкі і было смачнейшае. Сама не ела. У галаве стаяла другое, больш важнае, чым яда. Раз юда прадаўся, ён ні перад чым не спыніцца і можа зрабіць што захоча. Іх улада, і ім вера. Бач, сплёў у адно месца: і бацьку, і братоў, і Максіма. Барыса прыплёў. Бяры і вешай. Ёсць за што!

«Што ж гэта я нешта ані нічога не думала пра сябе, быццам улада наша, савецкая, а я як была, так і засталася на старым месцы, смелая, незалежная, крытыкуючы і высмейваючы каго хачу, у тым ліку і Рыкача, быццам ён наш, савецкі, работнік, міліцыянер які-небудзь ці фінагент?» — падумала Ліда.

— Сыноч, я пайду далёка-далёка, на ручках цябе несці маме цяжка, ты ўжо вялікі, пабудзеш у бабы Ганны. Пагуляеш, пакуль я прыйду. Я не забаўлюся. Я хутка.

Сыноч нічога не адказаў, але важна, што не плакаў, і маці здалося, што ён згодзен з тым, што яна яму сказала. Не першы раз заставацца яму ці ў людзей, ці дома без мамы, не першы раз разумець і шкадаваць маму, але не ўмець хоць чым-небудзь дапамагчы, акрамя таго, што глядзець на яе шырока адкрытымі, чыстымі, як блакіт неба, вачамі?

Ліда ўздзела на ногі гумавыя боты на мяккай падкладцы, апранула ватоўку, не новую, але больш-менш прыстойную, укруціла хлопчыка ў коўдру і, замкнуўшы хату, панесла да суседкі Ганны, добрай бабулі.

На вуліцы нікога не было, людзі, дзе хто, заняты работай. «Марозу не будзе», — думала Ліда, бо неба не ясна і не чырванела, як бывае ўвосень перад марозам, а было зацягнута коўдрай недажджавых хмар.

Налева пайшла прагаліна, а за ёю, метраў за сто ад вуліцы, могілкі.

Ліда адварнулася ад могілак і пачала глядзець уперад, уздоўж вуліцы. Хаты, паўз якія яна колькі год хадзіла амаль кожны дзень, здаліся ёй сёння чамусьці не такімі, якімі яны бачыліся дагэтуль. Кожная, як жывая і маладая, выстаўлялася ці гладкім і прыгожым комінам, ці новым дашчаным дахам, ці

абшытым шалёўкай вуглом, ці разнымі аканіцамі, белымі расшытымі фірапкамі за празрыстым шклом акна, кветкамі ў слоіку на ім.

Раптам сэрца яе ўздрыганулася. Вось тая хата, дзе размясціліся яны. І недзе ён тут жыве, галоўны юда. Ліда не была ў ёй усярэдзіне. Казалі, зрабілі двух'ярусныя нары і ўсе разам спяць на іх. Называюць казармай. У двары ў вялікай пупі — коні. Колькі, Ліда не ведае. То выходзячы на вуліцу, то заходзячы ў двор, з вінтоўкай на плячы, у паддзёўцы з павязкай на рукаве, перавальваецца з нагі на нагу вартавы. Боты хромавыя, блішчаць, халявы высокія і вузкія, да самых каленяў. Ліда сказала яму «дзень добры», ён пакланіўся ёй і ўсміхнуўся. Чаму чалавек рады? Што боты хромавыя на нагах? Вінтоўка на плячы?

Калі выслалі Хвашчынскага, у доме было праўленне калгаса. Цяпер во яны сталі тут гаспадарамі.

Ліда не азірнулася на будыніцу па сваіх памерах як абору, з плоскім гонтавым дахам, з чатырма вокнамі на вуліцу, без шчыту, замест якога быў косы гонтавы, як і ўвесь дах, лабяк.

Дом Хвашчынскага зрабіўся цяпер на здаровым целе вёскі болькай. Болька спачатку смыліць, тады торгае, калі нарывае, тады, туга нацягнутая, баліць, а пасля — гною колькі з яе і застаецца сцягнутая рубцамі ямка, як ужо зажыве.

Масей пабудаваўся, як вярнуўся з польскага фронту, на правы бок вуліцы. На старым дворышчы не толькі хата, а ўсе будынкі спарохпелі ўжо былі. У глыбіні двара, каля пуні, утварылася ямка, у мокрых гады, увосень яе нічым нельга было загаціць, квокала і квокала пад нагамі, нібы дрыгва на балодце. Гацілі салому. А вясной пачыналі капаць як гной, і капалі да самай зямлі. І зямля была чорная, яе таксама капалі. Во так выкапалі сабе гора. І старую хату, і ўсе старыя будыніны спалілі, папілаваўшы на дровы.

Лесу далі, і Масей паставіў спачатку хату-пяцісценку, а пасля, спакваля, за год-два па будыніне, пуно, стопку і нават клець. Хай усё будзе новае!

На старым дворышчы цяпер агарод, грады.

Ліда глянула цераз частакол і ўбачыла па ім Масееву жонку, сваю братаву Просю. Прося вырывала

з зямлі і церабіла буракі, скідаючы іх, ужо без бацвіння, у адну кучу.

Ліда павіталася з ёй.

— Можа, што? — спытала Прося, пільна ўзіраючыся Лідзе ў твар.

— Нічога! — адказала Ліда. — Схаджу, думаю. Паглядзець, пагаварыць захацелася.

— Вочы ў цябе нейкія... і сама чырвоная.

Ліда пачала праціраць рукамі вочы:

— Малы на руках заснуў. Дык я яго на ложкак, а сама на ляжанку і задрамала.

— Быў хто ў цябе?

— Ды гэты... начальнік, што ў Хвашчынскага хаце.

Ліда сказала ціха, нібы баялася, каб ніхто не пачуў, што ў яе быў Рыкач. Толькі кінула галавой у той бок, дзе была казарма паліцэйскіх.

— Хадзем тады ў хату, — зразумела Прося.

Ліда ўважліва паглядзела на яе: пастарэла Прося, нос пабялеў, шчокі пасупіліся, вочы паўпадалі. А па гадах не старая яшчэ: усяго сорок тры. Дзіва што! Масея забілі на вачах. Чацвёрта дзяцей, ужо ладныя, хлопцу большаму шаснаццаць гадоў, могуць у Германію схапіць. А ён рослы. А што будзе далей?

— Дзе яны ўсе? — запытала Ліда, маючы на ўвазе дзяцей.

— Юрка з Косцікам пайшлі ў лес. Зрання, і во няма яшчэ.

— Без абеда?

— Бульбу з сабой бяруць. Напякуць там. Смаляк які дабудуць на падпалку.

Не смаляк шукалі ў лесе кожны дзень хлопцы, хоць і неслі ўвечары, прыцемкам тое-сёе з дрэва дамоў. Яны проста баяліся ўдзень быць дома.

І дзяўчынкі баяліся. Таксама сыходзілі на дзень аж на той канец вёскі, да цёткі Палагеі.

— Мама там? — паказала Ліда на большую палавіну хаты.

— На ляжанцы, — адказала Прося, развязваючы хустку.

— Мама, дзе ты? — сказала Ліда, пераступіўшы парог другой палавіны хаты.

— Ліда? — паднялася і села на грубцы маці. — Як ты?

— Нічога, мама. Жыву.

— Усё паробіла?

— Бульбу перабіраю,— адказала Ліда.

— Хлопец дзе?

— Ганне ў хату ўкінула.

— Цяжка песці,— здагадалася маці.

— А цяжкі ўжо,— адказала Ліда.— Ён абы-дзе гуляе, прывык.— І акінула вокам хату. Не было парадку ні ў чым. Тры ложка, і ўсе тры незасланыя. Як спалі, так і кінулі. На падлозе натоптана. Пяску!

Тым часам у першай палавіне нехта загаварыў з Просыяй.

Ліда глянула праз адчыненую філёнгу дзвярэй: Сцяпан аднаногі, іх сусед. Быў ён з папірачкай, ступаў на драўляны пратэз смела, але ў хаце — паціху, асцярожна, каб не стукаць ім аб падлогу і не пакідаць на ёй ямак ад круглай жалязякі-наканечніка.

— Бачу, што пайшла. Што там, думаю, у цябе,— першым загаварыў Сцяпан.

— Добра, што вы прыйшлі, дзядзька Сцяпан. Хадзіце сюды, у гэтую хату, я нешта скажу вам. Тут мама. І ты, Просыя, хадзі.

Расселіся на ложках, на незасланыя пасцелі.

— Бацьку легіянеры ўтапілі. Звязалі рукі і жывога пусцілі пад лёд, галавой у палонку.

Усе змоўклі, нібы чакалі выбуху бомбы, якая вылецела з самалёта і павінна была недзе тут дакрануцца зямлі.

Першай глыбока ўздыхнула маці. Худы падбародак яе заторгаўся, а вочы худенька заміргалі, выкачваючы раз за разам гарошыны слёз.

— Уведала ад каго? — гляпуўшы на старую, талды на Ліду, запытаў Сцяпан.

— Стась Хвашчынскі вучыў сваіх паліцэйскіх, як трэба знішчаць людзей. І казаў, што ў нас, у Жабіках, партызанскае гняздо. Каб нікога не шкадавалі і... У мяне аж мароз на целе пайшоў. Кінула бульбу перабіраць... «Ты,— кажа,— сувязная».

Сцяпан пакратаў вусамі, угледзеўся ў якуюсь адну кропку, задумаўся.

Жанчыны маўчалі, чакаючы, пакуль чалавек рашаў, як павесці гаворку далей.

— Больш нічога не казаў? — павёў Сцяпан туды-сюды галавой.

— Аї,— махнула Ліда далонню рукі,— гаварыў, дык і не перакажаш. Мне зрабілася страшна. «Можна,— кажа,— другі хто будзе бульбу тваю есці?»

— Ён,— усміхнуўся Сцяпан.— Далей?

— «Да цябе,— кажа,— ходзіць Барыс, і я сёння хацеў забіць яго ў тваім двары». Я кажу: «Чаму не забіў?» А ён кажа: «Цябе пашкадаваў». І такім добранькім размаляваў сябе. «Я,— кажа,— і ў Суччы іх бачыў, і ў Паддуб'і бачыў, каб не свой, усіх з аўтамата перакасіў бы».

— А быў Барыс у цябе сёння?

— Быў.

— Апасна. Трэба, каб не хадзіў.

— Дык ён і сказаў так: «Хай Барыс не ходзіць. А то...»

— А то можа быць, я разумею. Смелы, збродлівая бэсція! Ён жа не спіць у казарме. Павячэрае, пасты паставіць і пайшоў. Спаць лажыцца ўдзень, пасля абеду. Во цяпер ён спіць.

— Вочы чырвоныя. Я і казала яму: «Не выспаўся?» А ён: «З-за вас выпішся».

— Во, бач? — Сцяпан падняў угору ўказальны палец і матнуў ім.— Пачакай: а да цябе ён не чэпіцца?

— Не дужа так. Але казаў: «Падумаў, з якой ты сям'і». Нямецкім лагерам палохаў. «Загінеш,— кажаў,— там».

Сцяпан падумаў, сказаў:

— Во што. Ты пакуль што дома не начуй. Усё можа быць. Вазьмі хлопца на рукі і да каго-небудзь. І Барысу трэба сказаць, каб ні нагой пакуль што. Ён пільнуе яго каля цябе. Настойлівы, гад! Яго трэба баяцца.

— Да нас пераходзь, і будзем разам жыць. Гінуць, дык у адной хаце, разам усім,— сказала маці.— Хата вялікая, хопіць месца. Хлопец будзе запучаны.

— А гаспадарка? — паглядзела ў бок маткі Ліда.

— Сходзіш, дагледзіш. Не да гаспадаркі цяпер.

— А я — не. Я б не гэтак,— гаварыў Сцяпан.— Сягоння ў аднаго, заўтра ў другога пераначаваў. Каб ён і не ведаў, дзе твой начны адрас. Яго задушыць — як плюнуць. Пятлю на шыю, і нават не захрапе. Ён за ўсімі цікуе, і за ім цікуюць. Вышэй юда сядзіць. У Парэччы, начальнікам паліцыі. Хвашчынскі. За-

біць Рыкача, ён жа дашчэнт у спаліць усе нашы Жабікі і нас усіх жывымі не пакіне. Во дзе яна, загваздка! А таго ўзяць не так проста. Ён жыве ў паліцэйскім будынку. Акіно з кратамі, з металічнай сеткай, каб ніхто не ўлез і бомбу не кінуў. Праўда, кожную раніцу купаецца ў рацэ адзін.

— Цяпер? — здзівілася Прося.

— А што цяпер? Ёсць такія, што і зімой купаюцца. Здаровы як вол. На жарэцца, кроў у ім гарыць. Яму трэба ахаладзіцца. А жыць спадзяецца доўга і добра. Бераг ад вады адмуравапы каменем. На беразе іх казарма. Ён спускаецца з гэтага берага і купаецца. Калі б снайперская вінтоўка, яго б з лесу, з-за лугу, можна было б і прыкалоць да гэтага муравапага берага. Або з вады якім-небудзь кручком, як рыбіну, зачапіць і на дно. Не будзе яго, тады мы гэты наш жабікаўскі гарнізон ф-фу і садзьмом. Пасцерагайся пакуль, кажу, Ліда.

Сцяпан устаў з ложка, хіснуўшыся на пратэз, надзеў на стрыжаную «под польку» галаву кубанку з скураным верхам, хоць на дварэ была яшчэ далёка не зіма, і, не зашпіляючы сваю мультовую, без футравага каўняра, «паўсуконную», як казалі ў Жабіках, паддзёўку, крануў да дзвярэй.

— Ну, добрага табе, Ліда... Глядзі. Пайду,— сказаў ён, азірнуўшыся на хату і пераступаючы парог трошкі бокам, бо ў плячах ён быў шырокі, тут яшчэ папірачка гэтая, ну а расчыненая палавінка дзвярэй была, трэба сказаць, вузкаватая.

Жанчыны колькі часу пасядзелі моўчкі, тоячы ў сабе кожная сваю думку, а тады Ліда, маладзейшая, быццам выкінуўшы з галавы ўсё нядобрае, прутка падхапілася, паправіла на галаве хустку і сказала, павёўшы тварам у бок Просі, тады маці:

— Эт! Неяк будзе. Не мы першыя, не мы апошнія. Калі нам жыць, дык будзем жывы. А калі не жыць, дык доля наша такая. Уй, колькі цяпер людзей ідзе на той свет!

Маці злезла з ляжанкі і пачала хадзіць па хаце, нешта сваё шукаючы і не ведаючы, дзе палажыла.

— Пайду,— сказала Ліда, быццам адлучылі тут ад яе ўвесь страх і небяспеку, якія так нізка віселі над ёй.

— Ужо? Пагуляй,— спагадліва прасіла маці. Сы-

ноў, можна сказаць, і няма. Жывы два тыя, што на вайне, ці не? Не ўведаеш. А гэта во самая меншая. Каб жа мужчына, а то бабскага роду, і трэба ёй ба-яцца. Чаго? Што яна каму зрабіла?

— Не, мама, трэба бегчы. Там Пеця. Карова прыйдзе. Ну, чым ты мне паможаш? Ці я табе? Вайна. Сама як-небудзь буду выкручвацца. Можа, яшчэ ў партызаны пайду.— І яна засмяялася.

— Не грашы богу. Трэба ты там дужа. Баба.

— А калі нявыкрутка будзе? Здацца, каб у лагер забралі?

— За што?

— А бацьку за што забілі? Масея?

Сапраўды было над чым падумаць: хто забіў бацьку, Масея? Хто? І за што?..

* * *

...Ліда сказала ўранні:

— Заўтра, дзеткі, я ад вас паеду. Не будзе ў вас бабы. Як вы тут будзеце без мяне?

Сказала так, каб чуў і сын, і нявестка. Сказала не то з затоенай радасцю, не то са скрухай. Яна хвалялася, ясна. Зламаць тое, што гадамі складалася і ўсталёўвалася і да чаго ўжо так прывыкла?

Сёння субота, а заўтра нядзеля. Заўтра па Ліду павінен прыехаць Барыс, і з заўтрашняга дня нешта пачнецца з самага пачатку. Для яе, Ліды, для Барыса, для сына з нявесткай, для ўнучалят.

«Віця, Танька, кацяняты сляпыя, як жа вы?..»

Не, расчульвацца нельга. Ліда разумела гэта. Хай будзе як будзе, як рашыла, як атрымалася, як скла-лася яе жыццё.

За дзень яна прыбрала ў хаце, як трэба было, па яе густу, прыбраць, паглядзела, падумала, што ўзяць з сабой, а чаго не браць (не за мора едзе, а ў Восава, не вельмі далёкую суседнюю вёску), што паставіць на стол, калі сядуць частавацца...

Яна ўхмыльнулася сама сабе, калі наткнулася ў думках на словы «жаніх» і «маладуха». Яны будуць частавацца? Яна, Ліда, і Барыс? Тым не менш, як ні крытыкуй сябе і ні адганяй слоў «жаніх» і «маладуха», яна, Ліда, ідзе замуж. Не жарт і не спектакль.

Браць нічога з сабой не трэба, акрамя хатулька з такой-сякой пераменкай. Пасцель трэба ўзяць. Бог ведае на чым ён там, адзінокі мужчына, спіць. Падгорне што-небудзь пад сябе, раўня сабаку ў будцы, нямытае, непрасаванае, падхопіцца і пайшоў. Хочаш, каб удавец на добрай пасцелі спаў.

І рабочае адзенне трэба ўзяць. Печ трэба паліць, карову даіць, палоць — адным словам, гаспадарка, як і ў кожнага вяскоўца.

Трэба сказаць Арыне, каб прыйшла, і Прося хай прыйдзе. Маладых не трэба. Што ім да нас, хай нават свае. Мы для іх старыя людзі, і яны думаюць, што нам ужо ані нічога, акрамя смерці, не трэба.

І ўсё ж, нягледзячы на сваё досыць ужо старое і цвёрдае рашэнне, Ліда пачынала губляць волю і бянтэжыцца. Можна, сапраўды трэба было паслухаць сястру Арыну і выкінуць з галавы дзяціную дурпосць? Дзе ж ты знойдзеш ужо тое шчасце, калі гады прайшлі і іх ніхто табе не верне, калі б і хацеў вярнуць? Ці мала жанчын, якія замужам не былі і не думаюць у сталым узросце пра замужжа? А яна ж, Ліда, была? Была. І ўнукі ёсць. Ці не лішняга ёй захацелася?

Яшчэ не позна рашыць так і так, як Лідзе захацацца. Можна пасядзець за сталом, паабедаць і сказаць яму: «Добра, Барыс, што ты прыехаў. Пасядзелі во, пагаварылі, цяпер, жанішок, дадому. Я пажартавала. Куды ўжо мне тое замужжа?» Ён не пакрыўдзіцца. А калі і пакрыўдзіцца, дык хай крыўдзіцца. Колькі было ўжо той крыўды! Нічога, адыходзіў, зноў цяплеў. Хай жэніцца. Яна не загарадзіла яму дарогу.

Так і не рашыла нічога, спаць лягла з няпэўнай, неакрэсленай думкай.

А калі назаўтра гадзін у дзесяць убачыла ў акне Барысаў «Запарожац», пачула, як ён чмыхнуў і як ляснулі яго дзверцы, зусім абвяла і абяссілела. Усё ў ёй закалацілася, і калі б было не сорамна сына і нявесткі, заплакала б. Мінута, да якой яна так доўга ішла, такая горкая!

У двор ішлі ўдвух: Барыс і механік сельгасмашыны, вядомы на ўсю ваколіцу гарманіст, маладзейшы за Барыса гадоў на дзесяць, Лявон.

«Без гармоніка? — мільганула ў галаве ў Ліды.— Значыць, нічога не будзе. І ў Барыса ў руках ні сумкі, ні кашолкі. Так пешта заехалі. Некуды едуць», — рашыла яна. Добра, што яна нідзе нікому нічога не казалася, адно, што пажартавала з унукам і ўнучкай. Сын і нявестка даўно прывыклі да яе «пайду», наадварот, будуць рады, калі ўбачаць, што яна ўжо пікуды не ідзе. Добра, што і Арыну з Просяй не паспела ўчора запрасіць, думаючы, што тады, як пачнецца, сама збегае і прывядзе.

Ліда сустрэла гасцей на двары. Барыс быў у ботах «джымі», або «вуціны нос», хромавых, наваксованых да бляску, у рудым, новым вайсковым галіфэ, у бастонавым цёмна-сінім пінжаку, у белай, як лілея, сарочцы з гальштукам і ў саламяным капелюшы. Лявон быў у светлым касцюме, без гальштука, без шапкі, у жоўтых, з дзірачкамі туфлях. Ад абодвух моцна пахла духамі. Адзін і другі павіталіся з Лідай за руку.

— Ну як? — запытаў у Ліды Барыс.

— Нічога, — некалькі здзіўлена адказала Ліда, быццам не разумеючы, пра што пытае ў яе Барыс. — Нармальна.

— Тады выгружаемся? — глядзеў на Ліду Барыс. Ліда смыкнула плечуком і адказала:

— Што ў вас: дровы?

— Ну, — адказаў Барыс і дадаў: — Каб цяплей і весялей было. — І пайшлі з Лявонам да машыны.

Адтуль Лявон ішоў з гармонікам, а Барыс — з цяжкой сумкай.

— Я ж казаў, што будзем капьяк тады піць. Каньяк, Лідусь, праўда.

І падняў пакрыўку сумкі. Так, у ёй сапраўды было поўпенька жоўтых бутэлек.

— Здурнеў? — упікнула Барыса чамусьці Ліда.

— Шкадуеш?

— Твайго?

— Бачу, што зашкадавала. Зразумей цяпер, дзе тваё, а дзе маё. Я твой, ты мая, а ўсё, што ў нас, наша. Признайся, шкода стала?

— Во гэтак! Выдумаў пешта. —

У хаце Барыс і Лявон віталіся за руку з Пятром і яго жонкай.

Дзецям «дзед» даў па плітцы шакаладу.

Пятрок запрасіў гасцей у другую палавіну хаты і паказаў на мяккую канапу са спінкай і на крэслы.

Пераапрунуўшыся ў нешта лепшае, больш прыстае і больш дарагое, Ліда, у белых басаножках, стаяла перад мужчынамі і гаварыла:

— Ты, Лёня, пасядзі тут, паглядзіце тэлевізар ці пайграйце на гармоніку, а мы з Барысам з'ездзім па Арыну і Просю. Я забылася ўчора ім сказаць. Я ім казалася, але раней, не ўчора.

На дварэ было ціха, сонечна. Зялёная трава, зялёны лес, дрэвы паўз вуліцу зялёныя. Ехалі як плылі, туды-сюды памаленьку валюхаючыся. Вёска. Пад калёсы можа папасці курыца, качка, гусь, а то і дзіця.

На вуліцы на лавачках там-сям сядзелі або каля двароў стаялі. Часцей жанчыны.

Ліда імкнулася не разглядаць па баках людзей, каб не падумалі, што яна задаецца, едучы, лічы, на сваёй, легкавой машыне. Глядзела толькі ўздоўж вуліцы. Адно паглядзела ўважліва на будынак праўлення калгаса, пастаўлены на колішнім дворышчы Хвашчынскага. Тут ёй налічалі працадні. Тут яна бывала кожны дзень, выносячы з яго, гэтага будынка, радасць або засмучэнне.

Спыніліся каля Масеевай хаты. Ліда забегла ў яе і сказала Просі, каб яна апрадалася, яны ж паедуць па Арыну, якая жыла пад той канец.

Арына не ўзрадавалася іх прыезду, моўчкі пераапрунулася, моўчкі выйшла разам з Лідай на вуліцу і моўчкі села ў машыну. У руках у яе быў якісь вузельчык, зроблены з насоўкі. Апранула яна доўгую шырокую спадніцу і каптан з сіняга, у дробную белую капеечку. Хустку ўкруціла белую ў чорныя кропачкі.

Толькі спыніліся каля Масеевай хаты, як і Прося выйшла. На ёй каптан быў белы, спадніца светлашэрая, хустка ў кветкі. Твар не стасаваў яе адзенню — пасуплены, бледны. У Арыніным твары, хоць таксама пасупленым і немаладым, была такая-сякая чырвань.

Застолле было невялікае — чужых нікога. Але і яно хутка ажывілася. Мужчынам Ліда была паставіла шклянкі, але Пятрок прыбраў іх са стала, сказаўшы:

— Каньяк стаканамі? — і паставіў перад кожным па кілішку.

Налілі і не ведалі, што і каму першаму казаць, каму першаму падпяць кілішак. Як ні кажы, вяселле не вяселле, а нейкі рытуал, і ён мае свае законы.

Арына зразумела, што яна павінна пачаць гэты рытуал, і, не падымаючыся, сказала:

— Няма тут у хаце ні бацькі, ні маці, хай маё слова будзе вам і бацькавым, і мацерыным, хоць самі вы ўжо і бацька і маці. Але калі ўжо так, глядзі, Барыс, і ты, Ліда, глядзі, каб не насмяшылі людзей, каб не было сорамна ні яму, — Арына павяла тварам на Пятра, — ні нам усім. Будзьце ўсе здаровы.

Тут яна зрабіла кілішкам перад сабой круг, выказваючы гэтым самым павагу да ўсіх, хто сядзеў за сталом, паднесла да асмяглых вуснаў і адпіла з яго трошкі.

Ліда сказала, асушыўшы свой кілішак да дна:

— Каньяк... Слава адна. А што ў ім такое?

— Чаму слава? Не адна слава. Па-першае, не смярдзіць, не якая там самагонка. У горле не дзярэ. І галава пасля не баліць, — глядзеў на Ліду цераз стол Барыс, абараняючы каньяк ад астатніх відаў пітва.

Яны селі за стол не побач, а насупраць. На покуце Арына з Просяй.

За сталом доўга не сядзелі. У кілішках, у бутэльках застаўся каньяк. На талерках — вяндліна, каўбаса, ячня, вінегрэт з буракоў і кіслай капусты, густое малако.

— Пайшлі на двор, на сонца, — не сказала, а загадала Ліда і панесла за дзверы адразу два крэслы.

І Пятрок узяў два крэслы.

На двары знайшоўся яшчэ невысокі ўслончык, шырокі, на растапыраных ножках.

— Машыну трэба было ў двор. Няёмка: стаіць на вуліцы, — сказала Прося, быццам машына разумела, ёсць да яе якая павага або няма.

— А што ёй? Мы ж бачым, — адказаў дзядзіне Пятрок.

— Не, Пеця, у двор трэба, — падтрымала Просю Арына. — Што яна, — Арына паказала на Ліду, — па вуліцу пойдзе на яе садзіцца? У двор трэба. Жапіх заязджае ў двор. З двара малудуху вязуць.

Расчынілі вароты і загналі машыну ў двор. Зноў зачынілі вароты.

Лявон, седзячы на крэсле, пачаў памаленьку тое-сёе іграць, быццам правяраючы галасы гармоніка, свой слых і спрыт пальцаў. Прыгожа ён іграў, чула і тонка. Іншы дык сячэ песню або танец, а ў яго яны выцякалі як бы з яго душы, а не з гармоніка.

Хто сядзеў, хто стаяў.

Дзеці хадзілі кругом машыны і ўсё мацалі гладкія яе бакі, ручкі, шкло.

— Лёня...— злажыўшы на грудзях голыя рукі (яна была ў блузцы з кароткімі рукавамі), пачала Ліда заказваць гарманісту то любімую песню, то жаданы танец.

Гармонік паступова набіраў сілу, свой, уласцівы толькі яму, разгон, сваё, сатканае з сотні колераў, гучанне, і ніхто не заставаўся абьякавым да яго іграння.

— Лёня, «Падгорна»...— заказвала Ліда.

Паслухаўшы два-тры калены мелодыі, яна пачала падпяваць гармоніку:

Ты, Падгорна, ты, Падгорна, шырокая вуліца,
Ад чаго маё, Падгорна, сэрца так валнуецца?

Ліда лёгка, надзвычай рухава, як дзяўчына, падхапілася з крэсла, сціснула пальцы ў кулак і, размахваючы рукамі, схіліла набок галаву, прытушнула пагой і вельмі доўга, з асалодай цягнула апошні гук: а-а-а... Гук гэты ішоў з глыбіні душы, быў адрасаваны бясконца далёка і кранаў самыя лепшыя, самыя прыгожыя яе галасавыя звязкі.

Гэта была песня яе маладосці, акружанай палямі, лясамі, зімамі, вёснамі, цёплымі летнімі вечарамі, кветкамі на лугах і на вокнах у гліняных слоіках, смехам дзяўчат і хлопцаў, іх прыпеўкамі і песнямі пад гармонік на вуліцы ў начной вясковай цішыні, жнівом, сенакосам, грыбамі і ягадамі ў родных лясах, пахам снапоў і свежага жытцяга хлеба... Маладосць. Яна прайшла? Не, маладосць не праходзіць. Яна адсоўваецца толькі трошкі далей; перастае выстаўляцца на пярэдні план, каб не насіць драпін на сваім твары. Яе выпускаюць на круг рэдка, але бывае, што выпускаюць.

Арына і Прося глядзелі на Ліду ўважліва, твары

іх нібы застылі ў вялікай пемаце, калі чалавек пачынае ўнікаць у сутнасць непадробна шчырага і далучацца да чалавечай шчырасці. Жанчыны, прыгнечаныя гадамі вайны і сваім непапраўным шматгадовым удоўствам, нібы памаладзелі і ледзь напрыгажэлі ў сваіх наставах.

Ліда так аддалася сваім пачуццям, што перастала глядзець на каго-небудзь з прысутных, нібы вакол яе нікога не было, нібы гукі гармоніка плывуць аднекуль з блакітнай вышыні, а яна глядзіць туды, у далёкі блакіт, дзе гэтыя гукі нараджаюцца, і злёгка падхоплівае іх, падтрымліваючы сваім голасам. Надзіва прыгожа рухаліся яе поўныя, налітыя шчасцем плечукі, прыгожай была ў гэты час яе шыя, прыгожая яна была ўся як жанчына:

— Вальс, Лёня. Нам з Барысам.

Яна не назвала вальс. Якая розніца? Яны ў Лявона былі ўсе без якіх-небудзь музычных зрываў. Плаўныя, лёгкія, задумлівыя.

Ліда палажыла сваю загарэлую па локаць руку на плячо Барыса, і яны пайшлі перабіраць нагамі па зялёнаму мурагу двара, лёгка, смела, зладжана, як танцавалі трыццаць пяць гадоў таму назад, калі ён быў хлопцам, яна — маладой дзяўчынай. Барыс — трохкі прыгнуўшыся, Ліда — адкінуўшы галаву так, каб быць у полі зроку партнёра.

Прося паківала галавой, сказаўшы Арыне (яны сядзелі побач на ўслончыку):

— Бач, як яны...

— Ну, — пацвердзіла Арына і ўздыхнула, паглядзеўшы кудысьці ўбок. Тады зноў да Просі:— Што яны — мы з табой?

— Маладыя.

— Чорт яе бяры, хай ідзе. Ёй яшчэ трэба замуж. Я толькі баюся, каб не разбегліся.

— Хай разбягаюцца. Дзіця ў прыполе не прынясе. Дзяцей у яе ўжо не будзе, — супакойвала Прося Арыну.

— Я не пра дзяцей. Сваім цепрыстойпа.

— Цяпер кідаюць. Не ўжывуцца і разыходзяцца. Гэта не даўнае.

— Сабакі, — сказала Арына пра тых, хто, ажапіўшыся, разлучаюцца.

На вуліцы пачалі памаленьку збірацца дзеці,

а потым дарослыя. У вёсцы гэтак: пачулі гармонік — туды. Тым больш што іграў Лявон. Слухаць яго любілі ўсе.

Наспяваўшыся, патаццаваўшыся, Ліда села на крэсла і палажыла рукі на калені. Абв'яла вачыма сына, нявестку, глянула на Арыну з Просяй, якія сядзелі зладжана на ўслончыку, кінула вокам на машыну, каля якой на-рапейшаму былі запяты дзеці, потым — цераз плот на вуліцу.

Там былі людзі. Яна іх убачыла, устала з крэсла і сказала музыку:

— Запавісь апускаецца. Пайшлі, Лёня, у хату.

У хаце доўга яшчэ сядзелі за сталом, дзе хто, як папала. Гаворка была звычайная, якая бывае ў такіх выпадках, калі людзі збіраюцца з нагоды хрэсьбін, іншых нязначных падзей. А потым зноў паднялі па чарцы, і Ліда сказала:

— Знаеш, Барыс, завязі ты іх дамоў, — і паказала на Арыну і Просю, — і паедзем.

Барыс, гатовы выканаць загад, падняўся з-за стала, але Арына запырэчыла:

— Не паедзем. Самі зойдзем. Так не заведзена. Мы павінны адправіць цябе.

— Правесці? — усміхнулася Ліда. — Хай будзе па-вашаму. Тады грузімся, Барысок. Дзе сумка?

Яна ўзяла з-пад кушэткі чорную гаспадарчую Барысаву сумку, паставіла яе на беражок стала, схапіла вокам, што ў ёй было, і дастала дзве некрапценыя бутэлькі, сказаўшы нявестцы:

— Вазьмі, Ніна. Схавай. Можа, калі трэба будзе. — І да Барыса: — На, занясі ў машыну.

Барыс панёс, паслухмяна выконваючы жаданне Ліды.

Ліда пачала браць з шафы і складаць горкай на разасланую на падлозе прасціну такую-сякую пераменку і звязваць у хатуль.

У хату ўвайшоў Барыс.

— Пасцель? — чамусьці пытала ў яго Ліда.

— Не трэба ніякай пасцелі, — адказаў ён. — Ёсць у мяне і падушкі, і коўдры ватныя і байкавыя, і капы, усё ёсць. Навошта? Нічога не трэба. Як кажучь, удавец не хлопец.

Ліда згадзілася. А калі трэба будзе, пасля прыедуць і возьмуць.

— Пасцелю трэба было. Як гэта ты? — не згаджалася Арына.

Ліда махнула ёй рукой, што значыла: «Раз не трэба, дык і не трэба».

Яна не ведала, што ёй рабіць: браць хатуль і несьці ў машыну ці...

— Сама не нясі. Яны хай нясуць, — вучыла яе Арына. — Сядзь, пасядзім.

Сабраліся ўсе і селі дзе хто.

— А дзеці дзе?

Ніна збегала на двор па дзяцей.

— Ну, цяпер прашчайся.

Апошняе слова Арына вымавіла з хрыпам у горле і заплакала.

Ліда пацалавалася з сынам, з нявесткай, потым узяла на рукі Віцю і абцалавала, Таньку ўзяла на рукі і яшчэ мацней, чым Віцю, абцалавала. Дзеці нічога не разумелі і не даваліся, каб баба іх так цалавала. Навошта? Шчыкотна і непрыемна.

Калі ж стала развітвацца з Арынай і Просяй, сабе расплакалася і доўга не магла стрымацца, каб не плакаць.

Заплакаў Пятрок, заплакала Ніна.

Барыс не ведаў, што рабіць. Міргаў вачыма, і ў самога выкаціліся на вочы слёзы.

З чаго? Ліда памятае, калі яна ішла замуж першы раз: такога жалю не было.

Арына дрыжачымі рукамі развязвала свой вузельчык.

— Вы думаеце, мне вас не шкода? — загаварыла ў слязах Ліда. — А тату? А маму? А Івана? А Масея? А Якава? А Андрэя?

Залажыла рукі за галаву і загаласіла, як галосяць на могілках.

— А мае ж вы дарагія! А мае ж вы родзенькія! А да смертачкі не забыць вас!

— Не трэба, Ліда, хопіць, а то людзі падумаюць, што ў нас тут хаўтуры, — супакойвала яе Прося, узяўшы за рукі.

Калі выходзілі з хаты, Арына сыпнула Барысу з Лідай пад ногі ячменю.

А тады яшчэ сыпнула пад машыцу, калі яны ўжо селі ў яе.

— Як-небудзь будзеце жыць, не бядуіце занадта. Што ж зробіш. Падгадавала вам гэтых во пылянят, Віцьку і Тацьку. У другіх сем'ях няма баб. Вайна ўсё зламала,— суцяшала Пятра і яго жонку Арына, калі, правёўшы машыну, зноў вярнуліся ў хату.

Пятрок маўчаў. Ніна, прыбіраючы са стала, была злая. Ні на каго не глядзела, залішне неабыходліва бразгацела талеркамі, відэльцамі, нажами і лыжкамі. Чаго? На каго? Ашукалі ў нечым?

— Цётка, паглядзі,— паказаў пальцам на вешалку Пятрок.

— Што? Капляюш забыўся? — здзівілася Арына. А потым быццам пасвятлела ў твары.— Дарма, хай вісіць. Забярэ.

— Ты, Пеця, нічога не разумееш. Кажуць, добра, калі жаніх што-небудзь забываецца. Тады ён ужо тут будзе свой, і з жонкай будзе добра жыць,— растлумачыла Прося.

Пятру захацелася неяк улагодзіць, уцягнуўшы ў гаворку, Ніну. Непрыемна, калі ходзіць паўз цябе хто-небудзь надзьмуты.

— Сядзь, Ніна,— узяў ён жонку за руку, калі яна прыбрала са стала.— Работу паробім пасля. Цяпер усё будзем рабіць удваіх. Раней устанем, пазней ляжам. Паробім, ты не перажывай. А то мы сапраўды зрабіліся былі з табой арыстакратамі. Усё мама ды мама. Мама мяне адна гадавала і гаспадарку вяла. А час які быў! А мы з табой удваіх. Раскісла ты.

Ніна села на кушэтку, і яе за шыю абшчапіла Тацька. Ручкі яе былі вымазаны ў шакалад і ў пясок.

— Спадабаўся табе Лявон? — гаварыў Пятрок у твар жонцы, імкнучыся глядзець ёй у вочы.

Ніна яго не ведала (сама яна не мясцовая). З якога боку ён мог ёй спадабацца або не спадабацца?

— Іграе добра,— адказала. Ніна і глянула на Арыну, на Прося, быццам яны павінны былі сказаць штосьці сваё пра яго.

— Іграе... Партызанскі разведчык! Яму было ў вайну... Колькі? Дваццаць дзевятага года нараджэння. Хлапчуком быў, во. У Парэчча хадзіў, у другія вёскі. Куды пасылалі. Рызыкаўны быў хлопец. Цётка Арына, раўкоўскі Захар'я — гэта яго дзед?

— Дзед.

— Во, дзед. Стары такі. Пішку курыць. Гадоў, можа, сто яму.

— Не, сто не будзе.

— Ну, дзевяноста, можа.

— Дзевяноста будзе,— згадзілася Арына.— Ён з нашым бацькам дружыў.

— Чуеш? — гаварыў Пятрок Ніне.— З нашым дзедам дружыў. І хадзілі разам у Парэчча, за лінію фронту. Дзед там... Ну, ты ведаеш. А ў гэтую вайну таксама хадзіў. Ад партызанаў. Калі і малога з сабой браў, Лявона. Во хто такі Лявон.

— Яго і цяпер усе хваляць. Работнік!

— Бацька ў яго не родны. Яго бацьку забілі. Цётка Арына, як яго бацьку забілі?

— Як забілі? Ён быў дужа памаўзлівы. Нячысты. Тут у нас быў Пятрок, і ў яго была дачка Матруна. На начлезе згвалціў гэтую Матруну. А тады прыжыў адной дзеўцы жывот, а замуж не ўзяў. Яна і радзіла гэтага Лявона. Дзеўка была смелая, узяла і падпаліла іх. Яны счубіліся біцца. «З-за цябе»,— кажа большы брат ды гэтаму, меншаму, Васілю, аскалёпкам пейкім па галаве. На смерць! Прыгожая дзеўка была і пайшла з хлопчыкам у Восава замуж.

— Сабаку сабачая смерць,— заключыла Прося.

— Правільна,— згадзіўся Пятрок і глянуў у твар Ніне, ці павесялела яна.

Дзяцей не палажылі ўдзень спаць, і яны, не чакаўшыся вечара, заснулі на кушэтцы як пабітыя. Устануць, пакуль пачне цямпець, ці не ўстануць?

Карова Майка ішла ў двор нясмела, задзірала морду і сапла ў ноздры, ловячы нязвыклыя для яе пахі. Нюхала дол, па якім праехалі колы машыны.

— Майка, Майка, Майка,— упрошваў яе не хвалявацца Пятрок.

Даілі яе па двары, падставіўшы пад морду цэбар з парэзанай бульбай. Пятрок чухаў ёй шыю, а Ніна даіла. Аднак яна не вельмі добра стаяла, раз за разам перастаўляючы заднія ногі і адчуваючы, што яе не гэтак цягаюць за цыцкі, як цягала гаспадыня і як патрэбна было цягаць.

* * *

— Дык ты Андрэеў сын?

— Сын.

— А завуць цябе як?

— Андрэй. Андрэй Андрэевіч.

— Маці цябе так запісала?

— Выходзіць, што маці.

— Бедная Алесья! Дык яна тады ўжо была таў-
стая табой? Там яна ўжо цябе і радзіла?

— Выходзіць так, цётка Ліда. Каб не радзіўся,
то і сюды не прыехаў бы, на радзіму.

Што ён сказаў: на радзіму? Мусіць, так: дзе на-
радзіліся бацькі, там радзіма і іх дзіцяці.

— А фамілію якую ты пішаш?

Ён усміхнуўся, і Ліда тады ўбачыла: выліты
Андрэй. Зубы дробныя, радкавыя, верхняя губа
трошкі выкасана ўгору, чарнявыя бровы, вочы кра-
мянёвыя і валасы... Не, валасы ледзь-ледзь святлей-
шыя, бо яна, маці, Алесья, была белавалосая. Смяецца
гэтак, як Андрэй. І складкі тады ў яго на лобе і каля
вушэй гэткія цёмныя, як у Андрэя.

— Фамілію нашу бацькаву: Шыкаў. Андрэй
Андрэевіч Шыкаў.

— Як ты гэта?

— Як? Проста. Спачатку быў Хвашчынскі, а як
падрас, як расказала мне маці пра ўсё, пра дзядзьку
Стася, я падаў, куды трэба, заяву, далі аб'яву ў га-
зету, і стаў Шыкавым. Кораць бацькаў. Ён быў
Шык, а я — яго сын, Шыкаў. Мне маці казалася, што
ён быў камсамалец?

— А як жа. Камсамалец. А пасля і парцейным
стаў.

— Гэтага мне маці не казалася.

— Дзе ж яна табе скажа? Яе ўжо не было тут
у нас. Пачакай. У трыццаць першым годзе іх высла-
лі. Андрэю тады было дзевятнаццаць гадоў. А мне
ішоў дванаццаты. Я тады была ў чацвёртым класе.
А яго як забралі на фінскую вайну, так і не адпусці-
лі з арміі. Ён ужо там быў нейкім камандзірам.

— Я, цётка, пісаў у ваш ваенкамат. Калі яшчэ
ў школе вучыўся. Маці кажа: «Напішы, жывы твой
бацька ці не?» Мне паведамілі, што загінуў на Бра-
скім фронце ў чыне капітана.

— Ну. Мама ж пенсію за яго палучала. Дык, я
кажу, я тады ў школе вучылася. «Кулакоў вязуць», —
пехта сказаў. А была якраз пераменка. Мы на ву-
ліцу. Тры хурманкі. На адной нейкая паклажа. Пер-

шай счала гэтая хурманка. Тады, на другой,— ваш дзед з бабай, а побач з хурманкай ідзе твая маці і наш Андрэй. Спачатку я рада стала, як убачыла Андрэя, а потым падумала: «Чаго ён з імі?» Баба згорбілася, укуталася ў нейкую посцілку. Восень ужо была, на дварэ золасць. На трэцяй хурманцы, ззаду, яшчэ двое. Хто — я так і не ведаю. Малая была. Андрэя з камсамола хацелі склучыць.

— Не выключылі?

— Не. Крычалі толькі дужа на яго. І дома крычалі, і на ячэйцы. Хто гэта ведаў, што ў іх так далёка зайшло. Жаніцца хацеў. Не далі мы. Ого!..

— А я, цётка, скончыў ваенную акадэмію і ўжо даслужыўся да падпалкоўніка.

Гэтым Андрэй нібы сказаў і сам сабе, і цётцы: «Добра, што лёс яго склаўся іменна так, як склаўся, а не іначай».

— Ты ваенны? — здзівілася Ліда.— А чаму ты ў такой адзежы?

— У адпачынку. Зняў форму, падзеў касцюм і паехаў.

— Ясна, ясна,— ківала галавой цётка.— Такі вялікі чын ты ўжо выслужыў!

— Чын не дужа вялікі. У маіх гадах бываюць генераламі.

— А дзядзька твой, Стась — гад. Я б яму ніколі не даравала. Ты ж быў у Жабіках? Табе расказвалі?

— Чаму, усё расказвалі, ведаю.

— Во, Андрушка, якія бываюць звяры сярод людзей. Страх адзін!

Ліда падняла перад сабой кулакі і пакалаціла імі, нібы яе прабіралі дрыжыкі.

— Сагнаў у кучу ўсіх людзей і сваёй рукою пастраляў Масея нашага і Максіма Рыгоравага. Нашай Арыны мужыка. Ты ж гэта ведаеш? Расказвалі табе ў Жабіках?

— Ведаю. Расказвалі.

— Вот вам, кажа, камуністы і партызаны. Адпомсціў. Усіх настрашыў. А за што? За тое, што бацьку нашага жывым пад лёд пусціў? Гад, гад! Мы ж табе даравалі, не крапулі твайго бацькі, як ты нашага ўходаў? Ведалі, што ты, а не хто іншы. Ведалі. І Масей, і Максім былі партызанамі, вінтоўкі ў іх былі. Трах — і не было б на свеце. Сказаў ім

Маркатанаў не чапаць, і яны не забілі. Дык вось якія мы, а якія яны! Ну і яго, гада, укоталі, не пакарасаваўся надта.

— А Маркатанаў?..

— Кавалерыя тут тады ў нас стаяла. Камандзір. Маджараў было сярод іх шмат.

Андрэй кіўнуў галавой. Ведае з гісторыі, што венгры-мадзьяры ваявалі на нашым баку ў грамадзянскую вайну.

— Колькі ты быў у Жабіках?

— Адну ноч начаваў у цёткі Прасі, а другую — у цёткі Арышы.

— Табе не казалі там, як яго зарэзалі?

— Казалі, што партызаны падпільнавалі недзе, а як, не казалі.

Ліда ўстала з крэсла, адчыніла шафу і, зняўшы з вешалкі, выставіла перад Андрэем вайсковы мундзір, увешаны медалямі і ордэнамі.

— Во,— сказала яна, зпоў павесіўшы ў шафу.

— Гэта фрэнч цяперашняга майго мужа, Барыса. Ён яго надзяе ў вялікія святы. Некаторыя за партызаншчыну, некаторыя за работу. За работу і «Запарожца» далі. Вобласць. Прэмія такая. Дык ён і яшчэ адзін партызан з Парэчча... Бачыў, якое цяпер наша Парэчча? Горад. Праўда? Ты ж цераз Парэчча ехаў?

— Горад. Прыгожы, трэба сказаць. Такая рэчка! Такі жалезабетонны мост!

— Льнозавод пабудавалі. Трасту здаюць туды, і ўсё. Самі цяпер не труць лён рукамі, на тынёнках, як мы церлі. Ого, рай цяпер з лёнам, не тое, што нам было. Я ўвесь час у калгасе лён расціла.

— Казалі, цётка, у вас таксама ўзнагароды ёсць?

— Чаму ж, ёсць. Адзін называецца Працы, а другі — Леніна. Там яны, у Пеці, сына майго.

— Я, цётка, бачыў, ён мне паказваў.

— Праўда? — здзівілася і ўзрадавалася Ліда.— Ты ў Пеці быў?

— А як жа? За два дні ўсіх абышоў.

— Добра, што зайшоў. Калі свой, дык і прызнавай радню. Зракацца радні нельга, калі яна не такая, як твой дзядзька. Ага, во. Дык я пра яго не дакончыла. Слухай. Узяць трэба, а як? А ён купацца любіў уранні ў рэчцы. Восень, а ён усё роўна купаўся.

Спусціцца к рэчцы. Так — бераг, адмураваны каменнем. Масто́к адным канцом у ваду. Скіне адзежу, паложы на гэты масток, а сам бух у ваду. Выведалі, калі, што. Ты, праўда, жанаты? Ці, можа, адзін жынеш, як я ўсё жыццё адна пражыла, а пад старасць здурнела і замуж выйшла.

— Жанаты, цётка. Сорак пяць гадоў і каб нежанаты быў? Жонка ўрач. Двое дзяцей, Барыс у восьмы клас пойдзе, а Ксюша — у чацвёрты.

— Пачакай: маю маці Аксеняй звалі.

— Ведаю, што бабу Аксеняй звалі. Хай і ў мяне расце Аксеня.

— А ў тваёй мацеры, акрамя цябе, дзеці былі яшчэ?

— Не толькі былі. Ёсць. Двое. Хлопцы. На заводзе абодва. Жанатыя. Дзеці ёсць.

— О-о-о! Дык у тваёй мацеры шмат унукаў. Добра. Як яна?

— Анічога яшчэ. Трымаецца. Толькі сівая ўся. Не ўспамінае жыццё з бацькам. Душыліся, кажа, працай самі і людзей душылі.

— А чалавек яе?

— На пенсіі. Але жывы. Добры быў, як бацька. Не скажу, што я ў вотчыма рос.

— Прыгожая яна была. Карціна, а не дзеўка. Андрэй, хоць ён мне і брат, не такі прыгожы быў.

— А якая ў мужчыне можа быць прыгажосць? Здаровы, не дурны, не гультай, чэсны — вот і ўсё. Што болей трэба чалавеку? Мужчыну.

— Ну, і яшчэ ж у мяне два браты было: Іван і Якаў. Іван з польскай вайны не вярнуўся, а Якаў — з гэтай. У Якава жонка была, двое дзяцей. Большай восьмы год ішоў, меншай — шосты. Усе ўцякалі ў лес, як немец наступаў. А самалёт лётаў і кідаў бомбы ці з кулямёта касіў. Вера яго жонка звалася. Яна дзяўчынак за ручкі і сабе бегчы. Бомба на іх — і на кавалачкі ўсіх парвала. Сям'і як і не было.

— Мы не бачылі гэтага. Вам было цяжэй, чым нам.

— Бацька не хацеў аддаваць яе за Якава. Страляў у іх над галавой.

— Як страляў?

— Яны ўвечары сядзелі на вуліцы на прызбе. А ён як выскача з двара ды як бухне ў іх пад гало-

вамi з бярданкі. Не хацеў, каб яна ішла за Якава. Смешны быў такі.

— Смешны? — здзівіўся Андрэй такой слабай характарыстыцы.

— Смешны. Ён і ў калгас спачатку, казалі, не ішоў. А потым пайшоў і рабіў конюхам. Надта любіў коней.

— А ў вайну як ён?

— Памёр. Выгпалі паліцэйцы людзей лес паўз шашу высякаць, каб партызаны не рабілі засад паўз дарогу. Ён сказаў нешта паліцэйскаму, а той яму ботам у спіну, у самы крыж, як дзогне. Пад сябе мачыўся, не ўставаў і памёр. Ці почки адбіў, ці пазваночнік пераламаў.

Андрэй уздыхнуў. Шкадуў ці абурайся... А ўсё гэта было.

— Чаму ён не хацеў, каб дачка ішла за Якава?

— Сям'я вялікая. Тры браты. Трэба дзяліцца.

— Ясна, — паківаў галавой Андрэй.

— Хацеў ён аддаць сваю дачку... Тут у нас, у Восаве, жыў дзядзька цяперашняга майго мужа Ігнат. А ў яго быў толькі адзін хлопец, а то — дзеўкі. Сюды ён хацеў аддаць сваю Веру. Не за Якава.

— Зразумела, — кіўнуў галавой Андрэй.

— Во, дык я табе не даказала. Выведалі яны, высачылі. Мой і яшчэ адзін з Парэчча залезлі ўночы пад гэты масток, у ваду, дыхалі праз трубка. Толькі ён раздзеўся і спусціў ногі з мастка, яны хап за іх і галавой яго ў ваду. А тады яшчэ нажом па горле і палажылі па масток, каб бачылі, што ён не сам утапіўся, а зарэзаны. Дні праз два адзін гарнізон у раёне змялі, тады — другі, а тады і наш. І не было ў нас пасля гэтага ніякага гарнізона. Вот, Андрэйка.

Ліда доўга глядзела ў твар пляменніка, пібы ён быў малы, і яна ўхіліла ад яго вялікую бяду.

— Смела, — крутнуў галавой Андрэй. — Малайцы.

Ліда ўстала, пайшла па хаце, гаворачы:

— Есці табе трэба пешта даць.

— Не трэба, цётка, я не галодны.

— Мала што: госць.

— Я, цётка, у Жабіках ў лесе быў, тут у вас паўз дарогу бачыў: столькі акопаў!

— Чаму ж ім не быць. Тут у нас сотая дзямізія ваявала. Немец прайшоў вуш куды, не думалі ўжо

пра сваіх. Тады бачылі: нашы! Перарэзалі немцам шашу, занялі фронт у некалькі вёсак, ад Ратуціч, цераз Жабікі, Восава і да Шавярніч. Такі быў бой! Колькі папалілі нямецкіх танкаў — страх! Дзяўблі, дзяўблі яе немцы з усіх бакоў, так і не ўзялі. Пайшла дзявізія далей. Казалі, выйшла к сваім.

— Выйшла. Па кнігах ведаю. Ёй камандаваў генерал Русіянаў.

— Не ведаю. Генерала мы не бачылі. А салдатам есці давалі, памагалі, чым маглі. Так шкода было іх, як пакідалі яны нас! А тады назад фронт ішоў. Вот і акопы.

— А не пазарасталі.

— Акопы?

— Ну.

— Акопы не пазарасталі. Ігліцай, лісцем, сухім галлём прысыпаліся, берагі паапаўзалі, а каб зусім пазарастаць, дык не пазарасталі.

РЭКІ ўПАДАЮЦЬ У МОРА

Сёння 28 лістапада. Цёпла, хоць не адзін год у гэты час лажылася зіма і ўсе лічылі, што прыходзіла яна сваёй парой. Урашні плюс 2, плюс 4, удзень да плюс 10, часамі волглы туман або плывуць нізкія калматыя хмары, на выгляд дажджавыя, але без дажджу, калі не лічыць дажджом кароткачасовую, як кажуць сіноптыкі, морась. І пават калі выглядае сонца, то не калючае, а зусім лагоднае і мяккае, як летняе, і не вясчуче марознай ночы. Даўно праплылі ў небе на цёплы поўдзень прыгожыя клішы журавоў, дзікіх гусей, развітальна махаючы кончыкамі крылаў, як далонямі рук, роднай зямлі і балотам, у якіх вывеліся і выраслі. Пачуўшы іх галасы, камень і той гляне ўгору.

Сумна ці радасна, калі бачыш над сабой клін гэтых небывала грацыёзных і дасціпна дысцыплінаваных птушак і чуеш іх галасы, якія, як токам, б'юць у самае сэрца? Дакладна ведаеш, што яны б загінулі зімой, калі б нікуды не паляцелі з родных аселіц, і ведаеш, хоць не вельмі дакладна, што пералёт не блізкі і не з лёгкіх, што не ўсе яны вернуцца назад, на радзіму, а толькі частачка, каб прадаўжаць свой род, нягледзячы на ўсю складанасць яго лёсу. Увосень палічыш у кліне не адзін дзесятак птушак, бывае, да сотні і больш, вясной клін маленькі, цяжкі, нізкі. Не многа ў ім птушак, але гэтыя перамаглі і вярнуліся дадому. Вялікая цана перамогі, але нічога не зробіш, без яе не пражыць. Ведаеш, але шкадуеш, што яны ляцяць ад нас кудысьці, у нязведаныя для нас далі.

Даўно і шпакоў не відаць. Гэтыя, звычайна, перад адлётам у вырай вяртаюцца з сенажаццяў і лясоў, добра там падкарміўшыся, да сваіх шпакоўняў. Паспяваюць каля іх якімсьці крэкам, зусім не так, як вясной, палазяць усярэдзіну сваіх хатак, пібы заручаючыся на доўгую дарогу блаславеннем ад іх, родных хатак, і знікаюць. Знікаюць, як і іншыя птушкі, да самай вясны, не гуляючы ў вырай і не рызыкуючы сваёй галавой, як часта робяць гракі і пават дзікія качкі.

Ды што гаварыць пра гракоў! У пародзе гавораць, калі хочуць упікнуць каго-небудзь у чым: «Грак ты».

Гэта значыць: неразумны, не кемлівы, абмежаваны, залішне даверлівы і іншае ў гэтым родзе.

Яны гнездаваліся ўлетку на старых бярозах могілак. Могілкі, усе, добра відаць мне ў акно. Гракі рана ўстаюць, позна кладуцца. А бывае, што і ўночы крычаць, асабліва з вясны. Клапатуюць каля гнездаў? Пільнуюць, каб не заняў хто іх? А можа, раецца паміж сабой у чым-небудзь?

Гуртавая птушка грак, што ні кажы. Селяцца і жывуць калоніямі. На могілках, на ўзлесках. Падзееш, дзе яны крычаць на дрэвах, і палічы: не адзін дзесяткаў гнездаў налічыш. І гнезды робяць усе ў адзін і той жа час, нясуць і нясуць у сваіх дзюбах сухія палкі, пібы сумесна ўзводзяць якое-небудзь адно збудаванне. Гэтак пчалы мёдносяць у вулей: адна ляціць дамоў, другая з дому.

Потым, вывеўшы дзяцей, вялікімі чародамі кружылі над полем, над сенажацямі, над блізкімі лясамі, часцей за ўсё к вечару спускаючыся да сваіх пустых гнездаў, ныраючы ў вецці бяроз і іграючы мноствам галасоў цудоўную грачыную мелодыю, ад якой не забаліць галава, не зробіцца мутарна, пад якую салодка спіцца, хоць слухай яе кожны дзень, усё лета і з лета ў лета.

З пахаладаннем у кастрычніку, як і ўсе пералётныя птушкі, гракі былі зніклі, паляцелі на поўдзень. Але, мусіць, не паспелі далёка адляцець ад родных месцаў, як адчулі жоўтымі палкамі пог і металічным адлівам чорных пер'яў, што ў паветры нашмат пацяплела, і павярнулі назад, зноў на радзіму. Не малядыя, першымі павярнулі старэйшыя, ведаючы сваімі грачынымі галовамі, што ў прыродзе пацяПЛенне бывае і што гэты мяккі час восені і нават зімы зусім няблага можна правесці дома, дзе нават коршуны свае і ведаеш, як ад іх абараніцца (не выпінайся толькі з гурту). А што датычыцца яды, то ёю хоць масты масці, абы на зямлі снегу не было. Яна на бульбяных палетках, на проста ўзаранай на зіму раллі, на зялёных жытнёвых рунях, на сенажацях, на агародах, каля двароў і ў дварах (тут нават трапляюцца ў вылітых памыях ласункі), на дарогах, на дварах жывёлагадоўчых фермаў. Граку яда заўсёды знойдзецца. Гэта не бусел, якому давай жаб, гадзюк, якія пахаваліся ўжо даўно ў земляныя поры. А гракі

во, быццам прайшла ўжо зіма, зноў пахаджваюць па палях, па агародах, пільна аглядаючы кожную пядзю яшчэ не замёрзлай зямлі, пават сядваючы на стрэхі будынкаў, на платы двароў, звешваючы дзюбы ўніз, ці не можна чым пажывіцца ў двары. Толькі не падымаюць такога вэрхалу, як вясной. Ведаюць: не той час, зіма па носе.

Дрэвы даўно голыя. Надзіва чыста голыя. Бывала, ужо снег, мароз, звычайная зіма, а на асобных галінках, на вяршках матляецца, як прыпаянае, сухое жоўтае лісце. І будзе матляцца хто ведае дакуль, да вясны, пакуль не пойдзе па капілярах новы сок, не пачне карміць жывую тканку, а яна ў сваю чаргу не адштурхне ад сябе мёртвае, непатрэбнае, што зацяняе сонца, не прапуская паветра. Не было маразоў, і дрэвы спакваля паспелі апусціць з кожнай галінкі кожны ліст, зацягнуўшы месца яго прыпаю тонкай плеўкай.

Цёпла да лістапада. Да плюс дзесяці. Пупышкі смародзіны і агрэсту рашылі глянуць, што робіцца ў прыродзе, чаму ім, пупышкам, заціснутым у цёмную абалонку, цесна. Натужыліся з сярэдзіны, і футлярык змілаваўся — трошкі раздаўся па шву, глядзяць праз зялёненькую шчылінку яны, пупышкі, на свет сіні. Куды вы? Рана, восень. Ды і свет не надта сіні. Цьмяны і трошкі сумны.

Во каторы дзень дзьмуць злыя вятры. Не вельмі халодныя, без снежных калючак, але рэзкія, хуткія, свішчуць у правадах, у галінах дрэў, у шчытах дахаў, і стогнуць сосны і елкі, бо кроны іх густыя, і даводзіцца моцна ўпірацца ў зямлю, напружваць бакі, грудзі, плечы, каб не паваліў лайдак-свавольнік. Але доўга ён цёплым не будзе. Недзе шарханецца аб лёд, аб снег, і панясе з сабой холад па ўсёй зямлі, і не здабраваць тады вам, дурныя малыя пупышкі, — загінеце. Сціскайцеся ў камячкі, шчыльненька лісток да лістка, бо хто ж тады першы будзе вясну сустракаць, калі не вы, не лісткі парэчак і агрэсту? Адны лазовыя коцікі? Мала. Пралескі не дрэва. Пралескі — трава, краскі. Праўда, і на іх прыемна глядзець, але век у іх кароткі, не паспееш палюбавацца, як і няма ўжо пралесак.

Вятры ўвосень хоць і злыя, ды, мусіць, трэба яны, раз дзьмуць. А як без іх было б? Над гарадамі

стаяў бы ўдушлівы смог, не было б чым дыхаць, над пустынямі, над троцікам — гарачыня, над ледзянымі полюсамі — калеліца, якую не перапёс бы не толькі чалавек, а і тамашнія жыхары, як белы мядзведзь, якая-небудзь нерца, цюлень. Пагрэе бакі на цёплым пяску, як на печы, узмакрэюць лоб, падпахі і ляціць як апантаны, каб дзе хутчэй ахаладзіцца, — на халодны лядок, на снег, пакуль не прабяруць дрыжыкі. Вось так і лётае, гоўсае па ўсёй зямлі вецер, і няма яму ні перашкод, ні супынку. Над гарамі і густымі лясамі пуза падцягне, над далінамі і ўпадзінамі выпучвае. Хто яго спыніць? Навошта спыняць, калі ён не толькі перамешвае і ачышчае паветра, але і нясе з сабой, гоніць перад сабой, як кемлівы пастух статак, хмары, з якіх ідзе дождж, без якога і жыцця не было б на зямлі? Бывае, што валіць з карэннем або ломіць дрэвы, бурывіць слупы з тэлеграфнай ці электрычнай праводкай, зрывае дахі з хат, нават падхопіць і шывне ўбок такую машыну, як трактар. Ды хто пры вялікай і ўсім патрэбнай рабоце можа ўлічыць дробныя выдаткі яе? Не хадзіць, каб не стаптаць абутку? «Скачы, Мацвей, не шкадуў лапцёў», — спяваюць, злёгка жартуючы, людзі.

Калі глядзіш на вывернуты з карэннем (жоўтым, разам з жоўтым пяском на іх) сасновы краж, думаеш: якая, аднак, патрэбна сіла! Здзіўляешся і зайдросціш гэтай сіле. Толькі не паглядзіш і не памцаеш гэтую сілу. Дзе яна? Адзін розум так-сяк адказвае на пастаўленае самому сабе пытанне.

Так, сасна была крышку наводшыбе ад сваіх сясцёр, якія маглі б у нейкай меры падзяліць паміж сабой жорсткую сілу ветру. Карэнні яе, лапы, не ўпіліся глыбока ў глебу, нават не было сярод іх пастарнака, які б пракалоў сабой земляны пласт на патрэбную глыбіню...

Увечары, упацёмку ўжо заспяваў на сваім седале певень. Некалькі разоў пракукарэкаў у куратніку, глушачы прарэзлівым голасам усю сваю курыную сям'ю. Ні павагі, ні сораму: яму так хочацца.

А мне ўночы, на сваёй звыклай пасцелі і ў сваёй хаце, не так спалася, як спалася ўчора, усе гэтыя дні, калі падвор'е было ветранае. Коўдра быццам зрабілася цяжэйшай, бялізна быццам алубянела, павет-

ра да цела не прапускае. Тапіў грубку я ўчора, не больш, а ў хаце дух.

І толькі ўранні, на дасвецці, калі выйшаў на двор, зразумеў, чаму ўвечары певень спяваў, чаму ў хаце быў дух большы, чым звычайна, і чаму сон быў не такі, якім павінен ён быць. Неба было ў зорках, паветра стаяла перухома, а на дахах відаць была марозная шэрань.

«Вось як яно бывае,— падумаў я.— Нечакана. Кукарэкнуў певень, і ўсё перамянілася».

Калі развіднела, я паглядзеў на тэрмометр: мінус 2. Для такога часу (канец лістапада) мала. Тым не менш, з'явіліся на платах, на сценах будынкаў сініцы, смела пайшлі на прастор куры з-над павеці, прыляцела чародка вераб'ёў і абляпіла сабой голуую сліву, паглядаючы на сярэдзіну двара, ці не засталася што-кольвечы ад курынага сняданку. На немалой вышыні, хутка і імкліва, прамчаўся тупадугі эскорт галубоў. Я добра ведаў, куды яны ляцяць: да зернясховішча, да жывёлагадоўчай фермы, дзе лягчэй, чым у якім-небудзь іншым месцы, можна тое-сёе з'есці.

А ў ветранае надвор'е нікога з гэтых птушак не было відаць. Вось вам і вецер. У ветранае надвор'е коні па пашы, як правіла, паварочваюцца задам у той бок, адкуль вецер, і збрыдаюць, калі ім не перашкаджаюць, за будынкi або ў лес, гледзячы, што бліжэй. Сарока касабочыцца, і здаецца, ані не можа ляцець, калі не жартуе з ветрам, бо ад такой крывадушнай, хітрай і шкоднай птушкі, як яна, усяго можна чакаць.

Удзень неба зацягнулася не надта густой коўдрай асенніх хмар. Марозу як і не было, і я выйшаў прайсціся дзеля вока туды-сюды і падыхаць чыстым, без крупінкі якога-небудзь у ім пылу, паветрам. Хай не прападзе мой дзень, пакуль усе дарогі і сцежкі снегам не замецены і можна пятляць па зямлі ў любым кірунку, абы на нагах былі гумаваыя боты, а ў руках добры кій.

Кажуць, па вялікай дарозе параджаюцца вялікія думкі. Але я не пайшоў па вялікай дарозе. На ёй мне ўсё знаёмае. Знаёмыя людзі, трактары, аўтамашыны, радзей — конь, запрэжаны ў калёсы. Калёсы будуць з тым ці іншым дэфектам, не адпо, два колы

будуць выкручваць абадамі на дарозе васьмёркі, і будзе ехаць на іх, на калёсах, які-небудзь стары дзядзька, пенсіянер, у якога больш жадаання праехаць іменна на кані, чым жадаання прывезці або завезці што-небудзь. Цяпер увага тэхніцы, якая дае і груз, і хуткасць, і ўсё патрэбнае, з чым звязана праца і жыццё чалавека. Я адчыніў з двара варотцы на свой агарод і баразёнкай па пераараным бульбянішчы, паўз яблыні свайго невялічкага садка, памаленьку накіраваўся ў вялікі калгасны сад.

А мой сад... Які мой сад! Паўз суседаў тын справа — кустоў з пяток парэчак побач з ім, паўз гэты ж тын, столькі ж кустоў агрэсту, дзве слівы-цукроўкі. З вялікіх дрэў — груша-гнилянка, адна пепінка, дзве антонаўкі, салодкая-ранняя і салодкая-позняя, дзве жытніцы з невялікай кіслінкай, на адной яблыні чыста жоўтыя, а на другой чырванабокія.

Ледзь не напісаў: «Мне яблыкаў хапае». Смешна гаварыць у нашай мясцовасці пра яблыкі. Ходзіць паміж людзей барадаты анекдот. Запыталі ў Сібіры ў нашага беларуса:

— Казалі, у вас яблыкі на дарогах валяюцца. Гэта праўда?

— Праўда, — пацвердзіў без усякай хітрасці беларус.

— Ха-ха-ха-ха! — засмяліся сібіракі. — І гэты такі, як той. Вось дык нацыя!

Яны не верылі, што яблыкі маглі валяцца без усякай увагі да іх з боку людзей на дарозе. Мне не тое, што хапае яблыкаў сваіх, я вельмі быў бы рад, каб у мяне хоць адно вядро набраў іх хто. Гніюць пад дрэвам. Суседу аддай? У суседа яшчэ болей іх. Каровы ядуць, але ў мяне каровы няма. Парсюкі пападаюцца кожны год на гадоўлю (вядома, на сала) такія, што глядзець не хочуць на гэтае кіслаццё. Калі яшчэ салодкія, дык з'есць два, тры, астатнія лычам пакачае і рота не разявіць. З'еў бы, калі б быў такі, як раней сяляне гаварылі пра свінню: «Худая, як засланка».

За вайну людзі нацярпеліся, нагаладаліся, таму накінуліся па зямлю з патроенай энергіяй: «Давай, матухна!» І яна дала. Дала ўдосталь не толькі хлеба, малака, сала, а і яблыкаў. Наўтыкалі ў глебу столькі фруктовых дрэў (і па сваіх сялібах, і па кал-

гаснай зямлі), што аж западта. Не разлічылі. Лішняе папрасілі, і прырода дала. Цяпер хоць прасі прабачэння: «Даруй, усеўладная матухна. Дужа хацелася пад'есці ўсяго».

Пад грушай маёй улетку густы салодкі пах і рой зялёных вялікіх мух і іншага крылацця, што далёка чуе салодкае. Што за дрэва! Даўней бы казалі: «Заморскае». Кожны год, нібы акунуўшыся ў мыльную пену, абсыпаецца цветам-беллю, і, дзе была кветка, гронка пладоў. І як вытрымлівае? Яблыня не вытрымала б, паадвіхалася б сучча. Груша мацнейшая, у ёй сучча не адвіхаецца. Толькі паабвісае ўніз і ледзь дыхае пад цяжарам спачатку зялёных, цвёрдых і важкіх, нібы ўсярэдзіне ў іх нябачныя валавяныя грузілы пладоў. Ледзь пачалі жаўцець, зараз жа здымай — салодкія і мяккія. Хочаш — вары варэнне з брусніцамі, хочаш — так еш.

Ды колькі чалавеку трэба гэтага самага варэння? З груш вары. З агрэсту вары. З парэчак вары. Са сліў вары. З яблыкаў вары. З суніц вары. З малін вары. З чарніц... Навошта? Жывот не мора і не бяздонная бочка.

Так, багатая прырода-матухна!

Яблыкі быццам і не трэба, тым не менш я ўважліва аглядаю кроны яблынь, прымяркоўваючы, якія сукі вясной трэба будзе абрэзаць, каб не заміналі іншым сукам і галіпкам і каб плады, якія вырастуць, былі буйныя і сакавітыя. Што ж яго, дрэва гэтае самае, раз яно вырасла, ссякаць? Трэба падтрымліваць і яго знешнюю прыстойнасць, і ўраджайнасць.

Ледзь не забыўся: у мяне яшчэ ад вуліцы паўз плот слівы і бузіна. Сукі іх цераз плот звісаюць па вуліцу. Той-сёй, ідучы сцяжынкай узбочыны, адарве прыемную для вока плод-ягаду і пакаштуе.

Я ўспамінаю свае далёкія дзіцячыя гады і думаю: як жа ласа мы, дзеці, глядзелі на фруктовыя дрэвы, на якіх сярод лісця бялелі яблыкі, гарэлі чырванню ягады-вішні, звісалі ўніз маленькімі бомбамі, цяжнейшыя, чым яблыкі, грушы-дулі. Хацелася нам іх, бо не было. Салы былі як пад забаронай. Чаму людзі не садзілі іх? Дрэвы ж не трэба ні карміць, ні паіць. Зямлю высушвалі або цень на яе кідалі, і пад яблыняй не расло так, як расло па чыстым месцы? Можна. Зямлі селяніну не ханала, не ханала хлеба, і ён вы-

мушапы быў увесь свой век глытаць сліну, зусім свядома адмаўляючы сабе ў раскошы і ласунках, да якіх адносіліся і яблыкі.

Гумава бот я пераношу цераз баразну, якая з'яўляецца мяжой паміж маім агародам і агародам аднаго з суседзяў, і з якойсьці незразумелай асалодай іду па залужанаму загону гэтага агарода. Спачатку тут было жыта. Вясной пасеялі па ім канюшыну. Калі зжалі жыта, яна была амаль на ўзроўні ржэўніку.

Прыемны малюнак: мяккія цёмна-зялёныя лісткі яе так і просяцца ў рот цяляці, трусу, зайцу. Конь, карова таксама ахвотна хапаюць яе папоўніцу, але ж яны сталыя, ім можна абы-якой травы пад'есці, да шорсткай лугавой асакі.

Два гады касіў гаспадар на гэтым заgone густую, да палегліцы, чырвонагаловую пахучую канюшыну, стаўляючы капу каля капы, лепшую яду ці для каня, ці для каровы. Два ўкосы, як правіла, трэці ўкос меншы, хочаш — касі, а не хочаш — спасвай ці кідай як дар прыроды на асенні перыяд збродлівай ненаеднай жывёле, якая так-сяк уцякае ад пастуха і ўжо ў якасці санітара падбірае на полі ці агародзе тое, што не паспелі падабраць або пакінулі з-за дробязнасці і непатрэбнасці ўсім багатыя ўвосень людзі.

На трэці год на гэтым заgone, па канюшынішчы, пасеяў цімафееўку. Праўда, падрапаў жалезнай бараной і здобрыў зямлю белым мінеральным угнаеннем. «Соллю», як ён сам называў гэтае ўгнаенне. Трава парасла, высока і густа выкінуўшы свае белавата-бухматыя шышкі. Зноў два леты стаяла капа каля капы ядкога сена, пахучага, хоць лажыся ў капу і спі ў ёй.

А тады, на пятае лета, па гэтым жа заgone пасеяў новы сорт культурнай травы — аўсяніцу. Яна, калі высыпае, сапраўды падобна на авёс, толькі трохкі святлейшая, чым зялёны авёс.

Аўсяніцу, як і цімафееўку, трэба касіць зараз жа, як толькі яна высыпала, іначай хутка пабялее, як салома, і сена будзе неядкое.

Успамінаюцца недалёкія гады, калі сенажаці былі бедныя, дзічэлі, зарасталі, як шчоткай, нізкарослым сіўцом, якога каса не брала, слізгаючыся, як па якім дроце, па ім, і касіць трэба было з расой,

а касец павінен быў мець моцны пуп і жалезны абруч на жываце.

Люблю ісці ў абутку па ржэўніку, па скошанай сенажаці, ведаючы, што нагу не праб'еш і не праколеш, і чуючы, як шоргаюць ногі аб пнюшкі зжатай або скошанай расліннасці. Адчуванне ў мяне гэтае з дзяцінства. Радасць, што ўраджай не прапаў, а прыбралі.

Пакідаючы травяную (залужаную, як кажуць аграномы) дзяжку агарода, я пераходжу невялікую палявую дарогу, са слядамі трактарных гумавых шын і звычайных конных калёс і на момант спыняюся перад шырокай і глыбокай канавай, зарослай лазняком, дробным і нават ладным бярэзнікам. З другога боку канавы роўным радам досыць высокія ўжо голыя ліпы. На камлях кара цёмная, шурпатая ўжо, угары, у кроне, гладкая, чыстая, чырванаватая, нечым падобная да цела чалавека. Можна, таму ў чалавека такая павага перад ліпай, быццам і яна, як і чалавек, здольная адчуваць непагадзь, сцюжу, мароз?

Чапляючыся рукамі так-сяк за кусты лазы, я перабіраюся цераз канаву і трапляю ў бязмежны рай саду, пасаджанага ў пасляваенны час. Вялікі сад. Вялікі па сваёй плошчы і ў сваёй шахматнай прыгажосці. Уперад глядзіш — алейка, дрэва ў дрэва, як па шпурочку, назад глянь — алейка, управа ці ўлева — алейка, паўскасяк павядзеш вокам — таксама роўнай лініяй алейка. Усе дрэвы амаль аднаго ўзросту, і ў камлях, і ў кронах. Абрэзаны пількай-нажоўкай лішнія сукі, месцы абрэзаў зафарбаваны масланай, не падуладнай вадзе, фарбай, каб не пачалося гніенне гэтых месцаў і гніль не пайшла згубным метастазам у ствол. О, чалавек любіць акуратнасць і зручнасць. Калі рабіць абрэзку, дык па-гаспадарску, з думай аб будучыні кожнага дрэва. Шахматна пасаджаны сад — прастор для яго догляду. Едзе фурманка, ідзе трактар па міжрадкоўі, нават камбайн. Апыляй дрэвы, апырсквай, ары і скародзь глебу пад імі.

Рай тут будзе ўлетку, калі вырасце ў калена трава, калі з'явіцца і пойдучь у рост яблыкі, драць горла будзе драч (месца яго песні ніяк нельга вызначыць: ты пайшоў на яе, а яна ўжо ззаду ў цябе або ў іншым баку), калі кішма кішаць у шапаткой гушчэчы лісця птушкі (шпакі, вераб'і, сарокі і рознае

дробнае пернацце), калі шэрая зязюля пачне лічыць, колькі ж урэшце ў такім цудзе чалавечай працы дрэў, і не палічыць, пералятаючы з яблыні на яблыню, — лічыць не ўмее вышэй некалькіх дзесяткаў ці вока вузкае, каб ахапіць такую плошчу? І калі выстаўць пчалары роўнымі радкамі сотні дзве рамачных вуллёў, сініх, зялёных, карычневых, блакітных, белых, і калі з іх ляткоў пойдзе ў працу нястомная пчала, папаўняючы сваім голасам і васкова-мядовым пахам усё наўколле. І пачынаеш сумнявацца: гэта пчалар Міхей у белым халаце і ў зялёнай сетачцы на твары, добра знаёмы табе чалавек, ці трапіў ты ў казку, і гэта ніякі не Міхей, а чараўнік з той жа зялёнай, знаёмай з дзяцінства, казкі? Так, тут улетку рай.

Цяпер тут голыя дрэвы, вельмі падобныя адно на адно, выстраеныя ў радкі, нібы на прадзімовай паверцы: ці ўсе яны, ці ў належнай форме, ці няма на каторай непатрэбнага ўзімку як лішняга грузу лісця, ці не засталіся на каторай учэпістыя, чытай — на нейкіх прычынах недаспелыя яблыкі. У форме. Гэта ім гавару я, чалавек, іх дарадчык, які ўсё-ўсё помніць аб іх, аб яблынях, з моманту пасадкі — і якія былі ямкі з кучачкамі пяску каля кожнай, і як пасадзілі жывыя, расахатыя дубчыкі ў гэтыя ямкі і кожны прывязалі саломай да калка, вышэйшага, чым любы дубчык. І як кожную восень абвязвалі кожнае дрэўца яловым лапнікам, каб заяц у снежную і марозную бясхлебіцу не абкаціў на іх кару.

А ўвесну развязвалі лапнік, і ён знямогла абвальваўся на сырую зямлю, і дрэўцы рады былі, што дачкаліся пары, калі скінулі з іх шубы і стволікі пабялілі чымсьці белым, нібы надзелі белыя сукеначкі, зусім лёгкія, не футры з лапніку, і сонца не так пякло ў стволікі. І ўсміхаліся зялёнымі лісткамі сонцу, вясне, людзям, жыццю, і красаваліся так некалькі год без клопату і на выгодзе, пакуль людзі не сказалі:

— Малады сад цвіце.

Саду зрабілася цяжэй. А як жа. Ён і павінен быў стаць тым, чым стаў, узваліўшы на свае зялёныя плечы мармуровую бель квецені, суцэльны, нібы з вялізнага паднябеснага купала, звон і гуд пчол і чмялёў, потым на ўсё лета тоны яблыкаў. Кожнае дрэва, кожная маленькая галінка паасобку.

І вось ён цяпер даў столькі яблыкаў, што ніякія бочкі, ніякія машыны, ніякія закуткі і скрышкі магазінаў, ніякія фруктасховішчы не могуць умясціць іх.

Знялі вартаўнікоў. Ідзіце, бярыце, людзі, каму колькі патрэбна. А кучы іх як ляжалі, так і засталіся ляжаць. Доўга ляжалі, пакуль не пусцілі на асеннюю атаву ў сад жывёлу і тая не даела іх.

Цяпер сад пусты. Ні яблыкаў, ні атавы, ні жывёлы, ні пчаліных вулляў, якія звезлі на зіму ў памяшканне. Праўда, часамі апануюць яго шырокім заходам птушкі, сойкі не сойкі, ладныя, шэрыя, галасы, як у соек, папішчаць, палётаюць, ці няма дзе яшчэ якога яблыка, і паляцяць у другое месца. Снегіры паціўкаюць, шукаючы на дрэвах ежы.

Летам, калі кроны ў лісці, відаць толькі агульпы іх абрыс. Зараз жа кожная галінка павідавоку, і зразумела, чаму і куды яна нахілена. Да сонца, на паўднёвы ўсход. Зрання, калі яно толькі падымаецца над зямлёй, схопіць яго першыя праменні, іх першую цеплыню, першую прыгажосць. Усе дрэвы быццам трошкі скасабочаны на паўднёвы ўсход. Рэдка каторае не паддаецца гэтай агульнай сонечнай настальгіі, стаіць, нібы адлітая з металу, у строга вытрыманай форме, не зважаючы, з якога боку свеціць сонца, не дазваляючы сваім сукам выстарчацца туды, куды яны не павінны выстарчацца, незалежна ад таго, ценявыя яны ці не ценявыя.

У дрэў, як і ў людзей, таксама свой характар. І свае рысы ў кроце, калі ўважліва прыгледзецца. Аднойчы я ішоў садам са сваёй малой дачкой, у пяты клас яна хадзіла.

— Бачыш? — сказала яна, паказаўшы на адну з яблынь.

— Што?

— На кітайца падобная.

Я спачатку сумеўся. Дрэва, падобнае на кітайца. У якой меры гэта магчыма?

— Чым? — пытаю ў дачкі.

Яна нібы ўсердзілася на мяне і рэзка адказала:

— Нічога не разумеш.

Яблыню гэтую называюць у нас кітайкай. На ёй растуць маленькія яблычкі памерам з вішнёвую ягаду, смуглыя. З іх робяць варэнне, дарэчы са сваім пахам, смачнае.

Мне хацелася, каб дачка нейкім чынам аргументавала сказапае. Яна не аргументавала. Не аргументавала, праўда, перада мной. У душы ці ў галаве яе была гэтая аргументацыя. Іначай яна б не сказала, што яблыня нагадала ёй кітайца.

Я зразумеў дачку. Абрыс кроны, размяшчэнне на ёй сукоў, лініі галінак, прасветы паміж імі (яблыня толькі напукнулася і не пакінула на сябе лісцяное покрыва) стваралі пэўнае падабенства твару чалавека мангольскай расы і нават выклікалі асацыяцыю смуглявага колеру. Але чаму дачка не захацела размаўляць са мной, чаму ў яе з'явілася такое ўражанне?

Летам не адзін раз праходзіў паўз яблыню, на якой цяпер, увосень, убачыў вялікае, як вавёрчын хаўлук, згароджанае з галля сарочае гняздо. Каля дарожкі, якая ішла праз самую сярэдзіну саду. Хацела яго ад людскога вока пышная лістота. Не скажу, што гэта было для мяне навіной. Я часта бачыў гнёзды сарок і галак на дрэвах прысад людных дарог і тлумачыў сабе гэта адным: чалавек зрабіўся лагоднейшым, перастаў разбураць птушыныя гнёзды, з якіх наедак не надта (а былі часы, калі ён карыстаўся гэтым наедкам, нават гнаўся за ім), і птушкі паціснуліся ад сваіх лясных ворагаў пад абарону чалавека. Навіной для мяне было толькі тое, што гняздо было іменна тут, на гэтай яблыні, каля гэтай дарожкі, па якой я часта хадзіў, і я нібы ў нечым пабагацеў, падабрэў, быццам у збудаванні гэтага канкрэтнага сарочага гнязда і я прымаў удзел, шчэпліваючы галінку з галінкай, высцілаючы сухой травой дно.

Дзіўнае несулладдзе: сарок не любіў і не люблю, а гнязду быў рады. А можа, гэтая нелюбоў да іх — толькі адно чалавечае жаданне выправіць у нечым такую прыгожую, вёрткую, нястомную і разумную птушку, як сарока? Алах яе бяры, мы да яе яшчэ вернемся, і я тады пакажу вам, якое ўсё ж такі гэта недарэчнае стварэнне — сарока. А пакуль на голай яблыні пустое яе гняздо, і я радуся, што яно тут ёсць, быццам даўно не хацела яго тут.

Яблыні бачылі вакол сябе бульбу, кармавыя буракі, капусту, моркву, бабовыя сумесі, ячмень, авёс. Урэшце зрабілі, як кажуць, залужэнне, з году ў год падсяваюць травы, рассяваючы ўвесну па іх фосфар-

на-калійныя ўгнаенні. Фу, шумяць і цвітуць яны, і цэлае лета сячэ іх сіласны камбайн, ядуць каровы зялёную падкормку і даюць пеністы духмяны сырадой. Чаму падкормку? Таму што ўлетку ганяюць кароў пасвіць і там іх асноўная яда.

Я перасякаю ўпоперак сад і стаю перад былым рыштам з супрацьлеглага боку. Ён заплыў і зарос драбналесем, кустарнікам. Месцамі відаць цераз яго каровіны сцежкі-пераходы. Тут быў ладны ўжо бярознік, не толькі прыгажосць, але і добрая зялёная сцяна-перашкода для ветру. Як вядома, вецер саду не набытак і не знаходка, наадварот, немач і згуба. Прыйшоў сквапны чалавек, пассякаў і пацерабіў бярозкі на дровы і павазіў на калгасным кані ў свой двор. Я, можна сказаць, накрыў яго на месцы злачынства, калі ён клаў воз. Высокі, магутны ў сваёй паставе, з чырвонымі далонямі рук, трошкі гарбаносы і даўгатвары, ён на момант сумеўся, калі я падышоў да яго і павітаўся. Хутчэй за ўсё яго збянтэжыла мая абыходлівасць, стрыманасць і знешняя павага да яго. Яму было б лягчэй, калі б я грывнуў знячэўку цяжкім словам, якім не скалечыш, не заб'еш, але выкажаш свае адносіны да таго, каму адрасуеш. Я доўга глядзеў на круглага гнедага, з чорнай грывай каня, які так раздабрэў за восень, на калёсы з аднымі, якія тарчаць угору, без драбіны, ручкамі, на доўгае бярозавае ўзгалоўе, па якім заднюю вось разам з коламі можна было пасоўваць далей — бліжэй, у залежнасці ад таго, якой даўжыні былі дровы, пахваліў і каня, і калёсы, а чалавек усё не ўступаў са мной у патрэбны чалавечы кантакт, нібы я быў з нейкай неіснуючай лясной аховы, а ён папаўся мне, і яму трэба было нейкім чынам выкручвацца і апраўдвацца перада мной. Ён пачаў хутчэй класці на воз дровы, доўгія, вастраверхія, з чорнай шурпатай карой на камлях бярозкі. Яны аж світалі ў паветры, калі ён паварочваў каторую вакол сябе, каб пакласці камлём уперад, як кладуць нестандартны тапорнік. Яму не падабаецца, што я доўга стаю, не іду сваёй дарогай, якой ішоў. Ёсць людзі, якія не любяць, калі глядзіш на іх работу, на іх саміх, калі яны працуюць. Я гэта ведаў. І я б, можа, не ўглядаўся ў гэтага чалавека, калі б ён рабіў не тое, што ён рабіў, а так сказаць, законнае, што робяць усе людзі, на поўную

меру свайго сумлення. У дадзеным выпадку мне трэба было яго пакараць, і я караў яго, караў доўга і неадступна, сочачы за кожным яго рухам, за паваротам галавы, шчыльна мацаючы вачыма яго замашчоленую на пузе і рукавах ватоўку, яго кірзавыя боты з досыць пабялелымі халявамі, на шапку-вушанку штучпага фўтра, шмат гадоў ношаную, амаль счарнелую. Нарэшце, перавязваючы воз вяроўкай, ён не вельмі прыязна глянуў на мяне, быццам часу ў яго было ў абрэз, загаварыў:

— Дровы.

А сам сабе, мусіць, думаў: «Раз, два перавяжу, за лейцы і паеду. Што ты мне! Стой сабе тут».

— Дровы, — адказаў я.

— А што тут? Дома, можна сказаць. Не ў лясніцтве. Заплаці. І асіпу якую-небудзь душлянату дадуць. Ні жару, ні духу з яе. А гэта — бяроза. Адно — што сам насек. Пяты воз вязу. І яшчэ будзе.

Ён павёў тварам у той бок, дзе паўз канаву ляжаў пацярэблены бярэзнік.

— А розак бабам будзе па венікі! Хай ідуць і падбіраюць.

Узяў каня за лейцы і таргаў імі.

Хада яго была смешная: ківаўся ў бакі, горбіўся, нібы воз вёз не конь, а ён сам, а ногі нібы сунуў, пяты ў кучу, паскі ўрастапыр.

Праехаўшы метраў з паўсотні, азірнуўся. Не на мяне, не на тое месца, дзе браў дровы, а ўніз, на зямлю, па якой каціліся колы, па іх лінію па травянішчу, ці не крывая яна. Лінія была роўная, нібы хто яе нацягнуў. Гаспадар даў кірунак каню правільна, конь ішоў на дарогу паміж яблыня як належала ісці, і гаспадар больш не азіраўся.

«Калі ж ён сек?» — падумаў я. Учора я тут не быў. З тыдзень, мусіць, не быў. Во і хапіла часу, каб палажыць маю прысаду. Спляжыў, нячыстая сіла. А я і не думаў пра тое, што нехта можа пусціць у ход тапор. Я клапаціўся пра іншае. Пра тапор я і не думаў. Лесу людзям мала? Не ўрокам кажучы, у нас ён яшчэ ёсць. То санітарныя высечкі, то прасвятленні, то буралом (дзесяцігадовай даўнасці каладдзё ляжыць). Маленькі шэры жучок з доўгім носікам з'явіўся быў вясной. Дашчэнт у аб'ядаў маладыя лісткі на бярэзніку, асіпніку і перабіраўся ўжо на ліпнік,

які ахінаў сад з гэтага боку, ад вёскі. На бярозках маіх нічога было не засталася, толькі тырчэлі голыя тоненькія галінкі, нават здавалася, што яны ўжо сухія. Улетку так: убачыў дрэва без лісця, значыць, ведае кожны, усохла. Прыляцеў самалёт і папырскаў пэўным прэпаратам тыя месцы, дзе сабрала нялёгкая чорныя раі гэтага самага даўганосіка. Бярозкі мае паспелі выкінуць новае лісце, густа зазелянелі і зусім паспелі набраць да восені патрэбную сілу.

Цяпер ім ніхто і нічога не дапаможа. Выклікай хоць якія самалёты, хоць колькі гэтых самалётаў, іх, бярозак, няма. Можа, каб я застаў яго з тапаром, якім-небудзь чынам не даў бы яму сячы? Цяпер позна. Скрозь паўз канаву адны розгі і белыя бярозавыя пні. Падбірайце розгі, бабы, і вяжыце венікі. Сіратліва глядзеў у неба нізкарослы хмыраз, паблытаны лазняк, ствараючы сабой хутчэй туманную, чым раслінную лінію заслоны. Не, гэта не заслона. У куце з дрэвамі хмыраз меў сілу, без дрэў ён нішто, як нішто вялікая сям'я без карміцеля.

О-о-о, я разумею. Тут ніхто бярозак не садзіў. Яны выцягнуліся ўгору самі, пасля таго як канава-капальнік прасунуўся і пакінуў за сабой свой след — шырокі і глыбокі рышт. За ім было балота не балота, а досыць немаладая нізіна, калі дакладней сказаць — субалаціна, на якой месцамі запоўненыя вадой сталёвага колеру выгары і ўлетку не высыхалі. Вакол выгароў — высокая густая асака. Па ўсёй нізіне, метраў на сто ўшыркі і, можа, на кіламетр ці паўтара, як мяркуе вока, як цягнуўся сад, з ім побач, рос лес. У ім былі на вышэйшых месцах досыць ладныя дрэвы: сосны, вольхі, бярозы, асіны, часамі траплялася елка, не гаворачы пра розны вербалознік і кустоўе лазы. Траплялася і каліна, аздабляючы ў бязлісты час года ўсё ўзлессе чырвонымі прывабнымі ягадамі. Лес быў прыроднай заслонай для ўсяго саду, не лічачы таго, што даваў месца гнездавання, як кажуць арнітолагі, для качак, кнігавак, іншага дробнага птаства. Увечары ці раніцай, пыраючы сярод пышпай і разнастайнай зеляніны, агалашаў наваколле сваім пераліўным плёскатам нястомны і ўсемагутны салавей.

Калі ён спявае, быццам нічога асаблівага і не знаходзіш у яго песні. Ну — голас, бяспрэчна, моцны

для такой малепькай шэрай птушачкі, якая хаваецца ад людзей,— шчасце, знаходка, падарунак лёсу. Канечне, варыяцыі, вадаспады гукавыя. Не варона са сваім кра, не сарока, не галка, не верабей, не шпак і не жаўранак, які на песеннаму майстэрству стаіць вышэй за ўсіх пазваных і нават не названых птушак. Гэта калі слухаеш. А калі не чуеш? Хацеў бы паслухаць, а няма каго. Няма салаўя ў тым месцы, дзе калісьці спяваў і ты чуў яго песню. Быццам асірацела мясціна, і ты згубіў нешта ў сваім жыцці.

І пачынаеш разумець: лесу таго няма, дзе ён жыў і спяваў. Кажуць, што салаўю патрэбна каліна, калінавы пах, калінавая раса і калінавыя ягады. Дзе ж ты возьмеш тую каліну, калі ў нізіне не засталася ніводнага дрэва?

Склалася нядобрая звычка: калі дзе на калгасным полі лясок, дык яго трэба знішчыць. Па-першае, за яго піхто нічога не спагоніць, гэта ж не дзяржаўны лес, па-другое, ён быццам замінае паляводству (аб'язджайце яго, машыны), адсякаючы ад агульнай засеянай плошчы нейкую яе частку. Тым больш калі райсельгасупраўленні часцей і часцей патрабуюць ад калгасаў: пашырыць, узараць, скарыстаць. А якія гэта ляскі? Яны не сёння з неба зваліліся на нашы палі. Ім не па гадку і не па дзесяць. Гэта тая ці іншая, як кажучь, няўдобіца, на ёй нічога не расло, і людзі пакідалі яе лесу. Лес вырас. Не сеяны, не скароджаны, дажджамі змочаны, вятрам абвеяны. І расце, як у сябе дома, як на сваёй радзіме. Добра ў нас лясам, яй-права. Растуць у любым месцы, толькі час дайце, які патрэбен дрэву, каб вырасла.

Лясок высеклі. Ветрык усміхнуўся. «Вот добрыя і разумныя людзі»,— падумаў. Падскочыў, гайсануў і памчаўся наўпрасткі па полю, балазе нішто не затрымлівае яго бег, упірацца ні ў што не трэба, ні аббягаць, адным словам — воля. Узгорак залысіў, відаць жоўты пясок на ім, нізіну, дзе рос лясок, тым жа жоўтым пяском засыпаў.

Вучоныя паглядзелі, падумалі і сказалі па-вучонаму: «Эрозія».

У шмат якіх стэпавых месцах, дзе няма лясоў, каб зменшыць ветравую эрозію, садзяць полеахоўныя лясныя палосы. Колькі працы і сродкаў на гэта кладуць! А ў нас, дзе лес вырас сам, без капейкі выдат-

каў на яго рост, людзі мліюць на гэтай самай эрозіі, быццам выпрошваючы яе ў прыроды, бо не ведалі і ніколі не бачылі, што гэта за такая эрозія, раз так прыгожа яе назвалі.

Лясок за садам высеклі. Кустарэз зрэзаў кусты, згарнуў у кучы, іх шаколінне аблілі саляркай і спалілі. Чыста стала, дзе быў лес, цяпер поле.

Не, не поле. Полем нізіна так і не стала. І ўзара-лі яе вялікім балотным плугам, і прадыскавалі, і драпачамі скародзілі, але зямля не дала таго, чаго хацелі ад яе. Не звярнулі ўвагі на тое, што нізіна замкнутая, нідзе ніякіх варот, ніякага сцёку. Адзін ход вадзе — уніз, у зямлю. Ары не ары, прысмокча ўзара-нае, і бубка бубку не родзіць. Нават трава не пайшла так, як спадзяваліся. Не спрачаюся, будзе час, калі чалавек з дапамогай пэўнай сістэмы дрэнажу, наву-чыцца ўлагоджваць такія землі, і яны парадуюць яго вока вартай увагі аддачай. А пакуль што перада мной — сапсаваны кавалак прыроды, закінуты, здзі-чэлы, у каровіных слядах — кадоўб'і, у купінах, па-крыты там-сям нягеглым, бялявенькім метлюгом, да якога нават жывёла не дакранецца, такі ён некарыс-ны і пясмачны. Блішчаць цёмнай асенняй вадой вы-гары, берагі іх паабсованы, счэрнены капытамі, жы-вёла спрабуе з іх на смак ваду.

Вясной плачуць над нізінай белалузья кнігаўкі. Сядуць, адпачнуць трошкі на ўзбочыне, зноў пады-маюцца ў наветра і снуюць цэлы дзень уздоўж і ўпо-перак нізіны, бо бачаць пад сабой шмат вады, і пла-чуць, плачуць. Выводзяць яны тут дзяцей ці не выводзяць, не ведаю. Бадай, не выводзяць. Дзе ты схаваш іх на такой гале?

І дзікая качка часамі крычыць у раннія ці начныя часы. Далёка чуваць яе дзярготкі голас, за кіламетр і больш. І ёй тут схваць сваё гняздо паўрад ці можна.

Салавей не вяртаецца на сваё старое месца. Гола-су яго не чуваць. Нават няма куста, на які б ён мог сесці.

Я пераходжу субалаціну на другі бок, дзе пачы-наецца поле, на якім раслі кармавыя травы. Іх скасі-лі і прыбралі на сілас, на сянаж, на сена. Травы былі добрыя, у калена. І прыбіраць іх было прыемна, бо зямля роўная, гладкая, не тое што ў пізіне. Нават

калі б я не быў тут улетку, і то сказаў бы, што добрыя, бо на зрэзах відаць тоўстыя камлі іх і няма паклычанай палегліцы, якая б па сваёй нягегласці не папала пад нож уборачнай машыны. Я падумаў: «Вось тут, на такой зямлі, і трэба наводзіць культуру земляробства. Над ім ніколі не плакалі кнігаўкі. Чаго? Яно не іх. Яно — поле і належыць аднаму ўраджаю, больш нікому.

Што кінулася ў вочы мне на гэтым полі — мышыныя паселішчы. У адным месцы нарыта пяць-шэсць земляных бугорчыкаў, у другім месцы, крокаў за некалькі ад першых, тое самае. Між бугорчыкамі дзве-тры норкі. Зусім свежанькія, відаць, жыхары норак толькі што вылазілі з іх або ўлазілі. А з адной гэтай вёсачкі ў недалёкую суседнюю такую ж вёсачку — трошкі пакручастая, жолабападобная, вельмі добра вытапаная мышынымі лапкамі, выкаўзаная мяккімі пузцамі, шэранькая, як і сама мыш, дарожка. Што звязвала невялікія па колькасці норак гэтыя мышыныя паселішчы? Дзве сям'і ці адна падтрымлівалі паміж сабой, мяркуючы па добра ўтоптаных дарожках, частыя зносіны?

Такіх паселішчаў было на полі не адно. Пільны, шэры велікакрылы коршун-мышалоў не бачыў з паветра, як пад густым покрывам травы снавалі па сваіх «асфальтаваных» дарогах мышы. А ўвосень яго не відаць пад палямі, і мышы зусім смела, як людзі з вёскі ў вёску, снуюць з аднаго паселішча ў другое.

Вось хутка ціскане мароз, закуе зямлю ў сваё шэрае жалеза, абваліцца на палі глыбокі снег, а мыш як жыла, так будзе і жыць у сваёй норцы, маючы не бог ведае які багаты стол, не так ужо цёплае жытло, не вельмі ваўністае футра. Якая ж вялікая жыццёвая сіла закладзена прыродай у гэтым маленькім стварэнні — мышцы!

Норкі мышыныя не надта глыбокія, асабліва там, дзе поле з вясны не арэцца, як тут, дзе была трава. Фыркаючы носам і дзеручы лапамі, сабака лёгка дастае мыш. Тое самае робіць і ліс. Аднак па гэтым полі раскапаных сабачымі лапамі мышыных нор я не бачыў, хоць сляды сабак на суседнім, толькі што ўзараным на зіму полі, былі.

— Сабакі не тыя пайшлі, — казаў мне адзін дзядзька. — Другі хлеба ў рот не возьме, а ён табе

будзе мыш пад зямлэй шукаць. Мая дачка казалася, у Маскве ёсць такія сабакі, што не ўсякую каўбасу ядуць.

— У Маскве? — спачатку нібы здзівіўся я.

— У Маскве! — аж таргануўся дзядзька. — Жывуць у горадзе, а сабак трымаюць. У хаце! Чорт яго ведае што такое. Хочуць, каб псінай смярдзела?

Я ведаю, што некаторыя гараджане трымаюць сабак. Разумею тых, што хоць раз у тыдзень, а то і ў месяц, ускінуўшы стрэльбу на плечы, хочуць пабэдзяцца па асеннім або зімовым лесе, топчучы зручным для нагі юхтовым ботам бяшумную лясную падушку, напоўненую снегам і лісцем. Забіць не заб'еш, бог з ёй, звярацінай і птушацінай, а пахадзіцца надзішся, утаміцца ўтомішся, надыхацца надыхаешся, ды якім паветрам, тым, якое пахне кіславатым яловым лапнікам, звонкай зелянінай сасновых іголак, смалой, якая і бязлітаснаму марозу не паддаецца, галінкамі бярэзніку, альхой, рабінай, багуннікам у нізінах, які ў любую пару года ап'яняе, і здзівішся філіграннасці вежачак цярослага, вечна маладога ядлоўцу, і можаш нават праваліцца, здавалася б, на зусім памёрзлым балоце, усёй пагой, да калена і вышэй, і нават адчуць, як цераз высокую халяву, нібы электрычны ток невялікага напружання, пайшла ўніз прыемная, але досыць небяспечная ў зімовы час макрынь. І ўбачыш на ўзлессі або нават у лесе дзіўнае размяшчэнне зайцавых слядоў, фігура за фігурай, узор своеасаблівай пляцёнкі: след за следам па адной лініі ўперад, два сляды ў бакі пад імі як падстаўка. І адразу зразумееш, па адлегласці фігур адна ад адной, хутка вушасты бег ці проста быў на шпацыры, выглядаючы і вынюхваючы сабе ежу (карыну якую абгрызці). Заяркае сабака, панюхаўшы гэтыя сляды. Значыць, яны свежыя, гапчак можа падняць беляка або шарака. А бывае, што і не падые, заяц як скрозь зямлю праваліўся, гапчак вярнуўся з высупутым языком, узбуджаны, аж калоціцца ўвесь, а зайца няма. Ты зноў паказваеш яму па зайцавы сляды, гаворачы:

— Вазьмі! Вазьмі!

Што ён возьме? Ён браў гэты след. Заяц скінуў яго, гэты след, па вялікай дарозе, дзе сотні мацней-

шых пахаў ад машынных колаў, чым ледзь улоўны пах зайцавых лапак.

Заяц хітры. Ён заўсёды так робіць. Калі за ім гоніцца сабака, ён імкнецца выскачыць на вялікую дарогу, хаваючы гэтым самым свой след ад дурнога ганчака. Часамі нават урываецца ў вёску, свядома трапляе ў, здавалася б, самыя людныя месцы, як машыны двор або жывёльная ферма. Чалавека ён не баіцца, чалавек з голымі рукамі нічога яму не зробіць, а пакуль апамятаецца ды разважыць, зайцаў і след прастыў. Трэба ж урэшце неяк ратаваць сваё цёплае футра. Ды і мясам зайцавым не грэбуе тойсёй паласавацца.

Сабака асабліва хвалюецца, калі губляе зайцаў след, робіцца як апантаны, зусім не звяртаючы ўвагі на сваю знешнюю прыстойнасць. Падскочыць то задам, то перадам, пішчыць, і скуголіць, і глядзіць на гаспадара не то вінавата, не то бездапаможна.

А гаспадар? Што гаспадару? Гаспадару не трэба хвалявацца. Дастаткова таго, што ўведаў, што тут, у лесе, заяц ёсць, што можна будзе не сёння, дык хоць калі-небудзь натрапіць на яго свежы след, і сабака зноў язка заяхкае, ідучы па гэтаму следу. І загарыцца ў душы надзея і вера, што ты хоць калі-небудзь, ды ўбачыш яго жывога, гэтага самага зайца, і нават, прыцэліўшыся, возьмеш на мушку і бабахнеш са сваёй двухствольнай гарматы, ды так бабахнеш, што аж скаланецца ў мазгах, а наваколле перад вачыма засцелецца сінім, трошкі падобным на лясную зімовую сіль дымам.

Што: няма зайца? Не забіў? Трошкі збочыў. А можа, павысіў ці нават панізіў. З аднаго моманту не так лёгка папасці, тым больш у прадмет, які рухаецца з хуткасцю кулі.

Тут я хачу зрабіць маленькае адступленне ад тэмы, каб сказаць, як я аднойчы страляў у зайца. Было ўлетку, калі біць звяроў ніхто не б'е і пагул ніхто ніякім паляваннем не займаецца. Спакусіў мяне сам заяц, нібы рашыў пакпіць з мяне, што ніякі я не паляўнічы, хоць і трымаў стрэльбу, і ніколі яго, зайца, не заб'ю.

Жыў я на самым канцы вёскі, дзе адкрывалася поле, насупраць вокан лажок, за ім — лясок, і жыхары лесу зусім не звярталі ўвагі на тое, што я тут жыву,

вершачы свае маршруты як і вяршылі да майго па-сялення на гэтым месцы, не думаючы, што я магу ўяўляць сабой нейкую небяспеку для іх жыцця. Надвячоркам, калі сонца вялікай жоўтай кружэлкай вісела ўжо амаль над самым лесам, упіраючыся праменнямі ў маю хату і яе вокны, з ляска па лажку пракандыбаў каля самай маёй стонкі на аблогу, якая была каля агарода, шэры вялікі заяц. «Ах ты,— падумаў я.— Гэтак? Я ж табе пакажу, калі ты і не бачыш таго, што тут жыве чалавек, якога ты, звер, павінен заўсёды за вярсту абыходзіць». На сцяне ў мяне ў хаце вісела аднастволка набітая, з пістолам на цыліндэрку. Я за яе і на двор. На дарогу, за стопку, дзе павінен быў быць заяц.

Тут. Сядзіць на травяной аблосе, круглым задам ка мне, нібы грэючы яго пад апошнімі праменнямі заходзячага сонца. Я стрэльбу к плячу, мушку ў про-разь і ціскануў пальцам на спускавы язычок.

Заяц не крануўся з месца, і я падумаў, што трапіў яму ў самае, мусіць, сэрца. Раз звер не паспеў нават пачуць стрэлу і адчуць прадсмяротны боль. Мяне тут жа кальнуў уласны папрок: «Навошта?»

Калі ж я стаў падыходзіць бліжэй да свайго тра-фэя, каб паглядзець, куды я трапіў яму (я страляў крокаў з дваццаці-трыццаці, не больш), заяц не вельмі прутка пакуляўся па аблосе ў поле. Я яшчэ прайшоў па яго дарозе ўслед за ім, уважліва ўглядаючыся ў аблогу, ці няма дзе пырскаў крыві, і прыйшоў да вываду: не папаў. Так, так, не папаў. Я, мусіць, спяшаючыся, ціскануў не толькі спускавы язычок, а і стрэльбу ці ўніз, ці ўбок, а заяц не рвануўся бегчы ад майго стрэлу бадай таму, што не ўспрыняў яго як сігнал небяспекі. Нехта каля будыніны хлопнуў дошкай. Заяц гэта чуў не раз. Так яму здалося.

Мне зрабілася лёгка, што зусім бяспходна для зайца скончылася маё паляванне. Жыве ж у чалавеку чортава жылка: стрэліць, забіць! Яна, думаецца мне, ідзе з тых часоў, калі адзіным сродкам існавання для чалавека быў забіты звер або птушка.

Не бядуі, паляўнічы, што не папаў у зайца. Ы-ы-ы, яго і біць не трэба. Скажы дзякуй лёсу, што ты пабыў у лесе і ўбачыў, каго можна было ўбачыць.

І дзякуй сабаку, які ўмее ўзяць след не толькі зайца, але і падыме ў цябе перад вачыма з снежнай

пячоры рабчыка або курапатку, скрыўленым вокам заўважыць на дрэве вавёрку, і яна будзе даверліва з сука глядзець на яго, а ён, сабака, будзе рэдка, вантробна, гаўкаць на ле.

На схіле нядоўгага дня, нягледзячы на мароз, ты адчуеш, што зрабілася так цёпла і ўтульна, быццам кожнае дрэва не дрэва, а каларыфэр, з якога сыходзіць цяплынь, і захочацца прысесці і добра ўгледзецца ў зімовы свет, які вакол цябе.

Дзе прысесці? Можна рукавом вопраткі згарнуць снег з пянька і апусціцца на яго. Не, на ім засталася такая-сякая намаразь, і холад праз штаны правікае да цела. Ты ломіш сушняк, кладзеш агонь і першым чынам пачынаеш грэць змакрэлае месца, якое дакраналася да пянька. Нагрэўшы, пачуеш, што і з нагой у цябе нешта не зусімнае. А-а-а, ты праваліўся, і ў халяву папала вада. Расце агонь, каля яго шмат сухога галля і яловы лапнік на ім, ты здзіраеш з нагі бот і сушыш мокрую анучу, падстаўляеш сапло халявы полымю, каб яно сваёй гарачынёй і ўсярэдзіне крыху падсушыла бот, і грэеш босую, расчырванелую ад вільгаці нагу.

Ты з усіх бакоў сухі, твар твой і рукі чырвоныя, проста лопаюцца ад гарачыні, перад полымем, і ты далей ад агня, як на пасцелі, бокам, на локаць, лажышся на лапнік. Вунь у вецці елкі тонка піўкаюць самыя-самыя маленькія сніцы. Есці хочуць?

І ты лопаеш па кішэнях або ўспамінаеш, што ў цябе ў сумцы, каб перакусіць на паветры. І ты з апетытам ясі, як ніколі не еў дома, вярней, у горадзе, ні ў рэстаране самага высокага класа, ні ў хатнім прыгатаванні. Рыбная кансерва ў тамаце, любой маркі каўбаса, нават звычайны зельц з хросточкамі — усё перамянілася, абнавілася, пераехаўшы ў новае месца, пасмачнела, і ты толькі цяпер, тут, у лесе, пачынаеш па-сапраўднаму разумець, якія ж неразумныя тыя гараджане, што ў свае выхадныя або святочныя дні імкнуцца захапіць столік у рэстаране або ў кафэ. Што там, акрамя звону талерак і пітных стымулятараў? Яны тут, у лесе, не трэба. Смешна, што нехта знаходзіць у іх, у гэтых стымулятарах, нешта такое...

А калі ты не забыўся прыхапіць з сабой добры кавалак звычайнага свінога сала, зрабі ўласным складанікам ражончык з сырога дрэва, накалі на яго

скварку і ў полымя. Як яна затрашчыць, як яна за-сквірчыць! Трымай у левай руцэ вялікую скібку хлеба і раз за разам вымай сала на ражончыку з агню і падстаўляй пад яго хлеб. Дзюрчом будзе бегчы з набухлай і пажаўцелай скваркі тук, толькі вадзі ёй, скваркай, на ўсім хлебе, на ўсёй скібцы. Такі пойдзе пах! Сабака зяўкне ротам і запішчыць, просячы хоць паснытаць такой небывалай ежы.

Які ж паляўнічы не пачастуе свайго адзінага памочніка і прыяцеля на паляванні — сабаку!

Так, у горадзе ёсць сабакі і ў тых, хто ніколі і не сніў пра паляванне. І трымаюць не ганчакоў і не здаравенных аўчарак, як паставых каля ўласных хатніх набыткаў, а знявечаных за доўгія гады свайго недарэчнага існавання рознай масці і фігурацый выжлікаў. Можна, чалавек створаны так, каб жыць у купе і ў суседстве хоць з якой жывёлінай? Карову ў гарадской кватэры не паставіш. І месца, і кармы, подціл і гной... А маленькі, пакрыўджаны ад прыроды крывалапik хай жыве. У яго ж і вочкі, і вушкі, і чатыры ножкі, і такі-сякі хвосцік, і слізкі носік — чым не жывёліна? Не сімвал, вылеплены з гліны сабака.

Не скажу, што на неўзараным полі ўвосень зусім не цікава. Наадварот, на ўзараным менш цікава. Тут толькі ралля. Дзе з вывернутым жаўцяком, часцей — без яго. Можаш прасачыць на перавернутых доўгіх градках-баразёнках, роўна ішоў трактар з канца ў канец або пятляў, бо руляваў ім не вельмі клапатлівы чалавек. На неўзараным жа — сляды ўборачных машын, вышыня зрэзаў, стыкі кожнага захода пры кашэнні, сляды жывёлы, тое, што яна пакідае пасля сябе, у прыватнасці каровы ці козы, ямачкі на голых, на невядомых прычынах, месцах, дзе купаюцца дробныя птушкі, ну і мышынае разнароднае жыццё, у якіх тут, як у звяроў у лесе, сваё царства. Тут удала такая-сякая травінка. Касілі, граблі, каровы даядалі тое, што не ўзялі нажы, а яна сухая, зжаўцелая, пайкім чынам паднялася і стаіць, схіліўшы набок махрыстую вярхушку. На неўзараным полі можна сесці, можна нават прылегчы, абапёршыся на локаць. І не таму, што ты стаміўся, а таму, што пад нагамі ў цябе чыста, акуратна, раслінная падцілка, якая з вякоў прываблівае чалавека хоць на хвілінку зліцца з ёй. Ляжы, падпёршы бок локцем, і любуйся на-

ваколлем. Той вялікі сад, які ты толькі што перайшоў, зусім не так выглядае адсюль, як з боку вёскі. Здаецца сінейшым, меншым, скразным, быццам лазовым хмыразам. А вёскі амаль і не відаць за ім, толькі і бачыш сіласную вежу, вадакачку, сушылку-элеватар, двухпавярховы будынак школы. Самому не верыцца, што ў вёсцы, у якой ты пражыў столькі год, так шмат старых дрэў, за якімі і хат не відаць. Тут над табой праляцяць вароны, часамі крумкачы. Шастане чародка свойскіх галубоў, асцерагаючыся аднаго — коршуна з паветра. Чутна, як гудуць і гудуць на шашы машыны, мільгаюць у прасветах бярозавых прысад, і ад іх ходу, здаецца, пакалыхваецца пад табой глеба. А там — палявая дарога, у хмызняку па баках. На ёй зараз ціха, і хатка, што стаіць у полі каля яе, дзе захоўваюцца мяшкі з мінеральнымі ўгнаеннямі, адпачывае.

Не, поле — не толькі тое, якім ты яго зараз перад сабой бачыш, а галоўнае, што ты пра яго ведаеш, якім ты яго за шмат гадоў тваёй сувязі з ім адчуваеш. Ва ўсе поры года, ці па ім жыта, пшаніца, ячмень, авёс, грэчка, ці бульба, лубін, травы, яно прыгожае. Прыемна глянуць, калі яно ўзарана, забаранавана і ляжыць у маленькіх камячках, чакаючы сяўбы. А калі праб'юцца зялёныя зубчыкі ўсходаў, хто не схіліць галавы, не прыложыць шчакі да пульхнай і цёплай зямелькі за яе лагоднае і шчодрае мацярынства? А калі зробіцца скразным зялёным дываном, быццам пад гэтай зелянінай і зямлі ніякай няма, а ёсць цёплае жывое цела, у якім бурліць кроў і тыхкае сэрца, калі гэты зялёны дыван пачне мяняцца ў колеры, густа цямнець, а тады жаўцець, налівацца і спець і пойдзе хвалямі пад подыхам ветрыку з краю ў край, узрадуецца і ёкне сэрца. «Хаця б не засушыла, хаця б не пабіў град, не палажыла ніву бура і ліўні...» — пачынаеш хвалявацца кожнай жылкай сваёй душы, як хвалюецца кожным коласам, кожнай сцяблінкай поле, і думаць, і забягаць думкамі наперад, і вяртацца далёка назад, у мінулае. Полю пяма капца, ні ў прасторы, ні ў часе. І пяма меркі, якая б дакладна сказала, якое яно ў сваёй прыгажосці.

Ты на ім у лазовых лапціках, у падранай світачцы хадзіў пастушком, пасвячы авечак і свіней, першы раз узяўся за ручкі плуга і пайшоў босымі нагамі, вы-

сока закасаўшы штаны, па мяккай раллі за бараной, браў з сьвалкі, пачэпленай на шыю, жменю за жменняй валавяных па сваёй вазе зярнят і рассяваў іх па ніве пад каманду сваёй левай нагі. Цябе палівалі дажджы на гэтым полі, рубца сухога не заставалася на табе, толькі злізваў з губ прэсныя кроплі дажджавой вады, якая цякла па твары. Над тваёй галавой грымеў гром, бліскалі маланкі і білі перуны, трапляючы часамі ў людзей і копей, па якіх працавалі. Ты тут жаў, ты тут касіў, звозіў на возе снапы. І ты тут убачыў першы трактар і першы камбайн. І тваёй радасцю тут быў першы калгас і першы крык адчаю, калі пачалася вайна. Поле!..

Люблю... Не, словам «люблю» не выкажаш свае адносіны да поля. «Люблю» гавораць часта, і не толькі жанчынам. Забываюць і не вяртаюцца. Перастаюць любіць? Так? Усё свядомае жыццё не магу, каб адвярнуцца і забыць, не прыйсці і не пахадзіць па полю, не паглядзець з канца ў канец, памаўчаць і падумаць разам з ім. Не магу. Нават лес, на ўсё багаты і прыгожы, не можа параўнацца з полем. Яго не ахопіш вокам увесь адразу, ён выстаўляе табе адзін толькі бок. А поле, як можа ахапіць вока, усё перад табой. Ці ўзгорак, ці лагчына, ці глінішча, ці так які кар'ер, ці роўнядзь, якая захапляе дых, да самага схілу сіняга неба, — усё перад табой. І які ўраджай — бачыш, і колькі торп саломы пасля камбайнавага жніва — таксама можаш палічыць.

Скажам, едзеш цягніком і глядзіш у акно. Праехалі лес, хай гэта будзе нават зманлівая тайга, і ты нічога не ўбачыў. Хуценька прабеглі, прамільгалі сосны, елкі, вечна зялёныя, цярплівыя і мужныя, гулка прагрымелі рэйкі пад коламі, і ты толькі і можаш сказаць сабе ў думках: «Та-а-к». А што гэтае «та-а-к»? Захапленне, здзіўленне, таямніцы вялікага лесу, якія і за ўсё жыццё, прачытаўшы горы кніг, не раскрыеш?

Скончыўся лес, і выехаў цягнік на поле. Адразу вакол пасвятлела. І ў вагоне, і на душы. Цягнік пайшоў больш марудна, цішэй, быццам у лесе было яму чагосьці страшна, тут — не, на полі ніколі не страшна. Разглядайце, пасажыры, якое яно. Ваша, дома, такое ці не такое? Разглядайце і параўноўвайце са сваім полем. Вунь вёска, хаты. Тут апі няма чаго ба-

яцца, гэта не ў лесе, дзе я бягу, спяшаюся, і сам не ведаю, чаго спяшаюся. Мусіць, паказаць вам новае поле.

Я пакідаю поле і, абагнуўшы нізіну, зноў вяртаюся ў сад.

Каля самай канавы пад лазовым кустом — пер'е. Тут адбылося сутыкненне супрацьлегласцей. Трагедыя для птушкі, якую з'елі, і радасць для таго, хто з'еў. Ходзячы па полі і ўзлессі, вельмі часта сустракаеш такія вось кучачкі пер'я. Аднаго не даводзілася бачыць: шкілета птушкі, якую з'елі. Мяркую, калі не памыляюся, драпежнік расправіўся са сваёй ахвярай тут, дзе валяецца пер'е, збольшага, а потым панёс здабычу ў больш зручнае для яго месца, дзе не трэба азірацца па баках, а няз'едзенае можна прыхаваць на наступны абед. Птушкі, як і многія звыры, не пазбаўлены кемлівасці рабіць такія-сякія запасы ежы, калі ёсць такая магчымасць, у прыватнасці, зоб поўны, і ніхто набытае не адбірае.

Я пачаў прыглядацца да пер'я, з якой жа птушкі было яно. Большасць белага. Сарока? Наўрад, бо сярод чорнага знаходжу шызае. Голуб. Сарочае было б адно чорнае. Іх тут у нас, свойскіх галубоў, больш чым курэй у вёсцы. Дзе якое пустое гарышча — яны і яны. Буркуюць на будынках, распускаюць крылы, дэманструючы разнастайнае сваё апярэнне, і цалуюць галубак у дзюбачкі. А па свайму апярэнню — і белыя, і шызыя, і сінія, і карычневыя, а часцей за ўсё — мешаніна розных колераў. Лясны голуб — той толькі шызы, або, як гавораць у нашай мясцовасці, сівалезы.

Зусім нядаўна было тое, калі мы ведалі толькі лясных галубоў, шызых. І вось новае: гарадскія галубы вельмі лёгка прыжыліся ў вёсках, і ім тут лепш, чым у горадзе. З ядой лягчэй, прастор, паветра. Праўда, калі б не коршун, якога няма ў горадзе.

Аднойчы я ішоў паўз машычны двор нашага калгаса, мінаючы двухпавярховы цагляны будынак, на гарышчы якога жыла ўжо досыць немалая, у некалькі пакаленняў, стракатая ў сваім апярэнні галубіная сям'я. Раптам у паветры над названай будычнай нешта моцна лопнула, нібы пехта вялікі страпянуў вялікую пасцілку. Я ўскінуў вочы ўгору. Чарада галубоў узвілася ўгору, а задніх і крайніх з

іх, кідаючыся то ў адзін, то ў другі бок, імкнуўся дагнаць коршун. Аднаго яму ўдалося адлучыць ад чарады і пагнаць у процілеглы бок, к дому, з даху якога галубы ўзяцелі. Хуткасць палёту ў коршуна была большая, чым у голуба, але калі драпежнік вось-вось насцігаў голуба і гатовы быў хапануць яго сваімі кіпцямі, голуб збочваў або кідаўся ўніз ці ўгору, і коршун не паспяваў на вялікай хуткасці манеўраваць за ім. Неўзабаве голуб юркнуў у акенца на гарышча, а коршун, злосны і незадаволены, паляцеў над домам зусім не ў той бок, куды паляцела чарада галубоў.

У думках я пахваліў голуба, што ён усё ж такі выкруціўся ад смерці (у чыстым полі, бадай, загінуў бы бедны гулька).

Што давалося мне бачыць аднойчы! Іду я гэтым самым садам, па якім зараз хаджу, не вельмі спяшаюся, але і не асабліва ўглядаюся, бо не на прагулку іду, а на работу. Раптам перад маімі вачыма цяжка, як бы з неахвоты, узлятае шэрая птушка, а з-пад яе нешта пабегла. Гляджу: курыца. Трошкі прабегла і села. Я да яе. Не ўцякае. Я бяру яе на рукі і бачу: на плячах паміж крылляў выдзяўбана вялікая ямка, яйка ўлезла б, калі б туды палажыць. Работа коршуна. Сядзеў на жывой курыцы і дзяўбаў. Есці жывую істоту. Нельга ўявіць сабе чаго-небудзь больш жорсткага. Вось гэта драпежнік! Ці можа быць да яго ў сэрцы хоць маленькая літасць? Воўк нашто ўжо грубы і бязлітасны, а жывую здабычу не есць. Задавіць, а тады ўжо, калі здабыча невялікая, з касцямі патрушчыць. Коршун жа есць птушак жывых. Крукам-дзюбай вырываючы па частачках тканку за тканкай, орган за органам, пакуль не дабярэцца да пячонкі і сэрца.

Я не ведаю чаму, але птушка, трапіўшы ў кіпці коршуна, не крычыць. Гэтая курыца, пра якую я разказваю, не падавала ніякіх прыкмет жыцця, калі ён яе еў, не крычалі іншыя куры, калі ім на плечы садзіўся коршун. Яны кідаюцца ў лёт, уцякаюць і крычаць толькі тады, калі драпежнік з'явіцца ў наветры і нападае на іх, а ўжо ў лапах яго — як мёртвыя. Што гэта: шок, калі істота перад неадольнай небяспекай губляе голас, здольнасць рухацца і нават адчуванне болю?

Аднойчы ён напав у маім садку на маіх курэй.

Іх крык мяне насцярожыў. Я туды. Куры пахаваліся ў кусты парэчак, а ён, коршун, спусціўся на зямлю, ходзіць сваімі брыдкімі жоўтымі нагамі-крукамі паўз кусты, каб заўладаць якой. Куры, як дурныя, глядзяць на яго, не крычаць і не ўцякаюць.

Таксама бачыў я, як ён лавіў сароку. Напаў па яе ў паветры, вынырнуўшы аднекуль з-за дрэў. Колькі разоў было, што вось-вось возьме яе, тым не менш яна выкручвалася ад яго і не надта ўлягала наперад, нібы сочачы за ворагам, калі і адкуль ён будзе нападаць, каб хіснуцца ў апошнюю долю секунды ўбок або ўніз, прапусціўшы драпежніка міма сябе. Зрабіўшы новы круг у паветры, ён, добра нацэліўшыся, зноў стралой пайшоў на яе, і калі я ўжо канчаткова рашыў, што буду сведкай развязкі гэтага паядынка (так, з боку сарокі гэта быў паядынак за жыццё), сарока робіць праваал, нібы пад ёй не было ніякага паветра, уніз і падае ў кусты перад садам. Коршун не вярнуўся больш і не стаў шукаць, куды падзелася сарока, зразумеўшы, мусіць, што асноўная пазіцыя, з якой можна было ўзяць ахвяру, згублена, усе іншыя пазіцыі пры лоўлі птушак, акрамя як у паветры, яму супрацьпаказаны.

Прызнацца, шкадавання да сарокі, нават у самы крытычны для яе момант, у мяне не было, наадварот, мне хацелася, каб яна зведала ў сваім жыцці і такі боль, і такі страх, і такі канец, які яна прыносіць малым птушанятам, не гаворачы пра шкоду, што яна наносіць птушынаму свету, крадучы з гнёздаў яйкі. Такая экалогія, калі б драпежнік паядаў драпежніка, мне па душы. Ты ясі, і цябе хай ядуць, а тых — мацнейшыя.

Не магу забыць, як з высокіх бярозавых могілак коршун выгнаў на чысты прастор маленькую птушачку і як япа, просячы паратунку, адчуваючы і чуючы набліжэнне сваёй смерці, крычала. У яе была яшчэ адна магчымасць: нырнуць уніз у зялёны бульбоўнік. Яна не паспела гэтага зрабіць, вельмі мала заставалася ў няшчаснай часу, каб што-небудзь прыдумаць і ўратавацца ад гурмана свежай птушаціны. Ён яе хапнуў сваім круччам, ледзь яна пачала зніжацца ў паветры, і больш ні гуку. Тут жа каля могілак, сеўшы на шулу абгародкі, ён пачаў вышчыпваць з яе пер'е. Натуральна, яна была яшчэ жывая. Ён еў яе

жывую, як еў жывымі ўсіх птушак, якіх да гэтага лавіў і еў...

Колькі часу таму назад, калі дрэвы не былі яшчэ голяя, а толькі скідалі сваё лісце, я сядзеў на беразе нашай рачулки ў тым месцы, дзе меліяратары яшчэ не кранулі яе. Плыла яна пакручаста па сенажаці, лес з аднаго боку, лес з другога. Вада ў ёй здавалася цёмнай, нават крыху чырвапаватай, больш цяжкой і густой, чым бывае ўлетку. Над сенажаццю, над прылягаючым да яе лесам даволі высока ў паветры рабіў круг за кругам адзінокі коршун і пасылаў на зямлю сваё шчымлівае «кіў». Ён не стрымліваў сябе ў сваім плачы, як не стрымлівае чалавек, развітваючыся з нябожчыкам. Аб чым плакаў коршун? Настойліва, доўга, пакуль чорная пляцёнка яго кругоў не знікла ў далёкім асеннім небе. «Якое ў яго гора?» — падумаў я тады пра коршуна.

* * *

Чалавек не любіць няпэўнасці. Яна выбівае яго з нармальнага рытму жыцця, ломячы ўсякія планы, папярэднія разлікі, надзеі. Няпэўнасць і ў клімаце, як і ў жыцці, нязручная. Бо як жа ты абыдзеш прыроду, калі ты з ёй адно цэлае? Што яна табе пасцэле, на тым ты і ляжаш.

— Бывала, — расказвае дзевяностагадовы, зусім не сівабароды і не дзед, а дзядзька на аўтобуснай станцыі нашай вёскі, — прыйдуць пакровы — пачынаюць людзі свіней калоць на сала. У адным, глядзіш, канцы пішчыць, у другім, чуеш, запішчэла.

— Пакровы? — пытаюць маладзейшыя, якія зусім не арыентуюцца ў часе па рэлігійных святах.

— Пакровы... Гы — ганарыцца дзядзька, што ведае ў перакладзе па сучасную мову, калі пакровы. — Запомніце: заўсёды ў адно і тое чысло: 14 кастрычніка.

— Кастрычніка? — зноў здзіўленне, што дата даўно прайшла, што на дварэ ўжо канец лістапада.

— Кажу: 14 кастрычніка. Свіней людзі калолі ўжо, чынілі каўбухі, каўбасы, косці секлі і салілі, нічога не псавалася, не цвіло і не пахла. А гэта во закалі, калі на дварэ як у якім калодзежы, — ён махнуў рукой у бок акна, за якім было і цёпла і вільготна

і ніякіх прыкмет таго, што надвор'е ў хуткім часе пераменіцца.

— Дзядзька, я чула, што соль не такая была, — выказала сваю думку сярэдніх год жанчына. — Лепшая, казалі, соль была. Пасалі, і нічога не псуецца.

— Соль? — здзівіўся на гэты раз дзядзька. — Хто гэта табе такі разумны сказаў? Раней соль была салёная і цяпер салёная. Соль салодкай не будзе. Як раней з зямлі, з шахтаў, або з мора яе здабывалі, так і цяпер адтуль жа здабываюць. Як яна можа быць не гэткай?

— А я вас, дзядзька, ведаю. Вы з Жураўка. Пахомам вас завуць.

Дзядзька раптам пасвятлеў, павесялеў і адказаў:

— Бабы мяне далёка ведалі. На ўсю, як дастаць, ваколіцу.

— Праўда, дзядзька. І тыя, што ніколі не бачылі вас, ведалі. Вы самапрадкі рабілі.

— Во! — падняў ён угору перад сабой указальны палец і паглядзеў вакол сябе на людзей.

— Цяпер, мусіць, не робіце?

— Табе трэба яна?

— Самапрадка?

— Ну.

Жанчына павяла ўбок тварам і схіліла набок галаву.

— Во, — зразумеў чалавек, што не можа быць гаворкі ў цяперашні час пра самапрадку, як пра верацёны, пражу і кросны. — І так — кожнай. Каму ж я рабіць іх буду? А рабіў. І як рабіў! Самому не верыцца.

— Зараблялі, мусіць, добра, калі такая ахвота была рабіць, — уставіў нехта збоку.

Дзядзька ўсміхнуўся.

— Жыў, як цары даўней жылі. Цугам ездзіў. Цяпер каб вам такія заработкі, вы б у мой бок не глянулі. — Дзядзька смыкнуў плячамі, як бы падцягнуўся, рыхтуючыся да нечага больш рашучага і важнага, чым гаварылася тут, на аўтастанцы, і пачаў: — Далатцы ўсякіх намераў: вузейшыя і шырэйшыя, стамескі, свярдзёлкі, пілкі і такія і гэтка, такарны станок, разцы да яго. А дрэва якое трэба было! Каб бяроза, ды сухая, каб пералетавала, ды добра пад бэлькай над духам высахла. Робіш не каму, а людзям,

не хочаш, каб слава пра цябе нядобрая пайшла. І ўдзень і ўночы скрыгаеш і скрыгаеш. На сябе наглядзець некалі было, не тое што каб выспацца ды ўслухацца, ці не баліць дзе што, як цяпер прыслухоўваюцца ды ойкаюць, у бальніцах парогі абіваючы.

— І нічога не балела?

— Во гэтак. Чаго яно будзе балець? Калі чалавек робіць, дык не будзе балець. У мяне і зубы свае. Жалезныя людзі ўстаўляюць. Страшна.

— Праўда?

— Глянь,— дзядзька разявіў рот і паказаў жанчыне свае зубы, праўда, жаўтаватыя, але цэлыя.

Ён быў у новай ватоўцы, у простых чорных штанах, у юхтовых ботах. Шапка-вушанка, з скразным рудым футрам.

— Куды вы едзеце?

— Куды... Трэба было на ранген (аўтобус прыходзіў, мяне дома не было), дык хвельчарыца наша праходу мне не дае. Адзін я з вёскі не прайшоў ранген, дык во еду. Баяцца, каб не захварэў.

— А праўда, дзядзька. Жывіце здаровым, навошта вам хварэць. Жыць добра.

— Што добра, то добра. Падпасачка наняць на адзін дзень, радоўку за карову адбыць, дык плоціш пяць рублёў, і гнаць ніхто не хоча. Пяць рублёў! А ведае ён, каторы, што такое пяць рублёў? Кіло хлеба ў магазіне 16 капеек. Цяпер лічы: што такое пяць рублёў. Гэта два пуды і больш хлеба. За дзень. І корміш яго, і ў торбу на абед не ведаеш, што даць, каб улагодзіць.

— Праўда,— пацвердзіла жанчына.

— Не казаў бы, каб няпраўда. Даўней такога падпасачка на ўсё лета, ад снегу да снегу, браў гаспадар за тры пуды. А цяпер за лета, ходзячы ў падпасках, колькі б можна было зарабіць? Слоў няма, добра жыць. Даросламу не сорамна б у падпасках хадзіць.

— Пастухі цяпер у дзіфіцыце. А як вы думалі. Настаўніка лягчэй знайсці, чым пастуха. Настаўніка з раяна прышлюць. А пастуха? Род іх перавёўся,— умяшалася другая жанчына, кірпатая, у вязапаі сівой хустцы, у плюшаўцы, сур'ёзная. Сказала і зноў глядзела ў акно, на шашу, на якой снавалі машыны, на голыя галіны бярозавых прысад, між якіх вісеў

туман. Сур'ёзны чалавек лішняе не гаворыць, такі быў выгляд у жанчыны.

— Рабіў я самапрадкі. Вы толькі пералічыце, што ў ёй: кола, стойка, ножкі, шпуля, спіц адных у коле, сабачка... А кожнае вытачы, вымайструй, высліжы, пафарбуй, давядзі, каб нічога не скрывілася, не перакасела. Тры пуды мы бралі за самапрадку. Што гэта па-цяперашняму? А каму і дзешавей аддасі. Ведаеш, што ў чалавека цяма. А без самапрадкі як было жыць?

Дзядзька Пахом выцягнуў уперад галаву, убачыўшы за акном аўтобус, і падняўся з лаўкі, сказаўшы пры гэтым:

— Наш.

Ужо амаль у дзвярах, выходзячы на пасадку, дадаў як бы самому сабе:

— Зімы ў гэтым годзе да Новага года не будзе.

Я не пайшоў на двор услед за ім, бо чакаў аўтобуса ў супрацьлеглы бок, мне трэба было з'ездзіць на лесазавод, дзе можна было дабыць у любую пару года такіх-сякіх драўляных абрэзкаў на паліва, я толькі падумаў сам сабе: «Да Новага года зімы не будзе. Чаму? Адкуль такая ўпэўненасць? Сіноптыкі ў сваіх прагнозах блытаюцца, як малады заяц у канюшыне, а тут нічога пад рукамі і такая прадбачлівасць».

Я шмат сустракаў такіх дзядзькоў, дзядоў, якія метка стралялі ў надвор'е на цэлыя месяцы ўперад, і тым не менш ніколі не ўгадвалі. Я ахвотна слухаў іх, калі яны ўспаміналі мінулыя гады, і смяўся, пацяшаўся, як з дзяцей, калі спрабавалі нешта ўгадаць наперад.

Так было. Было і тое і другое. Было, калі снягі былі такія глыбокія, што, акрамя як на лыжах, чалавек не мог ісці ні на поле, ні падацца ў лес. Як шамнеш нагой, дык і не выцягнуць яе, змяніцца цяма як. А калі так-сяк і выцягнеш, дык зараз жа другой увязнеш, яе цяпер выцягвай. Бокам каціцца?

Але людзі чамусьці бокам не каціліся, не даводзілі сябе да такога выключнага становішча. Станавіліся на лыжы. Праўда, лёгкія асінавыя або кляновыя лыжы з загнутымі насамі былі не ў кожнага, пра іх трэба было клапаціцца з лета, падбіраючы, сушачы і выгінаючы аднаведнае дрэва, на што былі здольныя толькі заўзятыя паляўнічыя. Большасць жа мужчын,

у выпадку неабходнасці, бралі дзве сухія дошкі, закруглялі ў іх канцы, прапякалі шылам дзіркі ў гэтых канцах, уцягвалі аборкі ў дзіркі — і лыжы. За аборку падымаўся ў момант пасоўвання нагі ўперад пас адной лыжыны, потым — другой, і едзь хоць на край свету. Шырыня і даўжыня такіх лыж магла быць любая, чалавек сам вызначаў гэтую мяжу, каб не правальвацца, а зусім спакойна і ўпэўнена перамяшчацца па спежнай роўнядзі. О, колькі я паездзіў на такіх лыжах, і за табой амаль ніякай лыжні, не тое што цяперашнія фабрычныя, на якіх ездзіць толькі па цвёрдай дарозе, а не па цаліку.

На конях у лес ездзілі толькі па самых галоўных дарогах, дзе снег убіваўся кожны дзень мноствам саней і конскіх капытоў. Такая дарога к сярэдзіне зімы падымалася значна вышэй сярэдняга ўзроўню снежнага мора і ніколі ўжо не замяталася мяцеліцай. Затое размінуцца дзвюм сустрэчным фурманкам на ёй было не проста. Конь, які павінен быў збочыць, неахвотна пагружаў пярэднія капыты, нібы ў ледзяную ваду, у калючую снежную мешаніну, потым правальваўся ў яе да самага пуза, да хамута ўвесь, плыў колькі метраў паўз крутую сцяну дарогі і нарэшце з вялікім напружаннем і спрытам, абарачваючы сані (гаспадар павінен быў трымаць іх за намаражню, каб не абярнуліся), уздзіраўся на яе, як на якую скалу.

У такія зімы дровы секлі ў лесе пераважна каля дарогі, і пераважна бярэзнік, бо бярэзіна і сырая, дробна паколаная і ўкінутая нанач у печ, добра гарэла і давала шмат жару, частку якога трэба было занесці ў стопку, каб бульба не памерзла. Сушнік з глухіх лясных месц даставалі толькі рослыя, сярэдніх год мужчыны, топчучы дарогу ў патрэбны бок самі, а потым ужо, па пратапанаму, накіроўвалі каня, запрэжанага ў сані-дрывотні. Часамі два-тры разы трэба было траляваць адтуль звычайны воз дроў на вялікую дарогу.

Зайцы не бегалі па полю, як любяць бегаць звычайна, спісваючы яго карункамі сваіх слядоў, бо тапіліся ў снезе, а ежы ніякай так і не знаходзілі. Найбольш працырлівыя пранікалі цераз людскія дарогі ў гумны, дзе можна было здабыць саломіну, сешіну, бадыліну каюшыны. Але і ў гумне зайца чакала не-

прыемнасць за непрыемнасцю. Уранні прыходзіў гаспадар калаціць каровам трушанку, браць каню і авечкам сена. У яго ў руках былі граблі, двухраговыя драўляныя вілкі, усе закуткі ў сваім гумне ён добра ведаў і аглядаў, каб не было чаго-небудзь нежаданага, і натуральна, след зайца ніяк не мог заставацца незаўважаным. Я быў малы, але добра памятаю, як мой старэйшы брат прынёс з гумна марозным ранкам шэрага беланогога зайца, забітага граблямі ў сенніку, куды ён залез з голаду. Некаторыя цягнулі за сабой у гумно не толькі саначкі, на якіх вазілі самацягам корм жывёле, але і вялі сабаку. Вот тут беднаму зайцу было хоць на месяц скачы — гаспадар, сабака, платы, вароты, у полі снег, заяц гэта ведаў, гону не набярэш, і ён ляцеў як куля, дарожкай з гумна на гаспадарскі двор, вырываўся праз якую-небудзь дзірку на вуліцу і імчаўся па вёсцы, уцякаючы ад крыкаў людзей і гаўкання сабак.

Цяжка было звярам у такія снягі. Ваўкі ўночы ішлі ў вёску і бадзяліся па ёй да самага рання, цярпліва чакаючы, калі выскача ў дзірку з-пад варот які-небудзь дурны сабака і ўляжа за адным з іх, пакуль другі не накрые бяздумнага смельчака ззаду. «Ай-яй-яй, ай-яй-яй», — шмат у якіх хатах пачуюць праз заледзянелыя вокны сабачы прадсмяротны лямант. І шкода зробіцца гаўкі, як чалавека, ды ваўкоў не дагоніш, недзе зусім блізка за вёскай пакінуць яны ад вернага служкі невялікае крывяное качавішча і рэшткі таго, што было ў сабачым каўбуху. Ваўкі падмацаваліся і цяпер дзён колькі будуць ляжаць у густым лясным зарасніку, слухаючы прыемную густую цяплынь у жыватах і ва ўсім целе. Толькі б паляўнічыя не натрапілі на іх след, не абышлі і не абклалі з усіх бакоў, не пачалі галёкаць, свістаць, біць палкамі аб гулкія камлі дрэў. А лепш за ўсё, каб во зараз пад раніцу мяцеліца і затынкавала, загладзіла па снезе ўсе сляды і дзіркі. У вёсцы сабак шмат, гэтага, што з'елі, людзі забудуць хутка, а гаспадар выгадуе за лета сабе новага (шчанят хапае, іх нават, лішніх, топяць у копанях), якога наступнай зімой зусім будзе дастаткова на сьнеданне двум ваўкам.

Здаралася, што гаспадар, пачуўшы якатанне свайго сабакі, падхопліваўся з пасцелі, змахнуўшы з сябе дзяругу, хапаў на бягу кажух і паспяваў яшчэ

выскачыць праз усе дзверы і запоры на вуліцу, апякаючы аб снег босыя ногі, але не было выпадку, каб воўк кідаў тое, што трапляла ў яго зубы, іначай не было б прыказкі: «Вырвеш, як у ваўка з зубоў».

Помню, як у адну з снежных зім, мужчыны, дагледзеўшы жывёлу (тады яшчэ жылі аднаасобна) і паснедаўшы вялікімі драўлянымі лыжкамі з агульных, адна на ўвесь стол, гліняных місак, сабраліся на гурбе, вышэйшай за плот, і глядзелі ў адзін бок, на поле, дзе сядзеў недалёка ад агародных платоў пехта руды, пехта ладны, воўк не воўк, сабака не сабака, і глядзеў мордай у вёску. Калі воўк, дык чаму ён не баіцца людзей, не ўцякае, калі ж сабака, дык чаго ён там — набеглы, шалёны? Мужчыны доўга варажылі, і воўк-сабака з месца не скранаўся, быццам, абліты вадой, змёрз у такой паставе і будзе стаяць усю зіму, пакуль не прыгрэе сонца і не расплавіцца пад яго праменьнямі і снег, і лёд, і ўсё, што скоўваецца марозам.

Гэта быў воўк, прыкуты да вёскі голадам. Відаць, ён усю ноч хадзіў па вуліцы, але ў яго не было ні сябра-загоншчыка, ні сябра ў засадзе, і паласавацца сабачынай яму так і не пашанцавала. І вось ён, глытаючы сліну, сядзеў воддаль ад вёскі і, не зважаючы на людзей, вечных сваіх ворагаў, чакаў... Чаго? Пакуль якое-небудзь зялёнае шчаня, падбадзёранае людскім «кусі», падбяжыць да самай воўчай ляпы і застанецца толькі праглынуць яго?

Збегалі да паляўнічага Ахрэма і сказалі яму, што ці не воўк сядзіць на полі за агародамі. Ахрэм, як і ўсякі паляўнічы ў такіх выпадках, не марудзіў і, ускінуўшы стрэльбу на плячо і цягнуўшы лыжы на аборцы, неўзабаве быў на гурбе каля мужчын. Але як толькі ён, глянуўшы на воўка, стаў на лыжы і аддзяліўся ад мужчын крокаў на некалькі на агарод, звер падняўся на чатыры нагі, стуліўся, прыгнуўшы галаву, нібы адчуўшы ўсёй сваёй поўсцю, што ў яго зараз будуць страляць, і стулены, крыва, бокам, працуючы пярэднімі і заднімі нагамі, якія правальваліся ў снег, падаўся ў поле, далей ад вёскі.

— Порах пачуў,— рашылі мужчыны.— У яго нюх востры.

— Не порах. Дзе той порах. Стрэльбу ўбачыў. Яму ж відаць: пад плячом тарчыць.

— Можа, і ўбачыў. Стары, бачна, хітры.

— Ды не. Яны пад старасць, ці воўк, ці дзік, як п'яныя. Адбіваюцца ад ганні ці чарады і цягаюцца абы-дзе, хоць паленам на галаве бі.

Быў у нас сабака Жук. З выжлаў, чорны касматы, бліскучы, бліскучы, вочкі разумныя, карыя, як у чалавека. Жывы і вёрткі, хлеб хапаў, як падкінеш угору, у лёце. Калі брэша на чужога, дык глядзіць на яго ногі і меціцца, каб укусіць за іх. Без гаспадара, гэта значыць, нашага бацькі, жыць не мог і знаходзіў яго па слядах, па паху, куды б той ні пайшоў. Спаў ён у пуні, дзе стаяў конь, на вуліцу і на двор уночы не мог выбягаць. Недзе за поўнач, пасля другіх пеўняў, бацька, як і заўсёды, пайшоў палажыць каню свежага сена. Коней раней кармілі часта. Патрошкі, але часта: увечары на прыцемку, потым перад сном, нарэшце ўночы, як я ўжо сказаў, і ўранні. Калі бацька адчыняў канюшню, Жук на некалькі часу, пакуль гаспадар перакінецца словам-другім з канём і дасць яму сена, выскачыць на двор і абнюхае яго. На гэты раз малы злюка так заліўся каля варот, што аж стаў папярхацца, нібы на вуліцы за варотамі нехта стаяў і дражніў яго. Бацька адчыніў варотцы на вуліцу, выставіў з-за шулы галаву і крыкнуў:

— Кусі, Жук!

Жук мільгануў чорным клубком між бацькавых ног на вуліцу і, адчуваючы ззаду ў сябе моцную падтрымку чалавека, з усіх ног памчаўся за тым, хто толькі што стаяў за варотамі.

Бацька не бачыў, як воўк хапаў Жука. Пачуўшы, як сабака спачатку ненатуральна піснуў, а потым тонка і баязліва заякатаў, зразумеў, што тут стаяў іменна ён, воўк, і так зладзюга ашукаў чалавечы розум, што і прыдумаць чаго-небудзь хітрэйшага цельга было.

За воўкам не пабег, стаў як укопаны, пакуль зусім не знік голас сабачкі і не перасталі брахаць па сялу іншыя сабакі. Толькі, казаў, на плячах пад кажухом выступіў пот, а па скуры галавы прайшоў калючы холад.

Пасля Жука добрага сабакі ў нас так і не было. Памятаю аднаго мутна-чорнага, вялікага, таўстамордага, цельмаватага, які на каго б ні брахаў, дык брахаў у неба, быў заўсёды падхлябісты, нібы яго ніхто

ніколі не карміў, нават за катом не мог па-сабачы рвапуцца. Падкінеш яму хлеб угору, дык ён правядзе яго вачыма ў павстры і потым пачне шукаць доле, дзе ён упаў. Добры і разумны сабака — знаходка. А дзе ты набярэшся тых знаходак?

Нешта прыкметнае з сабачай эліты папалася мне было пазней, калі я стаў ужо самастойным гаспадаром, меў свой двор, карову, усё астатняе, што павінен мець вясковы жыхар у сваім займішчы, каб жыць нармальным незалежным жыццём і не пабірацца па радні ці суседзях. Зрабіў з дошак добрую будку, наслаў сухога, з дымнай вясновай прэллю сена ў ёй і зачыніў мяккага рудзенькага, з кароценькай мордачкай і невялікімі вушкамі сабачку. Адлучаны ад маці, яе малака і такіх жа цёпленькіх і мякенькіх, як сам, братоў і сясцёр, ён тры дні без перапынку якатаў, спадзеючыся, што нехта павінен пачуць ні ў чым не вінаваты яго голас, зняць з яго, малога сабакі, няволью і вярнуць у сваю сабачую сям'ю. Пасля, перанудзіўшыся і добра схуднеўшы, пачаў са смакам есці і дурэць са сваім рудым хвостом, насіць у зубах розныя палкі, атопкі і рыззё і лавіць за хвасты курэй.

Сабака вырас адменны, нібы нідзе не было ў яго ніякай радзімы, акрамя майго двара, узышоў, як грыб, на ім і вырас. Поўсць кароценькая, прыемна было гладзіць яго ці па спіне, ці па мордзе, пачынаючы ад пысы і аж за вушы. Жук наш любіў лізацца са сваімі, у твар лізне, за рукі, калі яго гладзілі. Гэты — не. Не вылузваўся і не шчыраваў, калі яго гладзілі, наадварот, нібы хаваў сорам у сваіх зеленаватых вачах, што яго гладзяць, хутчэй імкнуўся вызваліцца ад таго, хто гладзіў, адыходзіў убок і не думаў, каб падняцца пярэднімі лапамі на грудзі гаспадара.

Перад суседзямі, перад знаёмымі, якія хадзілі часта да мяне, хвостом не махаў, не лашчыўся да іх, не ішоў ні на якое збліжэнне, не тое што каб выпрошваць хоць які пачастунак. Скібка хлеба ўранні, скібка ўвечары — такі быў яго паёк у мяне. А гладкі быў. У целе і ў сіле.

Чужы кот па двары не патыкайся (свайго не чапаў). Адноўчы высунуўся з частакола якісьці шэры, з худымі калецямі пог і пачаў блізарукімі кацінымі вачыма разглядаць, куды яму ў чужым двары падацца. Руды (так мы звалі свайго сабаку) адным, як

тыгр, прыжком пакрыў бадзягу, і ў таго толькі косці хруснулі ў грудной клетцы.

Наступнай вясной, зрабіўшыся ўжо сталым сабакам, улёг на пасту за каровай. Ні да пастуха, ні да падпаскаў не ішоў, не глядзеў на іх і не вымальваў у час абеду яды ў іх. Пастух не мог цкаваць ім кароў, калі каторыя вярнулі ў шкоду або адбіваліся ад чарады. Руды не наймаўся і не прадаваўся. Увесь дзень ён трымаўся каля сваёй каровы, ці ляжыць, ці стаіць каля яе. Іншых кароў не чапаў, не брахаў на іх, не цургаў за хвасты, і яны не баяліся яго і не настаўлялі яму сваіх вострых рагоў.

Прызнацца, такая ўвага сабакі да каровы з свайго двара здзіўляла. Такіх выпадкаў у нашай мясцовасці я не пазіраў. Бывае, што сабака здружыцца з пастухом (не свой, чужы) і дзень пры дні служыць яму. Але такі службака не хоча ведаць, чые гэта каровы, свае ці чужыя, брэша на любую, на якую пакажа пастух.

Вяртаецца ўвечары з паствы чарада кароў, чорных, рабых, сівых, каўбатых і падгалістых, таўстарогіх, як валы, і розных па сваіх вымях і хадзе, часта няўключнай. Недзе ўперадзе чарады, з высока паднятай маленькай у параўнанні з тулавам галавой, упрыгожанай двума чырвонымі вушкамі і паднятымі над імі паўкругам тонкіх рагоў, шырокім упэўненым крокам, зусім не ляскаючы капытамі, ідзе аднамасна чырвоная мая Майка. Ці трошкі ўперадзе, ці амаль побач бяжыць трухам у чарадзе Руды, з тонкай невялікай мордачкай, з закручаным хвастом, з гладкай поўсцю на круглым тулаве — карціна, а не сабака. Калі ж ашпярэдзіць карову, спыніцца і пастаіць хвіліну, азіраючыся, пакуль тая падыдзе.

Мне казалі:

— Навяжы, а то заб'юць.

Забілі.

Я спрабаваў узяць яго на ланцуг, не даўся. Мне, гаспадару, не даўся. Не даўся нават папружку на шыю надзець. Шкода сабакі, з характарам быў, ды што зробіш!

Сабак у нас, можна сказаць, і не навязваюць. Рэдка хто. Людзей, якія трымаюць у сваіх дварах сабак на ланцугу, калі сказаць па шчырасці, быццам і

не любяць, то жартам, а то і зусім усур'ёз называючы рознымі, не заўсёды бяскрыўднымі мянушкамі.

Я помню зімы не толькі занадта снежныя, але і зусім, можна сказаць, маласнежныя, амаль бяснежныя. Груда, калі зямля ўмацавана невялікімі марозікамі, і ні сняжынкі да палавіны студзеня. І помню студзень, калі грымеў гром і людзі, замест саней, пачыналі ладзіць калёсы, верачы ў тое, што цыган пасля каляд (сярэдзіна студзеня) прадае кажух. Таксама помню часы, калі снег зусім прападаў у пачатку лютага і не лажыўся болей, хоць з дня на дзень чакалі яго, бо патрэбна была санная дарога.

Наіўны Пахом з Жураўка напэўна сам сябе за локаць шчыпаў, калі, выйшаўшы ўночы на двор 1 снежня, пераканаўся, што прыйшла зіма. Па календары, як і павінна прыходзіць. Сімвалічна-дакладна.

Кожны дзень мароз узмацняўся, кожны дзень патрошкі таўсцела снежная коўдра, і літаральна на вачах сталі рэкі, нават такія вялікія, як Бяроза, паехалі людзі на санях, падвязалі дзеці канькі і размялі сабе каўзель, набылі цану кажухі, валёнкі, рукавіцы, і ахнулі са сваімі прагнозамі сіноптыкі, бо зусім не ўгадалі ў сваім месячным прагнозе надвор'е ў снежні. Мароз узяў уладу адразу, усёй сваёй сілай, вышэй трыццаці.

Сіноптыкі апраўдаліся, тлумачачы, адкуль і чаго прыйшоў мароз, і нават глянулі ў сінаптычныя архівы за некалькі дзесяцігоддзяў і пацвердзілі, што такіх маразоў у адпаведны час не было... Уй, не было, а выскачыў і ўладарыць, і ў нашай вёсцы пазамярзалі ўсе калонкі з вадой, і людзі загрымелі круцёлкамі калодзежаў, зліваючы з іх застаялую, зрудзелую за лета і восень вадую, і кароўнік, як сярод пустыні, раптам апынуўся без вады.

Я гавару з нашым калгасным аграіамам, які лепш за мяне памятае імперыялістычную і грамадзянскую войны, бо трошкі старэйшы за мяне, удзельнічаў у фінскай 1939 года і ў Вялікай Айчыннай вайне. Ён ведае зімы розныя, цяжкія і лёгкія, падводзіць пад іх свае высловы, як чыста практычныя, так і тэарэтычныя. Зіма і павінна быць зімоі, сур'ёзнай і прыцыповай, як мужчына, а не плаксівай бабай, з адлігамі і непатрэбнымі перападамі тэмпературнага рэжыму. Калі адразу мароз, зямля прамярзае грунтоўна

і руць спыняе свой рост у дужым стане. Добрая ж снежная коўдра, пасланая на такую зямлю, без адліг, гарантуе выхад азіміны на вясну ў выключным выглядзе, бо яна не падапрэла пад лёдавай скарынкай, ветры на галашчоку не агалілі яе кволых карэньчыкаў, не паспела растрэскацца глеба. Як аграном ён аддаваў перавагу азімым перад усімі астатнімі культурамі. Можна, прынамсі, таму, што імяна толькі з іх, з жыта, людзі атрымліваюць сапраўдны хлеб, жытні хлеб, якому няма роўні сярод самых лепшых булак і ўсіх кандытарскіх выпечак.

— Зімовыя адлігі нічога чалавеку, акрамя шкоды, не даюць. Яны яго ашукваюць, расслабляюць і ўрэшце нясуць грып, прастуду.

Аграном за стабільную, моцную снежную зіму, да якой чалавек, не чакаючы ніякіх паслабленняў, прывыкае і па-даросламу прызвычайваецца супрацьпастаўляць сябе холаду.

Я разумею яго, ён думае пра жыта. Аграном ведае, што гаворыць, бо трэба ж некаму ведаць і быць прынцыповым у ацэнцы з'яў прыроды, зыходзячы з агульналюдскіх меркаванняў, а не з таго, што ў некага няма кажуха або валёнак.

Быў час, і ў мяне не было ні кажуха, ні валёнак, і я сядзеў усю зіму босы, голы, у адных зрэбных штанах і ў такой жа сарочцы, зрэдку прахукваючы цёплым паветрам з рота капсечную дзірачку ў акне, затынкаваным тоўстай белаў памараззю.

Нам казалі наша маці, малым дзецям:

— Не сядзіце каля акна, галовы забалаяць.

Галовы нашы балелі, калі мы доўга сядзелі каля акон, гэта праўда. Але, як я пасля зразумеў, не ад чаду, а ад холаду, мы проста прастуджваліся, бо тэмпература каля акон была не бог ведае якая, вада ў вядры, якое стаяла на лаўцы, каля акна, пасупраць печы, замярзала. Захочаш напіцца, возьмеш за вушка кубак, хоць у вядро, а там лёд. Асабліва ўранні, пасля ночы, калі і мароз большы, чым удзень, і ваду доўгі час ніхто не чапаў.

Калі ж на дварэ мароз слабеў і шыбы нашых вокнаў пачыналі ў верхніх частках праясняцца і памаленьку вызваляцца ад намаразі, я хапаў з качарэжніка шырокую драўляную лапату ў рукі і бег на двор пагарэзіць з гурбамі снегу, босы, зусім голы, як быў

у хаце. І ваяваў там са спегам да таго часу, пакуль не пачынала пясцершна калоць у погі. Ніхто не па-
пярэдзваў мяне, што прастуджуся або захварю, не
крычаў, каб хутчэй вяртаўся ў хату. Жартавалі
толькі:

— Што, пасаліў ногі?

А пагам было па-сапраўднаму «салёна», калола ў
самыя косці, хоць было крычы, толькі я не крычаў, бо
мяне ніхто не шкадаваў, што маім пагам сцюдзёна,
ніхто мне не спачуваў, наадварот, з мяне смяліся,
быццам я выдаю сваю невынослівасць і песур'ёз-
насць.

Добра помню паездку ў лес зімой па дровы са ста-
рэйшым братам. Я абуў лапці, пад анучы падвярцеў
такія-сякія суконкі, каб не памарозіць пальцы ног.
Світка ў мяне ўжо была свая, перашытая са старой
світкі дарослых. Я яе апрануў, паддзеўшы стары мат-
чын каптан, падперазаўся, разы два абкруціўшы ва-
кол сябе саматканы вузкі пояс. Шапка-вушанка, ста-
рая, штаны тыя ж, зрэбныя, адны. Рукавіцы, абшы-
тыя старой суконкай. Зімой ехаць на санях па снеж-
най дарозе прыемна. Застаялы доўгімі начамі ў пуні
конь бяжыць і па вёсцы, і па полі ахвотна, не чуючы
за сабой ні саней на кляновых палазах, ні двух седа-
коў на іх, мяне і старэйшага майго брата. У нас аха-
пачак сена, якое мы паложым каню пад морду, па-
куль будзем рэзаць на дровы якую-небудзь сухастоі-
ну, піла, тапор, уткнуты лязом у шчыліну пярэдняга
воза, і вяроўка, каб увязаць потым дровы. Брат пра-
віць капём, трымаючы ў руках звітыя ў тры столкі з
пянькі лейцы, стоячы на каленях на сене, я ззаду і
трошкі з боку ад яго, каб бачыць каня, як ён бяжыць,
і дарогу, па якой бяжыць. Хамут са скураным вярш-
ком на лямцы, раменныя падгузы і сядзёлка з ра-
менным цярассядзельнікам, скрышучыя сырамятныя
гужы, закручаныя на аглоблях, круглая дуга з верба-
лозіны ўвесь час не выходзілі з майго поля зроку, і я
бачыў і разумеў, што яны добра нацягнуты, змацава-
ны належным чынам, і мы толькі таму і не баімся
пускаць каня на ўвесь яго бегавы крок, што ў нас
моцная і правільная вупраж. І разумеў, што заверты
ў нас у санях таксама належныя, амаль з новых вя-
ровак, таму не парвуцца, і аглоблі з іх не вышчаў-
квуцца, брат правяраў іх, і аглоблі, і заверты, перад

тым як запрагацца. Я пазіраў за братам і зразумеў тэхніку гэтай праверкі і ўвесь парадак запрагання каня. Во, бачыш, конь бяжыць, і дуга на гужах не хлямне, аглоблі не вагаюцца ўніз-угору, а што снег, зрываючыся з капытоў, ляціць на перадох саней і часамі трапляе аж у вочы нам, няважна, бо конь бяжыць хутка. А ў душы такое салодкае адчуванне, нібы плывеш па якім судне па снежнаму мору!

Стоячы каленямі на сухім сене, я чуў, што я ў адных зрэбных штанах, што праз іх лёгка пранікае холад да самай скуры маіх лытак, ікраў і сцёгнаў, і быў рад, што еду ў лес, і на дробязі не мог звяртаць увагі.

У лесе цішэй стаў бегчы наш конь. Брат відавочна стрымліваў яго, нацягваючы лейцы. Ведама, дарога тут не такая простая і відная, як на полі, тут павароты, крукі і розныя аб'езды. Тут трэба і па баках уважліва глядзець, раптам дзе сухастоіна з-за дрэў адкрыецца і трэба будзе паставіць каня, абысці яе кругом, топчучы снег, і абстукаць тапаром, як яна гучыць, цесануць, ці не гнілая. У лесе зусім пацяпле-ла, я нават перастаў чуць, што я ў адных зрэбных штанах (а можа, кроў мая разагрэлася?). Конь быццам запараваў, над галавой і густагрывай шыяй была відаць пара. На сядзёлцы, я толькі тут, у лесе, убачыў, жоўтыя медныя дужкі, праз якія прасоўваўся церассядзельнік, і такія ж накладкі, каб сырыца шмулявалася іменна аб іх, не аб скураны верх сядзёлкі. Брат нічога мне не казаў, і я маўчаў, нічога не пытаў у яго, быццам гаварыць тут было па нейкіх прычынах забаронена, трэба было слухаць і ўглядацца ў высокія сосны з узнятымі ўгору сукамі і цёмныя, не менш высокія елкі, сукі якіх, прысыпаныя цукрыстым снегам, звісалі ўніз, утвараючы пад сабой павець. І трэба было бачыць зусім-зусім голы асіннік, і ў чорным крывым суччы алешнік, і ў пацерках пупышак, якія аж сукі нагіналі, белацелы бярэзнік. І ў гэтым лясным маўчанні я чуў часамі, як скрыпелі сырамятныя гужы ў хамуце, недзе аж у клешчах і ў хамуціне, сплеченай з балотпага мячэйніку і моцна прыкручанай аборкамі да клешчаў, і як на паваротах шорхаўся белы кляновы полаз аб снег узбочыны. І трэба было бачыць пні з высокімі белымі шапкамі-стаўбунчыкамі. Варта было памаляваць ніжэй шапак вугалём вочы, нос, рот, закругліць бараду, і гатова

пывыдуманая фігура, не то дзед-мароз, не то жабрак-казачнік з якой-небудзь казкі.

Брат нарэшце з калень апусціўся на сані бокам і пацягнуў за правую лейчыну. Копь нырнуў, як у якую будыніну, пад вецце вялікай елкі, і я ледзь наспеў прыгнуцца, каб не шарханула мне лапнікам па вачах.

Праехаўшы колькі лесам па цаліку, мы паставілі каня, падкінуўшы яму сена, а самі ўзялі пілу і тапор і пайшлі да дрэва, якое павінны былі зрэзаць. Снег быў не вельмі глыбокі, мне па калена, але шчыльны, ісці па ім было цяжкавата. Я стараўся пападаць у сляды брата, хоць адной нагой пападу ў яго след, а другой у цалік, і то лягчэй.

Брат абтаптаў ствол сухой елкі, глянуў угору, па яе сучча, на вышыню, тады на каня, ці не дастане япа яго, калі паваліцца, плюнуў сабе на левую руку (ён здзеў рукаўкі, каб ямчэй было трымацца за ручку пілы) і сказаў мне:

— Давай,— маючы на ўвазе пілу, якую нёс я.

Мы пачалі пілаваць дрэва з пня. Камель быў зверху сухі і цвёрды, як жалеза, піла доўга дыркала, не хацела ісці ў рэз, пакуль брат не патрымаў яе другой рукой за палатно.

— Станавіся на калені,— сказаў мне брат, бачачы і разумеючы, што мне вельмі нязручна цягаць пілу за ручку абедзвюма рукамі, стоячы на нагах і сагнуўшыся. Мне не было чым дыхаць, закалаціліся ногі, і замлела спіна. На каленях было куды лягчэй, трэба было працаваць толькі рукамі, ногі і спіна зусім не напружваліся.

Але ўсё роўна неўзабаве ўтаміўся. Памкнуўся расперазацца. Брат не дазволіў, сказаўшы:

— Прастудзішся.

Ён узяў тапор, які тырчэў у снезе тапарышчам угору, і пачаў падсякаць дрэва з супрацьлеглага боку. Піла толькі зіўкала, яе гук як бы затухаў тут жа на месцы, каля камля дрэва, тапор жа пайшоў развіпацца па зімовым лесе пошчакам, то глуха і нізка, як бугай, калі рыхтуецца рыкнуць, то поретка і топка, адгукваючыся ў кожным далёкім і блізкім дрэве.

Я ўстаў на ногі, ступіў некалькі крокаў убок, каб трэска не трапіла ў вока, і тут жа пачуў над галавой у сябе голас дзятла. Ён абкружыў сяку, якую мы ва-

лялі, сеў на адну з недалёкіх суседніх хвой і ўсё чыркаў, пералётваючы з сука на сук, скаланаючыся пры кожным «чык-чык» усім сваім стракатым (чорным, чырвоным і белым) пер'ем, не то хвалячы нас, што мы валім сухастоіну, у якой не будуць больш пладзіцца лясныя шкоднікі, не то абураўся нашым учынкам як гаспадар усяго сухастойнага лесу, пад карой якога ён знаходзіць сабе чарвей і корміцца імі.

Мы доўга працавалі каля елкі, пакуль зрэзалі, абцерабілі і раскражылі, кожнае палена даўжынёй на чатыры тапарышчы, пакуль брат, зрабіўшы з сухіх яловых сукоў кліны, не пабіў таўсцейшыя напалам і нават некаторыя на чвэрткі (елка білася і была не задорыстая і не касая, хоць клёпкі з яе рабі), а дзяцел не пакідаў нас. Чарвякі з цёмна-карычневымі бліскучымі галовамі, белыя, тоўстыя, быццам з белаў халоднай гумы, сапраўды былі ў дрэве, то пад карой, якую мы на магчымасці счышчалі, то нават у сярэдзіне драўніны, у сваіх порах-праточынах, калі расколанае палена развальвалася на палавінкі.

А можа, дзяцел разумеў, што калі ссякаюць сухастоіну, дык і яму што-небудзь высыплецца з яе і ён падмацуецца, таму прыляцеў, пачуўшы гукі нашага тапара?

Мы налажылі з братам воз, увязалі вяроўкай і паехалі. Калі выехалі на вялікую дарогу, брат сказаў:

— Сядай на воз.

Я ўскочыў на воз, сеў на дровы, спусціўшы ногі ўніз, а брат, даўшы мне ў рукі лейцы, крочыў ззаду.

Конь ішоў не так хутка, як бы мне хацелася, на полі, у адрозненне ад лесу, было сцюдзёней, вецер нейкі па ім туды-сюды час ад часу шаптаў. Я пачаў кратаць рукамі, то згінаючы, то разгінаючы пальцы ў змакрэлых ад снегу ў час работы рукаўках, падымаць на дрывах то адну, то другую пагу. Пальцы маглі трываць, сукопкі, відаць, хоць і сырыя, не змерзліся яшчэ, брала мяне за калені, бо штаны пабялелі і стаялі як бляха, скуры было балюча да іх дакранаўца.

— Злезь з воза і прабяжы,— сказаў брат, заўважыўшы, што я пачынаю відавочна прадаваць, як кажуць, дрыжыкі.

Брат на хаду ўзяў з маіх рук лейцы і пагнаў каля

амаль трухам, сам бег побач з возам, і я бег услед за сапямі.

І, трэба сказаць, я ўвагрэўся, рукі трошкі калолі толькі ў копчыках пальцаў, і за калені не брала, скура на іх зрабілася аж гарачая. Ужо ў вёсцы я зноў ускочыў на воз, каб трохі адсапнуцца, тут было цяплей і зацішней, чым на полі, і, мусіць, мне хацелася, каб мяне ўбачылі, што я ездзіў з братам у дровы і еду вась дадому, спакойны, сталы, як дарослы, на возе відаць ушчэмленая паміж двух паленаў піла і тапор побач з ёй.

— Ідзі ў хату,—сказаў брат у двары,— я сам каня адпрагу.

Распрануўшыся, я пачаў хукаць у рукі, а потым матаць імі ў паветры, каб хутчэй адарваўся ад іх холад.

— У ваду, сынок, у ваду,— гаварыла маці і зачарпнула з вядра меднай конаўкай вады, ставячы мне яе на лаўцы. Я ўсунуў пальцы рук у ваду і доўга іх трымаў там, пакуль немата не паднялася ўгору па жылах і не знікла недзе вышэй локцяў.

Калі рукі трохі адышлі, маці паўтарыла:

— Я сказала, у ваду. Цяпер лезь на печ і разувайся.

Пакуль я грэў у халоднай вадзе рукі, штаны на каленях адталі і пацямнелі, зрабіліся мокрыя і непрыемна ліплі да ног. Нічога, на печы высахну.

Разуўшыся, я павесіў на шост мокрыя анучы і вільготныя суконкі, кінуў у куток таксама вільготныя аборачныя лапці і рашыў паглядзець, чаму так шчыплюцца калені, нібы хто пацягнуў па іх драчкай, што бульбу дзяруць. Засунуўшы штаны аж на сцёгны, убачыў, што калені былі занадта чырвоныя і ўкрыві. Скура ад холаду патрэскалася? Не, мёрзлымі штанамі паабдзіраў.

— А, нічога, абсохнуць і пажывуць,— махнула рукой маці, сукакойваючы мяне.

Меншы брат сеў са мной побач на печы, паглядзеў мне ў твар, ці не плачу я, і, перавёўшы вочы на мае аголеныя ногі, запытаў:

— Дужа баліць?

— Не,— адказаў я, не жадаючы, каб ён думаў, што я нейкі пакрыўджаны.

— Пакажы,— і ён навёў адстаўлены ўказальны палец па адно маё калена.

— Парні,— адказаў я, разумеючы, што ён хоча дакрануцца да калена, каб сапраўды пераканацца, ці баліць мне.

Ён дакрануўся мяккай шышушкай пальца раз да нагі і паглядзеў на мяне, тады другі раз, мацней, чым першы, і павесялеў, што я не войкнуў.

— Не баліць,— пацвердзіў я і пачаў глядзець у столь, быццам ног у мяне і не было, але я ездзіў у лес, перамёрз, як і ўсякі, хто зімой пабудзе ў лесе, і проста грэюся на печы.

— Ваўка не бачылі?

— Не. Ён удзень хаваецца.

— А зайца?

— Мы ехалі па дарозе.

— І вавёркі не бачылі?

— У хайлуку яна зімой ляжыць. Рэдка калі вылазіць. Калі дужа ўжо есці захоча. Дзятла бачылі.

Пра дзятла малы не хацеў гаварыць. Што дзяцел! Птушка. Вот каб звера. Птушка пыр і паляцела. Звяры па зямлі ходзяць. І бывае страшна, калі іх бачыш, як, напрыклад, ваўка. Ну, а зайца ці вавёрку вельмі хочацца злавіць. Яны такія добрыя і мяккія, хоць да шчакі прытуляй, калі б можна было іх прылашчыць, скажам, як сабаку.

Ваўка я пазней часта бачыў. І забітага і жывога. Часамі на такой блізкай адлегласці, што і не падумаў бы.

Было гэта ў 1945 годзе, вясной. Недзе яшчэ на захадзе грымела вайна, а ў нас было ўжо ціха, і мы хадзілі па сваіх дарогах, нікога не баючыся. Я ішоў з свайго раённага мястэчка дадому. Дарога пралягла праз досыць немалы і немалады лес, які быў у маёй памяці, як я яго помню, пязменным: у асноўным сасновы, пахучы, густы, з мядовымі верасамі, з мпоствам кветак-сону вясной. Пераплыўшы з людзьмі на лодцы раку Бярозу, я выйшаў на патрэбную мне палявую дарогу, мінаючы вёску, якой належала поле, з выключным настроем пайшоў у бок лесу. «Хутка год, як я хаджу па гэтай дарозе, цераз гэты лес амаль перад кожным выхадным»,— падумаў я, заручаючыся нейкай унутранай падтрымкай, як гэта бывае перад кожнай, хай нават самай маленькай, дарогай ва

ўсякага чалавека. «Нічога не здарылася, не? Не. Ну і цяпер не здарыцца». Гэта ўжо была, бадай, не думка, а нейкі стап души, які і перадаць звычайнымі словамі нельга.

На полі нікога не было, і ўперадзе перада мной ніхто на дарозе не пайшоў.

Раптам, калі я быў ужо недалёка ад лесу, палахліва азіраючыся назад, трымаючы адной рукой рагі вялікай хусткі на грудзях пад барадой, быццам захи-паючы сваё цела ад некага, ішла насустрач мне збянтэжанай ступой жанчына.

— Што? — паспяшаў я сваім пытаннем ёй на дапамогу.

Не без прычыны чалавек нечага баіцца. Хто-небудзь з непрыстойнымі думкамі на дарогу выйшаў? Жанчына была сярэдніх год, не брыдка з твару, у пінжаку, ногі голыя, без панчо, але ў чаравіках з кароткімі халяўкамі, на нізкім абцасе — словам, мужчынскіх.

— Воўк, — стаяла яна на дарозе бокам да лесу, трымаючы рагі хусткі пад барадой і пазіраючы ў бок лесу, быццам воўк мог выскачыць за ёй на поле.

— Воўк? — не да канца я разумеў тое, што гаварыла жанчына.

— Воўк, — паўтарыла яна, на гэты раз падаўшыся тварам уперад, хітнуўшыся крыжам назад, не тлумачычы, чаму яна так спалохалася ваўка, якога не навіна ўбачыць у нашых месцах і сустрэчы з якім мала хто прыдае якое-небудзь важнае значэнне. На тое ён і воўк, каб, убачыўшы яго, трошкі зжагнуцца, крыкнуць ту-га, свіснуць, а ён у сваю чаргу, убачыўшы чалавека, павінен сцэпануцца, зрабіць злом у сваёй дарозе і пабегчы ў іншым напрамку, чым бег дагэтуль.

— Пабег?

— Каб жа пабег. Воўк бы яго браў, хай бы бег, я б і пайшла, як ішла. Стаіць! Ляпу разявіў і стаіць на дарозе. Во гэтак, на самай дарозе. — Жанчына адпусціла рагі хусткі, махала адной рукой, тады другой, паказваючы, як і дзе стаяў воўк, падаючыся тулавам і ўправа і ўлева, быццам з гэтага і патрэбна было пачынаць, каб нейкім чынам актывізавацца і нешта зрабіць, павінен жа звер паверыць у перавагу чалавека над ім.

Я здзівіўся. Сказаць праўду, не чакаў гэтага, не чуў пра падобнае ад канкрэтных, знаёмых мне людзей, у самога не было такой сітуацыі — воўк на дарозе з разяўленай пашчай. Шалёны? Дурны? Тут можна падумаць рознае.

— У вас у руках нічога не было?

— Нічога. Так я ішла.— Жанчына развяла рукі, вывернуўшы далонямі ўгору.

— Пайшлі,— сказаў я сваёй выпадковай спадарожніцы, чамусьці не надта верачы ў яе страх. Мне здавалася, што яна не дакладна перадала сваю сустрэчу з ваўком, бо ў страху, як кажуць, вочы вялікія.

— А можа, сабака? Згубіў гаспадара і шукае, да каго б прыбіцца. Вялікі?

Жанчына на хаду завязвала рагі хусткі за шыю, ступала побач са мной лёгка, трошкі мітусліва.

— Не сабака, не. Воўк. Ubачыце, што воўк.

«І ён стаіць там?» — падумаў я.

Падышоўшы да лесу, я ступіў крок у яго бераг і ўзяў з сваёй заўсёднай хованкі сваю дарожную палку, яблыневую, абкораную, белую, сухую, моцную, як жалеза, і па сваёй вазе як жалезную.

Мы прайшлі не так многа па вузкай лясной дарозе, мінулі цёмную, парослую густым сасновым падсадом сярод высокіх, даволі вынослівых галаствольных хвой лагчыну і падняліся на вышэйшую баравіну, як жанчына пачала хавацца за мяце, пераходзячы з левага на правы бок дарогі, гаворачы:

— Вунь ён стаіць. Не бачыце?

Я павярнуў галаву да жанчыны, здзівячыся яе раптоўнай збянтэжанасці, і падумаў: «Чаго яна?» Калі ж глянуў, не спыняючы хаду, налева, убачыў не больш як крокаў за дзесяць ад сябе ваўка. Ён стаяў нерухома, прыгнуўшы галаву ўніз, зусім сабраны і падрыхтаваны, каб напасці па таго, каго ён, здавалася, чакаў. Відаць былі пярэднія ногі, шыя, галава з разяўлёным чырвоным ротам, астатняя частка тулава была схавана ў нізкім маладым хвойнічку.

Я глянуў на жанчыну, усміхнуўся, падняў над плячом у сябе сваю, па гэты раз сапраўды патрэбную мне, нібы адлітую з печага важкага і пружыніста-моцнага палку і пайшоў прамцом, як па звычайнага вясковага сабаку, на абнаглелага звера. Жанчына тулілася за мяне справа, нібы воўк чакаў іменна

яе, а не каго-небудзь іншага, і мог пакінуцца, калі яна хоць колькі аддаліцца ад мяне.

Я ўзяў ужо сваю палку ў абедзве рукі, падняў угору, каб во праз некалькі крокаў дзогнуць ёй па доўгаму разяўленаму лычу, як воўк вертануўся перад маім носам у сасоншк, зрабіў скачок, другі і знік у глыбіні лесу.

Некаторы час мы стаялі з жанчынай моўчкі на лясной дарозе, пазіраючы ў той бок, куды пабег воўк, і ў другія бакі лесу вакол сябе, ці няма якой небяспекі яшчэ. Было ціха.

Я падышоў да камля адной гошкай сасны і пачаў высока, вышэй сваёй галавы, біць палкай уздоўж ствала. Па лесе панесліся высокія, нібы білі ў медны звон, гукі.

— Усё, не прыбляжыць,— сказаў я сам сабе, але так, каб чула і жанчына.

— Я ж вам казала,— загаварыла жанчына.

— Палку трэба браць,— навучаў я яе, быццам і яна, як я, магла так смела і рашуча пайсці на звера.

— Ой, што вы! Страх адзіп,— і яна павяла ўбок галавой, не жадаючы слухаць майго настаўлення.

Мы пайшлі. І калі ўжо прайшлі ладны кавалак лясной дарогі, не надта ўезджанай калёсамі, усыпанай паабапал сухім сасновым шыгаллем, я пачуў у нагах і нават у руках вяласць і знямогласць, нібы на некаторы час скура на ўсім маім целе змярцвела. Што я: таксама, як і жанчына, перапалохаўся? Бадай, нервовае перанапружанне.

— Ведаеце, мне гэта ўпершыню.

— Не чулі? Цяпер кажучь...

Чуў, што ёсць ваўкі-людаеды. Там ухапілі дзіця, там...

— Уй, каб вы бачылі, як яны задавілі ў нас леснікову кабылу. Летась увосень. І каля самай лесапілкі. А побач бензабаза і машынны двор. Зусім звечара. Стораж расказваў: «Чую, пешта як раўне. Я ўгору з двух ствалоў бах, бах. Пасвяціў ліхтарыкам — кабыла ляжыць».

Усю лясную дарогу (кіламетры з чатыры) мы гаварылі пра ваўкоў.

Размову нашу абарвала не толькі поле, на якое мы выходзілі, але і развілка дарогі: жанчыне трэба было ісці прама, а мне ўправа. Я запёс у бераг лесу

сваю палку, паставіўшы ў гушчэчу маладой невысокай елачкі, каб з дарогі не відаць была і не павалілася, а спадарожніца мая ў гэты час пазірала мне ўслед, ці далёка я пайду.

Вярнуўшыся, я сказаў ёй:

— Буду ісці ў той бок — вазьму.

— Добра вы прыдумалі, — адказала яна.

Паварочваючы на сваю дарогу, я чамусьці глянуў на чырвоныя, добра налітыя голыя ікры ног жанчыны і падумаў: «А можа, яны, голыя ногі, так раз'ятрылі апетыт у звера, што ён аж ляпу разявіў і настойліва дамагаўся ўкусіць чалавечыны, да якой, відаць, прывык за вайну?» І я, ідучы сухой палявой дарогай, адзін, пачаў успамінаць іншыя факты, звязаныя з нападам ваўка на чалавека, нават з хапаннем дзяцей.

Пазней я сам гаварыў з вучнем, якога быў ухапіў воўк, але якога ўсё ж адабралі людзі. Ён скончыў нашу школу. Вёска яго была маладворная, хат якіх з дзесяць, лес быў з усіх чатырох бакоў, а дубы раслі нават на вуліцы. На вуліцы, сярод беллага дня, звер і зрабіў сваё злачынства.

— Дык як ён цябе? — хацелася мне больш дакладна ведаць, як воўк можа браць дзіця, як яго нясе, ці страшна дзіцяці, ці баліць, калі ён трымае яго за невашта зубамі, але мой субяседнік нічога гэтага не помніў, таму і не мог задаволіць чыёй бы ні было цікаўнасці. Ён толькі паціскаў плячамі і ўсміхаўся сваім адкрытым, сінявокім, трошкі пабітым шротам воспы, тварам і адказваў:

— Хто яго ведае. Малы быў, не помню.

Успрыманне жыцця ў дзяцей занадта непасрэднае, нават пачатак самага трагічнага і страшнага розум іх не асэнсоўвае, таму і ў памяці з гэтага трагічнага ці страшнага нічога не застаецца.

Пасля вайны за якіх два дзесяцігоддзі ваўкоў былі амаль усіх знішчылі. Білі і труцілі, і ўжо можна было не баяцца ні за сябе, ні за жывёлу. Аднак за апошнія гады яны зноў распладзіліся і пачалі ў летнія часы, калі калгасныя цяляты начуюць дзе-небудзь пад адкрытым небам у спецыяльных кашарах, даваць ведаць аб сабе.

Пасядзелі паляўнічыя некалькі начэй каля кашары і ўбачылі, як звяры бралі цялятак. Двух ваўкоў забілі, астатнія ўцяклі. Вось так: хочаце тры-

маць улетку жывёлу ў лагерным рэжыме, як цяпер кажуць заатэхнікі, выстаўляйце ўзброеную варту.

Зусім нядаўна, у гэтую восень было. Злез малады чалавек, яшчэ хлопец, з аўтобуса і пакрочыў знаёмай дарогай у вёску, дзе жылі бацькі. Ужо цямнела, але які можа быць страх, калі за ўсё жыццё хлопца нічога ніколі на гэтай дарозе не здаралася.

Астатняе расказаў шафёр, які чыста выпадкова натрапіў на крываваю расправу звяроў над чалавекам.

— Я б нічога гэтага не бачыў, калі б не затрымаўся ў гэтай вёсцы. Брыгадзёр кажа: «Пачакай трошкі». Я і чакаў, пакуль сцямпела. Дачакаліся мы чалавека, які нам патрэбен быў (скажам адкрыта: кладаўшчыка запчастак для машын; я ў іх быў на ўборцы бульбы, і яны абяцалі мне, як будзе, адну запчастку), уключыў фары і памаленьку пакаціўся па дарозе, задаволены і сваім рабочым днём, і тым, той часткай, што вёз з сабой. Лесам ехаць не так і многа, кіламетры са два да шашы. Еду я, высвечваю яго, то адзін бок, то другі. Дарога грунтовая, даводзіцца то ўправа, то ўлева пятляць, аб'язджаючы горшыя месцы. Толькі я так павярнуў улева і выхапіў фарамі гэты бок дарогі і лесу, не сказаць, што занадта спалохаўся ці аслупянеў, але сумеўся печаканасцю. Сабакі (мне здалося, што сабакі, пра ваўкоў і думкі не было) кіеўчаць некага. Я сігнал машынай. «Каго ж вы, — думаю, — чэрці, злавілі тут? Кагу дзікую? Зайца?» Толькі я прасігналіў так, адзін у лес, другі ў гэты бок, цераз дарогу ўправа, а трэці задраў галаву і глядзіць у мой бок, на машыну. Пад'язджаю бліжэй, і гэты юркнуў у лес. Якія сабакі? Ногі ў іх ладныя, і самі — куды там сабаку! Ваўкі, зразумеў я. Падымаецца з зямлі чалавек. Рукі ўсе ў крыві, куртка падраная. «Ты што, — кажу, — п'яны? Можна, заснуў быў тут?» Ён яшчэ гаварыў. Спачатку яны вялі яго амаль ад самай шашы, пасвечваючы сінімі агеньчыкамі вачэй зводдаль, тады пачалі набліжацца, урэшце наблізіліся, пачалі хапаць за вопратку, за рукі, якімі ён бараніўся, і павалілі. Казаў, анямеў і не мог крыкнуць, як правалілася куды ўсё. Я пасадзіў яго ў кабінку побач з сабой і ўраённую бальніцу. Назаўтра ўранні памёр. Ці заражэнне якое, ці што, не ведаю. Каб хто расказаў, не

паверыў бы. Сам, сам сведкай быў і бачыў усё гэта!
«Воўчая зграя». «Рвуць, як ваўкі». «Вырвеш, як у ваўка з зубоў». «Зубы, як у ваўка», «Воўчы апетыт», «Накінуўся, як воўк». Колькі ж у народзе ходзіць падобных выразаў, звязаных з воўчай ненасытнасцю і жорсткасцю!

«Воўча галава». Гэта ўжо не толькі пра галаву вялікую, на тоўстай шыі, паўсцістую, а пра чалавека з пядобрымі думкамі, небяспечнага, бязлітасна-жорсткага, нячыстага на руку.

Мне, малому, не раз даводзілася бачыць, як воўк хапаў з авечай або свіной чарады ягня або парася. Чыстае поле, і лес далекавата. Пасуцца спакойна рахманья авечкі, ад якіх прыемна пахне воўнай, і пастухі сядзяць або стаяць каля іх. І раптам жывое возера калыхнулася моцнай хваляй у адзін бок, у другі, нібы сама зямля пачала гойдацца пад авечкамі і насіць іх туды-сюды. І пакуль пастухі апамятаюцца ды разбяруцца, што адбылося, ён ужо, трымаючы ў зубах закінутага на шыю баранчыка, далёка апынецца ад чарады, прастуючы з добрай здабычай у лес. Дзе ён быў? Як і калі падкраўся? З-пад зямлі вылез?

Ваўка ў народзе не толькі не любяць, але, трэба сказаць, і асцерагаюцца. Смяльчак скажа: «Ваўка баяцца?», выказваючы пры гэтым сваё зазнайства і фанабэрыю перад тымі, хто не вельмі смелы. Разважлівы адкажа: «Хто яго ведае: усяк бывае».

І я скажу: бывае.

Мне даводзілася страляць у яго. Не вельмі баіцца. Толькі гляне адкуль што, скасабочыцца, часамі падтуліць хвост, каб куля не адбіла, і не рване на ўвесь свой падцягнуты жывот, у які ў спрыяльных умовах без усякіх цяжкасцей напхае 10—12 кілаграмаў свежага мяса, не пабяжыць на ўсю расцяжку. «У мяне страляць? Глядзі, двухногі. У мяне чатыры нагі. І зубы не тваім раўня».

Я сказаў, што ваўка ў нас ужо амаль не было. Ды і, можна сказаць, не было. Калі я сказаў «амаль», дык хутчэй меў на ўвазе не самога звера, а тых людзей, якія ўсё яшчэ яго помнілі, педзе пешта пра яго чулі і не маглі, каб не паналохаць таго-сяго ім. І вось — вучопыя. Як жа так: без ваўка? Экалогія не тая. Пачнуць парушацца суадносіны ў жывёльным

свецце. Ніхто пікога не будзе баяцца, не будзе ад каго ўцякаць, наступяць умовы для поўнай атрафіі мышцаў і неадольная лягота... Дзічына аслабее і пачнедохнуць. У лесе стаіць смурод, пад нагамі хвасты, капыты... Ні ў ягады схадзіць, пі ў грыбы. І выдалі ваўку індульгенцыю на жыццё. І пашпарт новы. У старым у графе «прафесія і спецыяльнасць» было напісана: «драпежнік». У новым напісалі: «санітар».

Нарадзіла ваўчыца вясной пяцёра ваўчанят. Да восені яны ўжо ваўкі. Яды не набрацца. Па пашпарту яны санітары. Але ні тухлых грыбоў, ні гнілых калод і пнёў, ні нават свежага сучча і ламачча ў дзялянках не ядуць. Шукаць у дрэвах розных чарвякоў і казьявак — дзюба трэба, як у дзятла. У ваўка — зубы.

Недалёка ад воўчага логава жыла маладая ласіха. Хмыраз, побач балотца, дзе і вада, і мох. Вакол трава і лістота. Корму! «Раджу дзіця тут», — падумала ласіха. І нарадзіла.

Ваўчыца даўно бачыла ласіху, але, пакуль была адна, не чапала, хоць ведала, што мяса ў ёй шмат і небагога. Так-сяк здабывала сабе на жыццё, а ласіха была ў галаве, на чорны дзень. Шэрая ведала, што абродзіцца і будзе ў яе такая нявыкрутка, калі завьюць дзеці, хоць, у пошуках ежы, у вёску іх вядзі. Ды і не ўзяла б яна адна ласіху.

Асепнімі доўгімі начамі, калі сырое паветра запахла конскім гноем, поўсцю кароў, авечак, коз, бульбянішчам палёў і яшчэ бог ведае чым, ад чаго смокча пад лыжачкай, маладыя ваўкі, выпружыньваючы ўперад — пярэднія, узад — заднія свае ногі, заскуголілі, запішчэлі і высока паднялі ў паветра хор выцця, голас у голас, тады голас цераз голас, з перапынкамі і падхопамі, з дыезамі і бемолямі, з лягатамі і падбрэхамі. Ласіха, уладкаваўшыся начаваць пад павіссю яловага сучча, скаланулася і падняла галаву. Хор быў пядобры. Не чуць бы яго ніколі. Ён рэзаў сваёй какафоніяй не толькі вушы. Калацілася душа і пачынала моцна-моцна біцца сэрца, быццам асобна існавала ад ласіхі і разумела, што вось-вось трэба будзе выручаць яе, ласіху, яна павінна будзе ўцякаць ад зграі, якая пачала свае спеўкі. Ласіха ляжала бокам, вольна, як дома, зусім

не думаючы, што нехта ўночы можа пагражаць ёй. Паміж заднімі і пярэднімі пагамі, трохі сагнутымі ў каленях, як у якой загародцы, каля самага маміпага цёплага пуза, якое пахла салодкім малаком, спала маладое, вушастае і цыбатае ласяня. Яно не разуме-ла яшчэ, чаго сярод ночы мама раптам занепакоіла-ся і па жываце яе пайшоў ледзь улоўны, нібы бур-балка за бурбалкай, перакат. Воўчае выццё яно чула ўпершыню.

Ласіха не вытрымала, устала. Устала і малое, спінкай тулячыся да боку мацеры, час ад часу ўздры-гваючы, ці ад таго, што была ноч і яно хацела спаць, ці ў нейкай меры адчуўшы незразумелую яму небя-спеку. «Калі б быў у малога бацька, было б ляг-чэй», — падумала ласіха. Вясной яго задушылі ваў-кі. Ён пайшоў на іх (на таго, што быў спераду) з рагамі і пярэднімі пагамі, а другі, якога ён не бачыў, як шылам, калнуў яго сваімі зубамі ў сцягно. Зня-чэўку ён падаўся назад, быццам прысеў на ляжкі, хаваючы іх ад наступнага ўколу. Той жа воўк, што быў спераду, узвіўся ў наветры, нібы штурхнуты якой батутай, і замкнуў на горле лася клямар сваіх зубоў.

Ласіха доўга блукала па лесе адна, дрыготка прыслухоўваючыся да кожнага трэску сучка, шука-ла месца, дзе не было б ваўкоў і можна было б жыць, нікога не крыўдзячы і каб на цябе ніхто не ляскаў зубамі.

І вось абвясціліся, гудуць, зусім не саромеючыся сваіх галасоў, якія выходзяць з брыдкіх глотак. Ад-но толькі лета пажыла без страху, цяпер во зноў калаціся. Каб хоць не малое. Яна памятае сваіх бацькоў, калі яна сама была малая. Калі дзе забрэ-ша які сабака, яны малое паміж сябе і павялі куды патрэбна. Траплялася, што бацька рагамі і капытамі адганяў сабаку далёка, тады зноў вяртаўся. Удваіх не адзіп.

Спачатку з'елі малое, адлучыўшы ад ласіхі, а неўзабаве і яе.

Такім чынам, удава-ваўчыца (ваўка забілі з ружжа педалёка ад цялячай фермы) зусім лёгка выжыла сама, бо сярод лясных жыхароў не было мацнейшага і нахабнейшага за яе, і не толькі выжы-

ла, а дала такі прыплод, які цяпер будзе трымаць у сваім падначаленні ўсіх чатырохногіх цэлай ваколiцы.

Я разгаварыўся аднойчы з адным паляўнічым, які не толькі мае стрэльбу і добрага ганчака, але і дыплом за вышэйшую навучальную ўстанову, асабістую бібліятэку з падборам кніг энцыклапедычнай важнасці і, я б сказаў, галаву.

— Іван Іванавіч, — пачаў я, — ваўкі...

— Ваўкі? — глянуў ён мне ў вочы. — Вы хочаце ведаць маю думку.

— Быццам.

— Быццам, — паўтарыў ён. — А я ніколі яе не хаваў і не баяўся сваіх думак. Тут можна гаварыць без усякага «быццам». Быццам мы з вамі не людзі і не маем права думаць і разважаць. У народзе перамагае тое, пра што думаюць (і, скажам, чаго хочуць) большасць людзей. Калі мы дачакаемся з вамі сацыялагічнага даследавання ў гэтым пытанні і ўзвжым усе рэальныя факты лясной экалогіі і нават эканамічныя дадзеныя, што вынікаюць з гэтай экалогіі, мы прыйдзем да адной і адзінай высновы: усе драпежнікі павінны быць знішчаны.

Ён выцягнуў уперад свой доўгі твар з пакатым лобам і выгнутай палазком барадой і глядзеў на мяне вострымі, але светлымі і яснымі вачыма.

— Ну, задаволены?

— Ці задаволены я? Як сказаць. Чалавек, які шукае ісціну, не можа быць задаволены адным. Часамі звычайныя меркаванні важней за самую непрымірымую катэгарычнасць. Катэгарычнасць, калі сказаць вам, як гладкая каменная сцяна. Ні на яе, ні цераз яе. І не відаць перад сабой нічога. Стаіш перад ёй як сляпы.

— Разумею, вам трэба меркаванні, доказы — іначай гаворачы, тая самая сцяна, толькі з працэсам кладкі, муравання, так сказаць. Цагліна да цагліны, рад на рад, вышэй і вышэй.

— Во-во. Меркаванні прыцягваюць, ты расцеш з імі і адначасова ўрастаеш у іх, робішся іх часткай.

— Вось вам прырода, — Іван Іванавіч павёў над столікам, за якім мы сядзелі, доўгай, з тонкімі доўгімі пальцамі, рукой, зрабіўшы ў паветры круг. Воўк есць ласёў, дзікоў, коз, цялят нашых, кароў, коней,

сабак, а мы забіць яго не можам. Баімся парушыць нейкую выдуманую экалогію. У некаторых краінах даўно ўжо няма яго, і пічога, не плачуць людзі. Вы калі-небудзь елі ласяціну?

— Смачнае мяса. Выключна смачнае.

— Іменна, што выключна смачнае. А мы аддаём яго ваўку. З якой рацыі? Вера ў нас такая, ці што? У Індыі існуе культ каровы. А ў нас — ваўка? Я разумею клопаты аб прыродзе. Мы ў лясах косім сена ласям, каб зімой ім лягчэй было перанесці бяс-корміцу і холад. Вяжам венікі, валяем асіннік, ставім соль-лізунец, сышлем бульбу, буракі. Казулі, зайцы, ласі, дзікі, падмацоўвайцеся. І раптам — самапаяданне.

— Самапаяданне? — не зразумеў я.

— Самапаяданне. Чысцейшай маркі самапаяданне. Магчымасці, якія ў ёй закладзены і якімі можа карыстацца без страт для прыроды чалавек, яна пачынае з'ядаць сама. Ды што ж мы — слупы?

— Вы маеце на ўвазе драпежнікаў?

— Іменна. Лось сам сябе не з'есць. Яго есць воўк. А паколькі воўк — таксама прырода, дык мы сутыкаемся на справе з самым аголеным самапаяданнем. Давайце паможам прыродзе пазбавіцца ад яго. Мы ж хвалімся, што з'яўляемся гаспадарамі не толькі ў грамадскім жыцці, але і ў прыродзе. Давайце?

Вочы Івана Іванавіча чакалі майго адказу.

— Давайце, — матнуў я галавой.

Іван Іванавіч смактаў папяросу. Дыму не было, яна патухла. Ён не кінуў яе і не стаў прыкурваць, шамнуўшы запалкамі ў кішэні.

— Траваядныя па травіцы, па лісточку цэлы дзень, усё жыццё сабіраюць. Працуюць. А ён — гатовае. І працу прыроды, і працу нас з вамі. Па якіх такіх правілах? Вы скажаце, што мой падыход у адносінах да прыроды западта меркацельны. У паш час, пры катастрафічным росце насельніцтва, па планеце, якая ў сваім аб'ёме не павялічваецца, трэба ўмець лічыць. Калі я быў школьнікам, кітайцаў было шэсцьсот мільёнаў. Цяпер іх удвая больш. Некаторыя вучоныя сцвярджалі, быццам адзін сусветны акіян, не лічачы сушы, можа пракарміць трыста мільярдаў людзей.

— Цяпер у нас?

— Цяпер у нас педзе пад чатыры. Параўнайце дзве гэтыя лічбы! Чытаю апошнія выказванні досыць нядрэннага акіянолага: «Акіян — пустыня, дзе на тысячы кіламетраў ніякіх умоў для жыцця». Усе жыхары вады кормяцца планктонам. А планктон — каля сушы, вакол астравоў. Да чаго я хілю? Мы залішне аптымісты і кідаемся вялікімі кавалкамі. Калі створыць прырода што-небудзь лішняе, акрамя таго, што яна можа тварыць кожны дзень, дык давайце мы возьмем у яе гэта самі. Не іменна карміць розных тыграў, ваўкоў і ўсю мясажэрную брыду.

Іван Іванавіч дастаў з кішэні запалкі, чыркануў адну аб драла і паднёс да папярсы.

Я раскажаў яму, што адзін наш вучопы выявіў у адной мясцовасці мыш не мыш, звярка не звярка, вельмі старажытную па свайму роду і далёкай ад нас геалагічнай эпохі. Мясцовасць абвясцілі запаведнай і пачалі вывучэнне гэтай мышы.

Іван Іванавіч зацягнуўся дымком, выдыхнуў яго і ўсміхнуўся.

— Мыш?

— Мыш, — сказаў я.

— Гэта, мусіць, выхухаль. Выхухаль?

— Можа.

— Мінулыя геалагічныя эпохі ніхто не верне. Ні маманта, ні іхціязаўра, ні яшчараў-гігантаў, пі той расліннасці. Практычна знікаюць сланы, вярблюды. Пад небяспекай конь. А што датычыцца імкнення захаваць на зямлі ўсё, што на ёй было і ёсць, рабіць бачнасць неўмяшання ў законы прыроды, дык яны па меншай меры абсурдныя. Давайце не будзем чапаць пустазелля. Хай буяюць асот, сабакарнік, блёкат, крапіва, свірэпка, адуванчык, дзядоўнік, драсён, гугаль. Раз іх стварыла прырода, дык яны патрэбны. Нашы культурныя расліны, авёс, жыта, ячмень, пшаніца, грэчка павінны вытрымаць не лёгкую барацьбу з імі. Тады яны будуць сапраўды ўстойлівыя. Хай каларадскі жук да цурак аб'ядае лісце бульбоўніку, ляціць за Урал, на Каўказ, куды яшчэ, прайшоўшы з захаду на ўсход усю Еўропу, не паспеў дабрацца. Не так важна, што ў нас не будзе хлеба, бульбы, мяса, затое мы будзем... О-о-о, мы будзем! З'явіцца з космасу які-небудзь Гуманоід, жыхар не

нашай планеты і скажа: «Зямляне! Паляцелі са мной. Я знайшоў вам планету, дзе на дрэвах растуць каўбасы, хлеб — з зямлі, гатовымі боханамі, як у вас каменне на полі». Вас задавальняе такая перспектыва? — глянуў ён на мяне і ўсміхнуўся.

Я сабе ўсміхнуўся, адказаўшы:

— За такім Гуманоідам можна было б ляцець.

Ён расставіў у бакі рукі і замахаў памаленьку далонямі, імітуючы лёт птушкі.

— Паляцелі, — і пайшоў, а на вуліцы дадаў. без усякіх жартаў:

— Гняздо ваўчыцы ведаю. Магу звадзіць і паказаць. Трэба будзе пабраць. Вы часамі не маеце патрэбы ў ваўчаняці?

— Як?

— Як. Маглі б узяць і гадаваць. Воўк! Вялікага выкармілі б. Ішлі б з ім, а людзі б глядзелі, а сабакі ўцякалі б у свае двары і захліпаліся б ад брэху. Такая футра была б на ім! Вы б яго часалі. Шкрабніцу купілі б, што коней чысцяць.

— Канечне, такая рамантыка! Толькі, Іван Іванавіч, навошта яна ўжо мне ў маіх гадах? Я спрабаваў трымаць маленькую вавёрку, зайца маладога. Пажывуць і здыхаюць. А ў суседа ў скрынцы разам з трусамі заяц вырас як конь. Шарак такі. У рукі не даваўся. А пра ваўка кажуць: «Колькі ні кармі, у лес глядзіць».

— Што ж вы хочаце: крыважэрная істота. На ўсё жывое ён глядзіць як на кроў і мяса, якімі добра можна падсілкавацца. Якое ў яго можа быць прымірэнне ці абыходлівасць ці з чалавекам, ці з жывёлінай? Свая псіхалогія, да скону.

Мы трохі ўхіліліся ўбок. Нічога. Быў у нас такі клопат, і мы з чалавекам параіліся. Дзякуй, Іван Іванавіч, што адказалі на наша пытанне. Хай адказалі па-свойму, не так, можа, як каму бачыцца і думаецца. Ды пейкая добрая макавінка ўсё ж ёсць у вашым адказе. Добрага вам здароўя!

Вось і тая наша дарожка, на якую мы былі выйшлі. Добры дзень, дарожка! Неабыякавыя мы да цябе. Хто не марыў ва ўсе часы і вякі пахадзіць, праехаць па табе і ўбачыць зіму не з акна хаты, а іменна ў полі, у лесе, праз якія ты пралягаеш.

Так, зіма... Не адзін дзiesiąтак гадоў запісваў я

тры разы на дзень надвор'е і не паразумнеў. Тэмпература плюс-мінус, напрамак ветру, анадкі, хмарна або ясна. Быццам не толькі каму-небудзь, а нават мне самому не трэба была гэтая работа. Нічога не магу сказаць, якая будзе ні гэтая, ні наступная зіма. Ні калі пачнецца, ні якія будуць маразы, снягі. Якія будуць вятры, з якога боку. Ці будуць гурбы. Роўнае будзе снежнае покрыва ці паздзірае, пазганяе яго з палёў у лясы і вёскі і будзе горбіцца рабое поле ад марозу, распранутае і безабароннае. У лепшым выпадку, што я магу сказаць пэўна, дык гэта прачытаць у сваіх запісах, якая была зіма ў такім і такім годзе. Калі вымерзлі ў нас і ўсохлі амаль усе сады, кляны і арэшнік. У якім годзе пабаяліся марозу толькі адны словы, не развінуўшы на тонкіх галінках пупышак, гэтыя галінкі і паўсыхалі. Даўно ці нядаўна былі зімы, як у нас кажуць, сіроцкія. Гэта значыць цёплыя, калі капае і капае са стрэх і куры маглі напіцца гэтай вады кожны дзень. Калі былі завейныя зімы, машыны буксавалі на дарогах, толькі і цягалі іх трактарам, а сцежку з двара на вуліцу раскапвай ці не раскапвай — дарэмна, на вачах, як з якой помпы, задзімае. Зімы бываюць розныя, мала падобныя адна на адну, як не падобны сваімі характарамі і густамі людзі. З самага снежня пачне круціць, ціснуць, сярдзіта шпуляцца калючым, як металічныя іголки, густым і цяжкім, як пясок, снегам, жорстка і ўладна запануе не толькі на зямлі, але і ў паветры. І рэдка калі ўбачыш сонца, і не здымеш з рукі рукаўку, і не падвяжаш угору на шапцы вушы. Іншая ж і снегу дасць не менш, чым тая вар'ятка, і высцэле гэты снег роўна і па-гаспадарску як у полі, так і ў лесе, каб усёй зямлі было цёпла, не павымярзала ні канюшына, ні жыта, ні карнявыя пупышкі лугавых траў. Не ўзвіхраецца смерчам вятроў, не запаліе марознай чырванню неба ні на захадзе, ні на ўсходзе. Лагодна ўсміхнецца з-за бялявай рэдзі воблакаў мяккім і жоўтым, як жаўток варанага яечка, сонца.

Мне даспадобы такая зіма. Прыйдучь да самага двара дружнай чародкай курапаткі, парыюцца ў смецці, якое высыпалі на агарод, нешта патрэбнае знойдучь у ім і з'ядучь і далей пададучь у сваім дзённым маршруце. Ясна і ціха, далёка відаць любая

небяспека, і мароз зусім не такі, каб хаваць птушкам у пер'е свае лапы і галовы.

Чорны цецярук умясціўся ў голым веці бярозы і, нібы якіх казьявак, клюе і клюе пешта. Што? Ён клюе бярозавыя пупышкі. На галаве ў яго гарыць чырвоны агеньчык шышкі. Цёпла і радасна. І цецерыку, і таму, хто глядзіць на яго.

Чаго ён прыляцеў на гэтую бярозу, якая каля дарогі ў полі? У лесе дрэў мала? Пупышкі на ёй смачнейшыя, чым на лясных бярозах?

Не здзіўляйцеся і не імкніцеся разгадаць паводзіны ўсіх птушак і звяроў. Вось ланцужок мышыных слядоў. З палявой дарогі прабегла метры тры ўбок і знікла пад снегам. Норка відаць. Што трэба было мышцы на гэтай дарозе, на якой трактары, грузавыя машыны ўвесь дзень не сціхаюць? Чым-небудзь паласавацца? Пацярушаная салома, камочки тарфакрошкі...

Чаго зайцы саслядзілі ўвесь касагор паўз дарогу? Нарада якая ўночы ў іх тут была?

Чаго было хадзіць тут лісу? Вунь дзе ён выйшаў з кустоў, доўга ішоў па шляху і павярнуў з яго роўненькага, як струна, у кусты. Слядкі яго невялічкія, трошкі большанькія, чым у ката, акуратненькія, ні абвалаў, ні восыпаў. Ліс не заяц, не пятляе туды-сюды, не вынюхвае кожную купіну, кожны пень і куст. Ідзе ціха, пільна, хітра, наўпрасткі, калі куды памеціў.

Во, гэты след успрымаеш іначай. Пешта здрыганулася ў табе, усе мышцы твайго цела быццам хуценька ўзбударажыліся і занялі новыя пазіцыі. Гэта не мыш, не заяц, не ліс. Лапа з чалавечую далонь. Адна пята яе з лісаў след. Воўк. Выхад на дарогу ёсць, а дзе звярнуў з яе?

Цёмны сасоннік здаля нібы ў дыме. Бярэзнік выглядае святлей. У ім больш прасветаў, бо сучча без лісця, голае і не можа стварыць шчыльны скразны фон.

А вунь і горад, адкуль усю зіму, з самага рання і да цёмнага вечара, возяць тарфакрошку. Горад. Як пазваць іначай гэтае месца? Не капцы, не торпы, не кучы, не сцірты — дамы. Дом за домам. Чатырохвугольныя, шырокія, прадаўгаватыя, з двухскатнымі дахамі, прыцярушанымі снегам, як і ўсякія дахі. Па-

між іх снуюць, як у самым людным горадзе, машыны розных марак і трактары. Кожная ідзе сваёй дарогай, кожная падстаўляе сябе пад разумны коўш пагрузчыка. Дамы гэтыя — тарфакрошка, нарыхтаваная ўлетку. Яе вязуць ва ўсе калгасы раёна, вязуць на прычэпах і ў кузавах машын. Знайдзіце лепшае ўгнаенне, чым прыгатаванае з жывёльнага гною і тарфакрошкі!

Не балота, а залатое дно. Дзесяць год возяць з яго гэтае бураватае золата. А яшчэ на колькі хопіць?

Не, зіма павінна быць моцнай, не гнілой. Зімой людзі маюць патрэбу ў цвёрдым, скаваным маразамі грунце.

* * *

Вясна спачатку пачынаецца ў душы. У думках, у чаканні. У цвёрдым веданні і перакананні, што яна прыйдзе. Як ёй не прыйсці? Як яна можа не прыйсці, калі прыходзіла заўсёды, і летась, і залетась?

Пасля зімы — і без вясны? Як гэта? Прорва? Чорныя тартарары? Не можа гэтага быць. І ніколі не было. Лету папярэднічае вясна, і педзе ў канцы студзеня (а што ў лютым, дык пэўна) чалавек пачынае даваць ёй месца ў сваёй душы.

Дыктар радыё чытае заяўку аднаго з слухачоў: «Прашу выканаць песню «Калі цвітуць сады». І гукі названай песні зліваюцца з добра знаёмымі табе гукамі вясны ў вялікую сімфонію славы жыццю. Так, сады цвітуць вясной, вясна дае пачатак жыццю ўсяго расліннага і жывёльнага царства.

У місачках, у слоіках, у драўляных скрыначках сеюць насенне памідораў і ставяць пасудзіпкі на вокны. Цеплыня ў хатнім паветры, вільгаць і спажывуныя рэчывы ў зямлі, якой напоўнены і місачкі, і слоікі, і скрыначкі. Трэба сонца. Яно пайшло ўжо на вясну і калі не зрання, дык пад вечар гляне ў вокны хаты. Хапайце, памідорныя плюскавінкі, яго святло. Чуйце яго сваімі бакамі і выносьце туды, адкуль сонца, топелькія храсточкі. Памідорную расаду высадзяць на грады вясной, педзе ў самай сярэдзіне, а то і ў канцы мая. Калгасы таксама вясной пацясуць з парнікоў на свае агародныя плантацыі

расаду не толькі памідораў, але і капусты, бручкі, рэдзькі, рэпы.

Калі б падлічыць словы, якія людзі ўжываюць у другой палавіне зімы, то самым шматлікім, бадай, было б слова «вясной».

З пачаткам марозаў увосень да нас прылятаюць з больш паўночных лясоў снегіры. Іх можна бачыць у вёсцы ў садах, на дрэвах вулічных прысад, на ягадных кустах, проста на платах і будынках. Яны ўважліва і спакваля аглядаюць кожны сучок, кожную галінку, ці не пакінула лета што-небудзь для іх, выгнаннікаў, чарвяка, мошку, ягадзіну, і галасы іх, нечым падобныя да галасоў уяўных маленькіх арганчыкаў, кранаюць за душу. У самыя маразы і снягі снегіры ўглыбляюцца ў густыя і цёплыя яловыя лясы і не бываюць у вёсцы. Тут хаця б пракарміцца чарнамазым вераб'ям, галкам, сарокам, варонам залётным. Так, вераб'і часамі забіраюцца ў коміны печы, каб пагрэцца, і бачыш іх чорнымі, вымазанымі ў сажу, камінары-камінарамі.

І вось зіма, цяжка нагружаная гурбамі снягоў, тоўстымі панелямі льдоў, сапілкамі мяцеліц, узяла перавал і з палёгкай усміхнулася. Ёй цяпер палягчэе, з гары ісці не тое, што драцца на гару, і яна не будзе такой злой, усе яе напружанні і старанні цяпер будуць ззаду, можна не толькі ўночы, але і ўдзень прылегчы і задрамаць. Хай і сонца пасвеціць, і вецер хай адпачне.

І паружавела неба, пасвятлела вакол, паяснела. Снегіры вылецелі з лясной гушчэчы на адкрытыя месцы, на ўзлессі, на драбналессе паўз розныя ручаі і нізіны. Што там, на палях, на дарогах? Можна, праталіны зачарнеліся?

Ляцяць яны чародкамі, чырванагрудыя, з бярозкі на бярозку, з рабінкі на рабінку, з куста на куст, піўкаюць. Пералёт іх заповолены, пешаход зусім паспявае за іх перамяшчэннем. Нават хапае часу прыгледзецца да птушак, добра ўслухацца ў іх галасы.

Ой, не, галасы іх цяпер не тыя. Не стомлепасць і неабьякавасць у іх. Упэўненасць, самавітасць, вера ў хуткі прыход вясны. Чырвоныя грудкі і ружовае неба. Маленькія арганчыкі пачыпаюць мелодыю вясны.

А гэта? Што гэта за птушка сярод снегіроў? Ушоперак сівалезых плячэй белыя палосы. Дзяцел. Плечы дзятлавы. Такі маленькі дзяцел? Па велічыні снягір. Але ж снягір ёсць снягір, а гэта — дзяцел у мініяцюры.

Якія ж у яго грудкі? Чырвоныя ці не чырвоныя? Можна, калі грудкі чырвоныя, і такія снегіры бываюць?

Я бяру ў поле зроку толькі гэтую птушку, адну, менш увагі аддаючы астатнім. Снегіры нікуды не сцяшаюцца, пералятаючы з дрэва на дрэва, з аднаго боку дарогі на другі, але ў адным напрамку. Мне не заўважаюць і не баяцца. Я для іх зусім пабочны прадмет, праўда, які рухаецца, але рухаецца без якой-небудзь небяспекі для птушак. Пераступваючы з нагі на нагу, пільней пачынаю ўглядацца ў маленькага дзятла. Вось ён уліп лапамі ў зломлены і ўжо прытрухлы верх пятоўстай бярэзіны. Рытмічна запрацаваў малаточак яго галоўкі. Э-э-э, бачу, бачу... Зусім добра бачу: грудкі і падпуззе — звычайны сівалезы птушыны пушок, ніякай чырвані, а на лобіку — чырвоная кукарда. Дзюба тонкая, вострая, толькі такой і даставаць чарвякоў у трухлым дрэве. Я падышоў да яго зусім блізка, метры за два ад той бярозкі, вяршыню якой ён дзяўбаў. Не баіцца, дзяўбе і дзяўбе. Мне хацелася яго сагнаць і паглядзець, як ён будзе ляцець. Пляскаю ў далоні. Ноль увагі, нібы не чуе. Чым шывнуць? Маленькі камячок торфу пад нагамі. Бяру яго і шываю ў дзятліка. Ляціць і чырыкае.

Дзятлаў голас. Дзятлаў. Толькі танейшы і слабейшы, чым у звычайнага нашага прэстага дзятла. Голас трубы вялікай ці малоў не зблытаеш з голасам любога іншага музычнага інструмента. Голас дзятла большага ці меншага пазнаеш сярод безлічы галасоў іншых птушак. Дзяцел гэта, дзяцел. Толькі чаму такі маленькі? Адкуль ён? Проста не вырас? Пазнырок? І такім можна застацца? Не вырасце большы? А можна, вясной возьме моц, калі добра прыгрэе сонца і яды ў лесе стане ўдосталь?

Мне не даводзілася бачыць, каб дзятлы лёталі чародамі або далучаліся да чарод хоць якіх-небудзь птушак. Іншых інтарэсаў, акрамя працы па дрэве, у яго няма.

А гэты? Ды са снегірамі.

Пасля я расказаў пра бачанага дзятліка мясцоваму лесніку, чалавеку ўжо немаладому, памяркоўнаму і разважліваму.

— Маленькі?

— Маленькі. З снегіра.

— Дзіўна. Я, прызнацца, не бачыў такога. І бляднейшы, чым нашы?

— Нешта ад багунніку. Сівалезасць ва ўсім апярэні.

— Ну, вядома. Нашы дзятлы яркія. Кожнае пяро ў іх як адлітае. Я думаю, што з снегірамі ён прыляцеў, адтуль, адкуль і снегіры.

— Паўночны?

— Выходзіць. Таму і лётае з імі. Куды ж яму адному.

Свяцілася ружовасцю неба, яшчэ зацягнутае шэрашню зімовых туманоў, і гарэла на лобіку маленькага дзятліка чырвоная кукарда, і пачынаў іграць арганчык, складзены з галасоў чырванагрудых, вельмі тактоўна-сціпных сваёй прыгажосцю снегіроў, і рабілася на душы лёгка, бо ўсё гэта: і ружовасць, і чырвань, і галасы маленькага арганчыка — злівалася ў нешта адно цэлае і было звычайным пачаткам вясны.

Вясна! Во, глядзіце на яе, якая яна. Не зусім яшчэ яна. Гэта яе пачатак.

Неба ачысцілася, і адкрылася ўсё, як хапае вока. Неба — блакітны цудоўны звон, і нібы меднае біла ў ім — сонца.

На старой бярозе, якая расце на вуліцы, сядзіць маленькая жаўтаватая птушачка, з ногаць, і без перапынку, на адной і той жа ноце, праз пэўныя інтэрвалы часу, пасылае, нібы радыст, назыўныя свайго голасу: піў, піў, піў. Яна не тапырыцца, як тапырыцца верабей, не кружыцца вакол сябе і не раскрывае шырока дзюбу. Расахатае, пакуль што голае вецце бярозы, і яе ў гэтым вецці нібы хто адліў у адзін і той жа час, у адной форме і выставіў на сонца з надзеяй, што ажывуць калі-небудзь.

У такія дні ў хаце не сядзіцца, не чытаецца і не пішацца. У прыродзе пералом. Паветра не тое. Пахі не тыя. Бачнасць стала далёкай і вельмі дакладнай.

Вунь па полю ідзе высакавольтная электралінія.

Добра відаць белыя жалезабетонныя слупы, крывавіны на іх, кубкі ізалятараў, тоўстыя драты, ад слупа і да слупа, цераз лясны і ў сінюю бяскрайнасць. Канты на слупах відаць, і нават быццам бачыш металічную арматуру з дратаў і прэнтаў усярэдзіне непакісных і даўгавечных стаякоў.

Недзе па сярэдзіне паміж тарной і цыстэрнай — чатырохвугольны лапнік маладога хвойніку. Тут была дзялячка скразной высечкі. На яе месцы ўзняўся маладняк. Сінь старога лесу, з усіх трох бакоў цяжнейшая і гусцейшая, чым сінь маладой дзялянкі, быццам сонца пасылае ёй праменняў больш, чым на такую ж плошчу старому лесу. Аднак дрэўцы-равеснікі, ствараючы сабой адзін светла-зялёны колер, далёка не аднолькавыя па вышыні. Розніца гэтая відавочная.

Я выйшаў на вуліцу і стаю каля сваіх варот, паглядаючы ў адзін канец вёскі, тады ў другі.

Выйшаў з варот і мой сусед з левага боку, таксама пенсіянер, чалавек, вольны ад якой бы там пі было штатнай работы. У ватоўцы, падперазаны папружкай, у гумавах, як і я, ботах, у рудой вушанцы, вушы якой не апущаны, а звязаны на тасёмачкі наверху. Ён падаўся ў мой бок, я крыху ў яго. Стаім і патроху размаўляем. Кажу:

— Як, Рыгор Тарасавіч?

Ён глянуў на неба, потым на мяне, уважліва і даверліва, і адказаў:

— Што «як». Вясна. Добра. Во, вязуць, — павёў сусед барадой у правы бок вёскі, адкуль ішоў трактар, цягнучы за сабой высокі прычэп яловага лапніку.

Лапнік везлі на лесазавод, дзе малолі на муку, якую давалі жывёле.

— Вякі жылі і не ведалі, што можна ім карміць кароў. Змелюць, і добра. Гніло сучча ў лесе, — гаварыў сусед.

— Ды які корм! Вітаміны, — дадаў я.

— Вітаміны, — кіўнуў галавой сусед, быццам і ён, і я бачылі гэтыя вітаміны і ведаем іх смак, не гаворачы ўжо аб карысці для жывёлы. — Яно, каб сказаць, што мы былі зусім дурныя, дык, можа, і не, — працягваў сусед. — У бяскорміцу секлі лапнік і да-

валі каровам. Толькі елі яны яго не падта. Хто яго, можа, горкі, калючы.

— Рыгор Тарасавіч, якія найбольш добрыя вёсны вы помніце?

Сусед глянуў на баках, на чеба. Успамінае ці глядзіць, як ацапіць пачатак сёлетняй вясны? Развёў рукамі, быццам пытаўне было не з лёгкіх, але адказваць трэба, бо нешта ж помніў з тых вёснаў, якія пражыў.

— Ты тады малы быў,— і ён амаль дакрануўся тварам да маіх грудзей.— Зіма была рэзкая! І снег, і маразы. Палякі спалілі нас. Дзевяць гадоў мне было. Як загарэлася наша хата, дык мы з малым маім братам...

— З Масеем?

— З Масеем... голыя і босыя ў гумно і ў сена, паабкрываўшыся такім-сякім шкуццем, якое паспелі вынесці, грэліся. Майго бацьку тады забілі. Ні за што. Як убачыў, што гарыць вугол хаты, ён за вядро і па двор. Тушыць пачаў. Не давалі тушыць.

— Легіянеры,— сказаў я, улажыўшы ў інтанацыю сказанага слова ўвесь сэнс, які зводзіўся да аднаго: ворагі!

— Легіянеры,— паўтарыў сусед.— Тады, з таго дня і пачалася вясна. Добрая, ранняя, дружная.

— Пашкадавала прырода людзей,— сказаў я.

— Тады казалі: бог. Гэтую вясну я добра помню... А так... Усякія вёсны бывалі. У 45 годзе зацвілі сады, а тады снег. Ладны выпаў. Але зараз жа і растаў. Не пабаяўся цвет. Былі яблыкі. А тады яшчэ было неяк пасля вайны. Да мая пасеялі авёс, пшаніцу, ячмень. І ўзышло ўжо было ўсё. Прыгожа, калі глянуць. Снег і мароз! Холад! Дні тры так было.

— Я помню гэтую вясну. Не хацелася глядзець на поле. Зашэрхла ўсё.

— Зашэрхла,— паўтарыў сусед.— Авёс адышоў. А ячмень і пшаніцу перасявалі. Не было дужа чым. Але так-сяк перасявалі. Што зробіш, прырода. Пацягне такое паветра, і ніхто нічога не дапаможа. Адкуль, што, чаму — чорт яго ведае.

— А сёлета?

— Сёлета? Дзіцяці ўсе рады, калі яно народзіцца. А які будзе з яго чалавек, уведай. Не ўведаеш. Помніш, у 39 годзе, я быў тады на фіпскай вайне,

якія былі маразы? Сады, дубы, клён, граб, арэшнік, алешнік — усё-ўсё памерзла. Адкуль? Чаго? Не было ж пасля таго такіх маразоў? Не было. Ну, арэшнік, скажам, парос. Гэта кусты, тая самая трава. З караня, можна сказаць, ідзе. Алешнік пайшоў. Новы. Той на дровы гадоў некалькі секлі. Ведама, сушнік. Добра. І леснікі не чапаліся. Дуб пайшоў. Маладняку! Хоць дубовыя заказнікі абводзь. А клён, граб так і...

— Правільна, з клёнам слаба. Такое дрэва!

— О-о-о, дрэва! Самыя лепшыя вырабы былі з клёну. З грабу таксама.

— А грабу зусім цяпер няма ў нас?

— Дзе ж ён ё! Няма. Люміна была. Няма. Дугі з яе гнулі. Лапці з кары плялі, як з ліповых лык. А клён драўся на такія тонкія палоскі, на каснікі проста. І з іх спрабавалі лапці плесці. Белыя, святочныя, скрышучыя!

Бачыў я каснікі, надраныя з жывой драўніны клёну. І бачыў лапці, сплеченыя з іх. Пра іх казалі: «Кляновыя лапці!» Як пра нешта асаблівае, тонкае і далікатнае.

— А кляновік памятаеце? — гавару суседу як пра нешта далёкае і незваротнае.

— О, салодкі! Пастаіць у закаркаванай бутэльцы або біклажцы, падкісне, і вулі пырскалі ім, каб пчолы сяліліся. Такі быў пах добры!

— Бярозавік не тое.

— Бярозавік — трошкі салодкая вадзічка. Далёка да кляновіка!

— Рыгор Тарасавіч, раней жа цабры, бочкі везлі вясной у лес і падстаўлялі пад латакі. Пад старыя камлістыя, помню, бярэзіны. Насечка, белы драўляны латочак і кап-кап-кап у пасудзіну, пакуль поўная набяжыць.

— Я сам падстаўляў. Тады прывязеш, пастаіць у стопцы, укісне, і з хлебам елі. Смачна! Добра хлеб глытаецца. Вазьміце мурашку. Лезе ці ў карытца, ці ў любую пасудзіну, каб напіцца гэтага самага бярозавіку. Уваліцца, утопіцца, а ўсё роўна лезе. Нешта ёсць у ім такое, што так яго хочацца ёй.

— А цяпер не падстаўляем, не п'ём і не хочацца, — сказаў я.

Ён усміхнуўся. Губы яго былі бледныя, не налітыя чырванню, занадта плоскія.

— Мала што, старасць.

— Нам старасць. А маладыя?

— Маладыя бярозавік цяпер будуць піць? Цукру, цукерак хапае. Малака, піва. Віна, кашьяку. Галодныя цяпер яны, як мы раслі?

Вясковыя жыхары бярозавіку цяпер не падстаўляюць, не п'юць яго і не думаюць, каб піць. Гэта так.

— Затое ў горадзе мода на яго пайшла.

— На бярозавік?

— Ну.

— Праўда, леснікі нарыхтоўваюць. Во неўзабаве, як толькі зямля адтане і пойдзе ён, паставяць бакаў, бітонаў на вазы, на трактарныя прычэпы і паехалі. План ім даюць, колькі за вясну нарыхтаваць.

Я сказаў суседу, што цяпер горад, маючы два выхадных і добры транспарт, перахапіў у вясковых жыхароў і рыбалку, і паляванне, і грыбы, і ягады, і накінуўся во на бярозавы сок.

— Хай, хай, хай,— махнуў рукой сусед.— Хоціць і нам. Толькі які гэта бярозавік! Разводзяць печым, каб не кіс, цукру дадаюць. У бутэльні разліваюць і прадаюць. Я піў яго. Дачка з Мінска прывозіла. І не пахне бярозавікам. Каб не ведаў, дык і не сказаў бы, што гэта бярозавік.

— Спытвай і я. Ага, не той, што натуральны бярозавік.

Сам сабе падумаў: «Дзіўна атрымліваецца. Калі чалавек жыве сярод прыроды, у вёсцы, скажам, ён абьякавы да яе, быццам не заўважае яе даброт і рэдка карыстаецца імі. Транзіўшы ж у горад, такім чынам аддаліўшыся ад прыроды і згубіўшы штодзённае непасрэднае судакрананне з ёй, пачынае хвалявацца і бянтэжыцца, быццам губляе нешта істотнае і важнае ў жыцці, і ловіць кожную і самую маленькую магчымасць, каб выправіць сваю памылку, калі лічыць, што адрыў чалавека ад прыроды — яго памылка».

— Мая жошка грыбоў зусім не есць. У рот не бярэ. Вот вам і дары прыроды. Каму што,— зрабіў вывад сусед.— І яшчэ адну помню вясну. Восьмага сакавіка снегу на полі не было ўжо. Дарога так-сяк трымалася, але былі ўжо, як кажучь, у паветры

сонца і цяплынь, хоць распранаіся. У вёсках коней было мала, а сеяць жа неяк трэба было. З свайго атрада мы гналі з таварышам у адну вёску два капі, запрэжаных у сані. Ён на сваіх санях ехаў, я на другіх. Я і чысло гэтае запомніў.

— Я вам скажу, калі такая вясна была: у сорок чацвёртым годзе. Немцаў тады з нашай мясцовасці турнулі.

— Ну, — пацвердзіў сусед.

— А ў тую вясну, як нашу вёску спалілі, бела-палякаў прагналі. Не ў самую вясну, а хутка.

— Правільна, — кіўнуў галавой сусед. — Уночы мы пераправіліся на пантонах цераз Бярозу піжэй Брадца, зайшлі з фланга... Тады яшчэ Бяроза была мнагаводная, плынь была пругкая, так і глядзі, каб не падхапіла.

Можа, раннія і добрыя вёсны запомніліся суседу таму, што нейкім чынам звязаны былі з вялікімі падзеямі, спрыяючы ім?

Хай і сёлетняя пакіпе ў галовах людзей добрую памяць аб сабе. Чым? Шырокім разлівам рэк, птушыным граем, вісячымі ў паветры слупамі камарынай таўкатні перад заходам сонца, няспыннымі звапкамі жаўрачкаў у небе і зелянінай рана засеяных палёў, дружным кушчэннем у маі азіміны, мармуровай квеценню садоў і мядовым пахам паветра.

— Будзе сёлета вада, Рыгор Тарасавіч?

— Дзе яна дзенецца. Павінна быць. Снег не малы быў. Хіба мароз вернецца ды задумае прытрымаць. Яшчэ яна толькі пачынае бегчы. У лесе снег ляжыць. Па Бярозе будзем меркаваць, як высока падымецца, ці шырока затопіць сабой луг. Не рвалі ж яшчэ лёд?

— Не, не. Не чуто было. Каты тлумілі ўсю ноч. У мяне лескі ад агарода па гару. Дык як задзогаюць па іх, як зашкрэбаюць па адліве, ды як запяюць, запяюць. Дзе тут заснеш.

— Стварэнні, — крутнуў галавой сусед. — І яны вясну чуюць.

— Чуюць.

Не люблю катоў, і ўсё. Не шчырыя яны ў сваіх паводзінах. Паспрабуйце ўгледзецца кату ў вочы. Не хочучь яго вочы сустракацца з вашымі вачыма, ой не хочучь. Глядзяць толькі па абавязку, неахвотна,

нешта хаваючы ад вас, пё да канца раскрываючы зрэнкі, пакутліва чакаючы канца сутыкнення з вашымі вачыма. Так, вы яго гаспадар, вы дужэйшы за яго, можаце, калі трэба, калі кот заслужыў, дзягай пацягнуць па ім. Кот гэта ведае. У галаве ж у яго — сваё, драпежнае.

Быў у мяне з белымі лапамі, з белым падпуззем шэры. Было яму і ўлежна і ўежна. Печ цёплая, нават нанач на двор зімой не выкідалі, ставячы ў адпаведным месцы пясочак у скрыначцы. І што? З печы ленаваўся далоў злезці. Такого паробіць у шкуцці...

Пысай яго, нячыстую сілу, у гэта самае!

Галаву ўбок верне. Нядобра яму. А нам добра?

Ды па гэтаму было б яшчэ паўбяды. Запіўкалі вясной на двары кураняты. Глядзіць на іх, аблізваецца і хвостом пакручвае. Каўтане горлам, нібы яго памыкае рваць, і пойдзе. Так хацелася яму ўхапіць і з'есці куранятка. Але сваіх не чапаў.

Прыходзіць аднойчы сусед і кажа:

— Ваш кот куранят хапае.

— Што вы гаворыце? У нас таксама яны ёсць. Не чапае.

— А маіх трое ўжо ўхапіў. Разумны тады. Сваіх нельга, а чужых можна.

— Тады трэба яго за такі розум... — пачаў я шукаць у галаве патрэбнае слова і недагаварыў. Сусед вразумеў мяне.

— А я ўжо яго і ўзнагародзіў і заахвоціў. Куранят хапаць болей не будзе. Пайшлі. Ubачыце.

Па двары вакол курыцы-дзяціводкі бегалі жоўтыя бясхвостыя кураняты. Далей ад вуліцы, каля пуні ад агарода, ляжаў мой мёртвы кот. З носа ў яго выскачыла кроў. Недалёка ад ката было і кураня. Крылцы распасцёртыя, з выпучаным, зацягнутым пялёнкай вокам.

— Во, гэтай палкай, — і сусед узяў яе ў руку, камлістую, крывую, падняў перада мной у паветры і зноў паставіў да сцяны стонкі. — Дзірку тую я залажыў, кудой ён уцякаў з двара. Схапіўшы піскалёнка, мык туды, а я яму па галаве. Бярыце. Ваш. А не, дык я і сам магу закапаць.

У вёсцы катой-курятнікаў не трымаюць. Даць

яму волю, дык ён разласуецца, і на насенне курыцы не будзе.

І не каты, мусіць, былі прычынай, што сон мой уночы быў няўстойлівы, западта павярхоўны, быццам якая хваля то апускала мяне ў сваю цемнату, то зноў падымала на паверхню, і я пачышаў чуць і ўслухоўвацца. У павстры, мусіць, пацягнула нечым такім, чаго не вызначыш носам, а адчуеш аднымі первамі, і яны прадыкуюць, спаць табе далей ці не спаць, а раскрываць, хай і ў цемнаце, вочы і ўслухоўвацца ў пераможныя, спачатку неакрэсленыя, потым мацнейшыя і мацнейшыя, потым як гром, гукі вясны.

Скалануліся сцены хаты, і быццам зыбнуўся мой ложкак, на якім я ляжаў, і быццам запахла трухой, якая павіпна была пасыпацца са шчылін столі, калі скаланалася хата. Во яны, гэтыя гукі, гэты гром, які абвяшчае прыход вясны. На Бярозе рвалі лёд. Вясна! Так, вясна! Лёд ірвуць тады, калі рака пачынае выходзіць з берагоў і затапляць неабдымны луг. Ура! Вясна! Каб крыгі часамі не зрушылі мост, не палезлі адна на адну, ірвуць перад ледарэзамі лёд.

Прыгожае гэта відовішча — разліў вялікай ракі. Колькі ж гэтай вады! Якая ж яна моцная, бястрашная, бескампрамісная! Любая крыга на яе паверхні — лёгкая трэсачка, якую можна куляць, гайдаць у бакі, гуляць з ёй, як з цацачкай. Бярвяно самай вялікай таўшчыні вынырне канцом і зноў пад вадой, вынырне і зноў вунь ужо дзе далёка пад ваду схавецца. Ніяк не хоча згаджацца душа з тым, што з снегу, па якім хадзілі, ездзілі і якога не так ужо і многа было, ды столькі вады сабралася. Адонкі стагоў на лузе, кусты, высокія лабякі берагоў, розныя альтанкі, лавачкі — нічога не відаць, нічога няма, акрамя жывой воднай сінечы, месцамі рабрыстай, месцамі гладкай, як шкло.

Уранні, не паспела яшчэ як след развіднець, наляцелі гракі. Быццам выбухі на рэчцы і гэты грачныны палёт былі звязаны паміж сабой, уяўлялі сабой дзве часткі печага аднаго цэлага. «Артылерыя — пяхота, жывая сіла», — мільганула ў маёй галаве.

Сапраўды ў чорнай гэтай пяхоце, граках, было штосьці сімвалічнае і пенатуральна вялікае. Як магла збіцца ў адну, зусім арганізаваную, чараду такая

колькасць птушак? Няўжо і там, у выраі, яны жылі такім незлічоным гуртам? Колькі ж ім трэба яды, месца, каб атабарыцца на начлег? Іх і не злічыш. Яны занялі кожны агарод, селі на кожнае дрэва ў вёсцы, пабывалі на кожнай будыніне, крокамі, узлётамі перамяшчаюцца і перамяшчаюцца, аглядаючы кожны сантыметр занятай тэрыторыі, каркаюць і штосьці крычаць на сваёй мове. Ногі жоўтыя, дзюбы жоўтыя, самі як цыганы, зусім чорныя. І тое, што яны не скачуць па дзвюх нагах як сарокі і вераб'і, а іменна ходзяць, па чарзе перастаўляючы адну нагу за другой, надае ім сталасць і паважнасць, і ўзнётае перакананне і адчуванне, што грак зусім сур'ёзная і непамерна прыгожая птушка.

Яны занялі і сад, крычаць там, дзе тысячы яблынь, чорна ад іх і на полі. Узлёты іх у паветра імклівыя, быццам ускідае ўгору згусткі шэрані нябачная спружына, а там ужо, у небе, гэтая шэрань то радзее і святлее, то цямнее і туды-сюды змяшчаецца.

Не, усе яны летаваць у нас не будуць. Застанецца толькі нейкая частка ці нават частачка. Астатнія пагасцююць, усталяюць вясну ў нашай вёсцы і, пакінуўшы на ўспамін яе жыхарам жоўта-белыя камочки чыстага свайго памёту, паляцяць далей, дзе іх чакаюць не дачакаюцца і дзе ніяк не наступіць вясна, пакуль не прыляцяць гракі.

Я павінен быць каля Бярозы. Яна ўскрылася, сягоння ўночы рвалі на ёй лёд, і пачынаецца паводка. Не глянуць на яе, не павітаць і не развітацца з нашай вадой нельга.

Палюбаваўшыся на гракоў, я іду на шашу. Ужо ладна паднялося сонца. Неба не зусім чыстае, на ім хутчэй туман, чым воблакі, але цёплы, вясновы, ад бягучай вады, якой многа цяпер на зямлі. Я ў гумавых ботах, у ватоўцы, у шапцы-казырку, у руках у мяне кій. Ён у мяне не толькі як сродак апоры ці зброя. Да ўсяго, што прыкоўвае маю ўвагу ў заўсёдным маім падарожжы, я дакрапаюся перш-наперш кійком. Якое яно: мяккае ці цвёрдае, колер зверху, колер знізу або з бакоў? Кій як бы дадатковы мой орган, пры дапамозе якога я спачатку і мацаю, і бачу, і чую, і нават думаю. Потым ужо, калі кій не здолее адказаць на ўсе мае пытанні, я карыстаюся больш тонкімі аналізатарамі: бяру ў руку, узваж-

ваю, падношу бліжэй да вачэй, слухаю, нюхаю, а трэба, дык і языком лізнеш, калі прадмет, як скажам, лясны яблык, ядомы, а смаку яго не ведаеш.

Сёння ўранні я не апранаўся ў цёплае. Я яшчэ ўночы адчуў, што мне будзе ў ім млосна.

Асфальт на вуліцы чысты, нават на жалабках паўз бакі не цякуць ручаі. Вада з агародаў і палёў збегла. Праўда, паўз шлаты, асабліва аднаго, заходняга боку, яшчэ ляжаць рэшткі снегу. Гурбы тут былі высокія, падзьмула іх у лютым заходнім ветрам. Але гэта рэшткі. І іх хутка не будзе. Вясной прыемна ступаць па снежным крупчаку, асабліва гумавым ботам, бо ведаеш, мокры ці не мокры гэты снег, нават хай і правалішся дзе-небудзь у ім, нагу не памочыш.

У вёсцы быццам пасля вайны: ціха. Pole раскісла. Тэхніка застыла, нібы пастаўленая на калодкі, у гаражах, на машынных дварах. Усталі раіа і паехалі па сваіх машынах толькі тыя шафёры, якім лягла дарога ў гарады, гэта значыць, па шашы.

А шаша жыла. Для яе разводдзя не было. Наадварот, бачнасць бязмежная, як вока дастае, шчэпленне гумавых колаў з дарогай надзейнае, не пакаўзнешся, не зімой. Ішлі бензавозы, малакавозы, лесавозы, высокія, як дамы, пераважна вясновых колераў кантэйнеры, лятучкі тэхдапамогі, грузавікі разнамасных мадэфікацый, колавыя цягачы з кабінамі на другім паверсе, з дваінымі прычэпамі-гігантамі, легкавыя, якім усё было некалі, і яны пятлялі, мітусіліся, каб як найхутчэй абмінуць усіх, хто быў у іх уперадзе. Дарога дыктавала свой рытм, сваю хуткасць, мела свой гук, які зусім быў не падобны на ездавы гук кожнай машыны паасобку ўзятай, але нейкім чынам утвараўся з гукаў паасобных машыц, і нагадвала сабой міфічнай велічыні струну, нацянутую паміж двума вялікімі гарадамі, Магілёвам і Мінскам. Гук гэты рэзаніраваўся шматлікімі мастамі і масткамі, пад якімі працякалі рэкі, бярозавымі прысадамі, якія сачылі, каб дарога без патрэбы нікуды не збочвала, звонкімі соснамі бароў, праз якія пралягла стужка асфальту.

«Чакаць аўтобуса? — падумаў я. — Ды ён ідзе па раскладу. А гэта будзе не скоро».

Перайшоўшы шашу на другі бок, я павярнуўся

тварам да яе і стаю, узяўшыся за кій дзвюма рукамі і ўпёршы канцом яго ў жвірыстую ўзбочыну. Не паспеў я паглядзець ды падумаць, якой машыне падняць руку, як справа ад мяне, ужо на ўзбочыне, шархануў коламі і стаў, як укопаны, грузавік.

— Куды, дзед?

Я кіўнуў галавой у той бок, куды ішла машына, і адказаў:

— Сюды во. Недалёка. Да ракі.

— Сядайце.

Шафёр быў малады. У пінжаку, без шапкі.

— Стукніце добра,— сказаў, калі я зачыняў за сабой дзверцы кабіны.

— Стары ўжо. Бяда вялікая, калі і вывалюся. Пажыў.

Ён глянуў мне ў твар, нібы шукаючы ў ім доказаў таго, што я сказаў.

— Чаго вы! Жывіце. Можжа ж, ваявалі, рэвалюцыю нам рабілі. Пенсію даюць?

— Ды даюць.

— Во, а вы выдумалі: такі ды гэткі. Вялікую?

Я назваў лічбу.

— Добра. Вам толькі цяпер і пажыць. Можжа ж, за век нагаладаліся?

— Чаго, чаго, а гэтага хапіла.

— Не тое што нам цяпер, маладым.

— На тое і рэвалюцыю рабілі, і галадалі, і цярпелі, і ваявалі, каб дзеці нашы, ушукі па-чалавечаму жылі.

Маладыя, заўважыў я для сябе, не заўсёды арыентуюцца ў часе, таму я нічога не сказаў шафёру, што не мог рабіць рэвалюцыю, паколькі было мне ў той час усяго сем гадоў і я толькі натапырваў свае вушы і слухаў пра рэвалюцыю, пра цара, якога скінулі. Але сказаць, што я быў інертны і абьякавы да цара і рэвалюцыі, якая яго скінула, будзе няпраўда. Класавая свядомасць у дзяцей выпявае і ўспыхвае... Ды не, ёй няма чаго выпяваць, яна ўспыхвае адразу, як чыркнутая аб драла запалка, і ніколі ўжо не патухае. Яе запальвае жыццё бацькоў, іх праца, іх пракавечная нянавісць да тых, на каго трэба было працаваць, цярпець холад і голад. І вось зараз, калі азіраюся ў тыя далёкія гады, беспамылкова магу сказаць: так, у сем гадоў я быў зусім закончаны

рэвалюцыяпер, бо цара непавідзеў, рад быў, што яго скінулі, ганарыўся за «дэмакратаў», як тады называлі ў нас рэвалюцыянераў.

Так, малады шафёр, рабіў я рэвалюцыю. Толькі не адзін, а з салдатамі, з матросамі, з рабочымі, з бацькамі і старэйшымі братамі.

— Во там мяне высадзіце,— паказаў я пальцам у ветравое шкло і дастаў з кішэні белую манету, каб заплаціць шафёру.

— Вы што! — адхінуўся далей ад мяне шафёр, нібы на руцэ ў мяне ўбачыў не грошы, а кусліваю ядавітую гадзюку.

Я павёў убок галавой і сказаў, быццам падумаў услых:

— Можна, і добра, што не спакушаецца на капейкі. Хаця, як кажуць, з капеек хаты будуюць.

— Мне, дзед, хата не трэба. У казёпнай жыву. А выстаўляць руку, каб на яе лажылі капейкі, проста, лічу, сорамна. Машына ж не мая?

— Ды яно так, машына дзяржаўная. Але вы сталі. Зноў во, другі раз, сталі, каб высадзіць. Нейкі збой у вашай яздзе. Некатораму не заплаці, не дай гэтую самую капейку, пакрыўдзіцца. Усякія людзі бываюць. Часамі і малады, а як не наш.

— Ну...— хацеў штосьці яшчэ сказаць шафёр, але я стаяў ужо на зямлі, трымаючыся за дзверцы кабіны, каб зачыніць іх.

— Сюды? — паказаў ён мне пальцам на паваротку, каля якой стаяў указальнік з надпісам: «Торффабрыкетны завод».

Я матнуў галавой, каб маладому шафёру было ясна, куды ён падвёз старога чалавека.

Мне не трэба быў торффабрыкетны завод. Ён ужо даўно для жыхароў нашага раёна, у тым ліку і для мяне, проза. Звычайная вытворчасць у выглядзе чорна-бурых цаглін паліва.

Я хачу папазіраць за паводкай з гэтага, левага, боку ракі, а не з горада.

Лес, які ішоў паўз луг, я ведаў з дзяціпства. Я і павярнуў у яго. Направа. Калісьці я вучыўся ў сямігодцы ў гэтым мястэчку. Яна была адна на раён, і мястэчка было выключна драўлянае з гулкімі драўлянымі тратуарамі. Толькі школа наша была белакаменная, двухпавярховая. Не дзіўна: палац было-

га пана. Цяпер не мястэчка, горад. Зараз я яго пабачу адсюль, з гэтага лесу. Як кажуць, на фоне цудоўнага разліву нашай любай і слаўнай Бярозы.

А хадзілі мы, вучні, у гэты лес, арганізаваца, з настаўнікамі, не так сабе, а перад святамі, перад Кастрычнікам і перад Маем, каб надраць дзеразы і паламаць яловых лапак, наплесці з гэтай зеляніны гірляндаў, упрыгожыць імі школу знадворку і ўсярэдзіне, як калідор, так і кожны клас паасобку, паабвіваць гірляндамі і зялёнымі лапкамі пахучай елкі партрэты правадыроў рэвалюцыі. Гэта было прыгожа і ўрачыста. Калі дадаць яшчэ лозунгі, напісаныя буйнымі літарамі пэндзлікам на белым баку доўгай шпалерыны, дык вельмі прыгожа і ўрачыста. Пісалі не простымі літарамі, якія можна бачыць у кніжцы. Пісалі літарамі, не падобнымі на кніжныя. Кожная літара — знаходка і вынаходніцтва, з арыгінальнымі элементамі і завіткамі, з нязвыклымі суадносінамі частак, у аб'ёмным успрыманні, гэта значыць з ценямі і падценямі. А падбор фарбаў! Здаралася, якія-небудзь літары і прачытаць было спачатку цяжка. Затое калі прачытаеш і ўловіш сэнс напісанага, хочацца на ўсю сілу крычаць: «Няхай жыве сусветная рэвалюцыя!» А колеры фарбаў! Чырвоны, ружовы, бардовы, зялёны, светла-зялёны, сіні, жоўта-сонечны... Ніколі і нідзе чорнага.

Я павольна іду лясной дарогай амаль паўз самы луг. У некаторых месцах скрозь дрэвы, не апрачнутыя яшчэ лістотай, прасвечваецца мора паводкі і відаць нават будынкі горада, які раскінуўся па той бок рэчкі. Натуральна, той бераг высокі, вада ніколі не затапляе яго, і людзі сяліліся на ім смела. Гэты ж бок, па якім я іду, пакаты, лес пераходзіць у луг ці луг у лес.

А лес, здалося мне, такі ж, якім я помню яго з дзяцінства. Алешнік, бярэзнік, рабіннік, лазовыя кусты, часамі сосны і елкі, калі ўзяць трохкі правей, далей ад поплава. Стары высякалі на дровы, малыды рос і вырас, і ландшафт практычна дзесяцігодзі заставаўся тым жа.

Я прайду гэтай дарогай, па якой машыны не ходзяць, з кіламетр, выйду на прагаліну, дзе быў у даваенныя часы драўляны мост, да якога вёў доўгі

пясчаны насып цераз луг, стану або нават сяду на гэтай прагаліне, і перада мной, як на карціне, ляжа і ўвесь мой горад, маё колішняе дарагое мястэчка, і ўвесь разліў рэчкі перад ім.

Я ўважліва гляджу вакол сябе. Вунь пад елкаю яшчэ снег. І ў другім месцы снег. Пралесак не відаць. Тут цемнавата. Зямля не нагрэлася. Прэлае леташняе лісце яшчэ чорнае. Яго прысмактала да зямлі, і яно яшчэ не высахла. Пах густы, востры, своеасаблівы, сумесь пахаў вады, галля дрэў, увільготненай зямлі. Я люблю такія пахі і быццам здаравею ад іх, удыхаю і выдыхаю іх, і быццам грудзі шырэюць.

Дарога ледзь-ледзь пачала падымацца ўгору, на баравіну. Менш драбналесся, больш ельніку і сосніку. Паасобныя сосны жаўтаствольнымі свечкамі пачалі вырывацца ўгору, вышэй астатніх сваіх суседак і суседзяў, і бачылі, мусіць, і горад, і ўвесь разліў на лузе, і лясы на іншых плошчах, якія ляжалі за навакольнымі палямі, а таксама за лугам, па правы і па левы бок горада. З адной сасны юркнуў кудысь пад вецце іншых дрэў дзяцел. Не ўбачыў чалавека ці заняты больш неадкладнымі справамі, чым пачырыкаць на мяне?

Вось і вялікая дарога, якая вяла на насып, на мост, адзіная з гэтага боку на той бок ракі. Зарасла, ніякіх слядоў ні машын, ні конскага транспарту. Насып даўно змыла і знесла вадой.

Цяпер дарога на той бок ракі лявей, прама з шашы. Насып вышэйшы за старога, шырэйшы, з абмураванымі берагамі, каб не размываўся. Мост жалезабетонны, павіс над большай часткай лугу, не цераз адну раку. Вада лёгка праходзіць пад ім, ніякай затрымкі перад мостам.

А вунь і наша былая школа. Двухпавярховая і белая, але маленькая ў параўнанні з новымі шматпавярховымі будынкамі, дзвюма школамі, Домам Саветаў, Домам культуры, жыллёвымі шматпавярховікамі, карпусамі бальніцы, школы-інтэрната...

Горад пайшоў улева, за шашу, дзе ўзвялі льнозавод, сыраварны завод. Справа — старое мястэчка, драўлянае. І тым не менш прыгожае (каштанавая алея паўз рэчку, парк, сады, у якіх патапаюць хаты).

Адсюль глядзець — вада быццам стаіць. Толькі

трошкі нібы рабацініцца, і вяршкі затопленых кустоў туды-сюды кратаюцца. Я разумею: гэта гойдае іх туды-сюды водная плынь. А плынь тут густая, напорыстая. Мне не раз даводзілася ехаць упоперак цераз яе на вялікай драўлянай лодцы — абшывапе, на якой у паводку перавозілі людзей туды і назад, бо невысокі насып на лузе ўвесь затапляла вада, ідучы цераз яго, і маставая пераправа спынялася на ўвесь час разліву. Перавозчыкі рэзалі плынь паўскасяк, пад вострым вуглом насустрач ёй, тым не менш лодку адносіла па плыні, асабліва на стрыжані ракі. Вада ў гэты час не такая светлая і чыстая, як улетку ў рацэ, а белавата-жаўтаватая, часамі цёмная, у якой не цяжка ўбачыць іглічыны, стары ліст, саломіну, дробнае чорнае смецце.

Тым часам дзве невялікія птушачкі праляцелі над маёй галавой, не так ужо і высока, у напрамку рэчкі. «На той бок? — падумаў я. — А што ім, птушкам, маючы шчасце крылаў». Не, не паляцелі. Праляцеўшы метраў сто, падрыгалі крыламі на месцы, каб мусіць, не зваліцца ў ваду, зноў вярнуліся. На гэты раз ляцелі трохкі лявей ад маёй галавы, я нават паспеў убачыць такое-сякое іх шэрае, з сінімі абводамі пер'е.

Я доўга стаяў і адчуў, што забалелі ногі. Паглядзеўшы вакол сябе, я выбраў пясчаны ўзгорчак былога насыпу, прашыты там-сям сухой леташняй травой, і сеў на яго.

Першым чынам я ўбачыў свае гумаваыя боты, літыя, як кажуць, з добрай падэшвай. Нагу не праб'еш, не прамочыш. А што накруціў авуч, дык хто ж падзене гуму на голую нагу? І ўбачыў ніжні канец кійка з сухой і лёгкай арэшыны. Часамі людзі гнуць качарэжкі з гэтага дрэва. Лёгкія, ёмкія, моцныя і прыгожыя качарэжкі выходзяць.

Падняўшы вочы на паводку, першым чынам убачыў мост, які быў у мяне злева. Адсюль ён выглядаў высокім, доўгім, а машыны, якія каціліся па ім, — нібы дзіцячыя цацкі-самакаты. Паляў пад мостам было нагэтулькі шмат, што я не злічыў бы іх, калі б падумаўся палічыць. І, па-другое, яны нібы мітусіліся туды-сюды, быццам вада, якая цякла паміж імі пад мостам, лёгка то ссоўвала ў кучу іх, то рассоўвала.

А вунь тым, прыкладна, месцам і кірункам, дзе перавозілі людзей на абшыванах, паплыла звычайная лодка. На ёй сядзела некалькі чалавек. Не перавоз, не. Цяпер перавозу тут няма. Дакладна ведаю, што няма. Людзі маюць лодку, селі і паехалі. Ці то на якой патрэбе ў горад, ці проста пацешыцца на такой воднай роўнядзі.

Гавару слова «горад» у дастасаванні да свайго былога мястэчка і адчуваю нялоўкасць, нібы муху назваў сланом, ката канём, сябе прафесарам ці яшчэ якім вялікім чалавекам. Не ляжыць у мяне душа да гэтага слова, не выспела і не ведаю, ці выспее калі-небудзь.

Дзве птушачкі зноў праляцелі ў мяне над галавой на ваду, падрыгалі крыльцямі на тым месцы, дзе дрыгалі, зноў вярнуліся назад. «Пачакай, пачакай,— пачаў я думаць.— Можна, улетку гняздо тут іх было, і яны цяпер бядуюць, што яго затапіла? Куст, можа, які пад вадой ёсць ці купіна? Чаго ж бы ім?..»

А вада плыла, плыла, плыла... З палёў і лясоў, з дарог і вёсак, з ручаёў і малых рэк. Гуртавалася ў кучу, у адну магутную плынь, як жывая, добра разумеючы, чаго і куды ёй трэба.

Я захапляўся сілай вясновай стыхіі не так сабе, не дзеля атрымання чыста эстэтычнай асалоды. Я ведаў: калі схлыне паводка, на пачарнелым лузе добрая трава парасце. І калі вясной вялікая вада, пап'ецца зямля як мае быць, і будзе ўраджай.

Я ўстаў на ногі, баўтануў ніжнім канцом кійка ўправа-ўлева, акінуў увесь водны прастор вачыма яшчэ раз, правяраючы, ці не ўпусцілі чаго мае вочы, і сказаў сам сабе, услых, быццам накладаў на мяне нехта нейкія абавязкі і я іх выкапаў:

— Добра. Паглядзеў. Пайду.

Я пайду зноў на шашу, на торфабрыкетную паваротку, дзе злазіў з машыны. Сяду на якую-небудзь. Раз вясна, чакаць няма чаго. Пачнецца сяўба, падкормка з самалёта мінеральнымі тукамі азіміны. І інтарэс, і галоўная для чалавека работа пачынаюцца вясной. У мяне таксама ёсць свой садок, агарод. Я павінец, як усе людзі, надаць ім палежны выгляд. Праца, праца, праца.

А дарог колькі з пачаткам вясны адкрываецца ў

лесе, у полі, на сенажацях, у прыбалотным зараспіку! І кожная — эшапэя ў пезлічопых серыях, самая займальная і самая глыбокая, незалежна ад таго, бачыў ты ўжо яе ці глядзіш упершыню.

Акрамя рэк, падумаў я, якія ўпадаюць у мора, ёсць яшчэ, мусіць, рака жыцця. Мы яе не бачым, не любуемся ёй, не пераязджаем на лодцы. Мы яе адчуваем і баімся, хаця б яна не перасохла, не зніцілася, не змізарнела, не забрудзілася, хаця б не капнуў хто-небудзь у яе атруты. Іначай якая справа была б мне да вады, да лесу, да звяроў і птушак, сабак і катоў? Чаму я радуюся, што бярэзіна можа вытрымліваць мароз у 200 градусаў, а вясной зусім нармальна распускаецца зубчастымі сваімі маленькімі лісточкамі, як і не было гэтага марозу? Чаму шкада гэтай самай бярэзіны, калі камель яе кругом здзяўбуць тапарамі, падцэдзваючы бярозавік, і яна доўгія гады вымушана жыць з гнілымі зацёкамі і з бледнымі лісточкамі? Што мне было б да голуба, якога ловіць у паветры коршун, або да шпачанят, якіх жыўцом цягае са шпакоўні сарока або кот? Што? Чаму я павінен хвалявацца, валтузіць сябе туды-сюды, недаядаць, недасыпаць, не маючы з гэтага ні па капейку ніякай матэрыяльнай карысці? Усё жывое зямное і нават нежывое аддае ў раку жыцця па пайкай нябачнай макавінцы (скажам, малекуле), і яна трымаецца за гэты кошт, несучы ў сабе яго здабыткі ў мора адвечнасці. Так? Калі не так, то хай гэта будзе маёй памылкай. Абы не атрута ў раку жыцця. Усё, усё жывое дыхае іонамі гэтай ракі жыцця.

На зямлі яна адна, гэтая рака. Агульная як для чалавека, так і для ўсякай жывой істоты, у тым ліку і для расліннасці.

Ну вось, вясна пачалася. Уперадзе лета. Які вялікі і добры час ідзе!

З М Е С Т

ЧОРНЫ

3

АКОПЫ НЕ ПАЗРАСТАЛІ

84

РЭКІ ўПАДАЮЦЬ У МОРА

176

*

Якуб Сидорович Ермолович

ОКОПЫ НЕ ПОЗАРАСТАЛИ

П о в е с т и

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»

На беларусском языке

Рэдактары *Я. І. Курто, А. П. Рыбак*. Мастак *М. Я. Янчук*.
Мастацкі рэдактар *А. М. Малышава*. Тэхнічны рэдактар
Т. М. Сокал. Карэктар *І. М. Паланейчык*.

ІБ № 2093

Здадзена ў набор 10.10.84. Падп. да друку 11.05.85. ЛТ 07131.
Фармат 84×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная
новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 12,48. Ум. фарб.-адб. 12,48.
Ул.-выд. арк. 13,95. Тыраж 11000экз. Зак. 767. Цана 1 р. 30 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэ-
та БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага
гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкам-
бінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск. Чырвоная, 23.